

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

7751

7752

7753

910.4(47.925)

U-76

1326

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի

Հ Ա Յ Ա Բ Ն Ա Կ Գ Ա Ի Ա Ռ Ս
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍԱՐԷՆ ԵՒ ԶՈՐԷՆ, ՀՆԷՆ ԵՒ ՆՈՐԷՆ
ՊԻՏՍՆԻ ԳԻՏՆՈՅ

ՄԱՍՆ Բ.

Տ Ե ղ ա գ ր է ց
ՄԱՆՈՒԷԼ Կ ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ

معارف نظارت جلیله سنک ٦٩٥ نمرو لی رخصتیه

Կ. ՊՕԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Ս. Ղ. ՊԱՐՏԻԶՊԱՆԵԱՆ
1883

13332

Հեղինակի ստորագրութիւն չ'կրող օրինակն
անվաւեր է :

Մ. Զ. Գրախոս

369

40

9

ՁՕՆ

ԽՈՐԻՆ ԵՐԱԽՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

ՍՌ

ԱՄԵՆԱՊԱՏԻԻ

Ս Ր Բ Ա Զ Ա Ն

ՀԱՅՐԻԿ ԽՐԻՄԵԱՆ

ՆԱԽՈՐԴ ՊԱՏՐԻԱՐԻԲ ԹՈՒՐԻԻՈՅ ՀԱՅՈՅ

Ընդունեցէ՛ք, Սրբազան Տէր,
իմ սրտագին և զայս ՆՈՒԷՐ,
Զոր փնջած եմ Սարէն և Զորէն,
Մեր Հայրենեաց Հնէն և Նորէն,

Զեզ

Խ. Մ.

ՄԻՐԱԽՈՐԵԱՆ

ԱՌ ԱԶՆԻԻ ԸՆԹԵՐՅՈՂՍ

Մեր բազմաչարչար նահատակութեամբ 'ի Հայաս-
 րնակ գաւառս բրած ՅԱՏՈՒԿ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ մէջ
 տեղական հանդամանքներն զիս պարտաւորցուցին ա-
 մեն ինչ աչք առնուլ . . . եւ այնպէս թափառիլ
 յայդ ընդարձակ աշխարհ (. . .) ուր արդարեւ
 չըջագայած եմ իբրեւ յանսահման տաճարի կամ 'ի խո-
 բանի սրբութեանց :

Այժմ թէպէտեւ զանուիմ օտար աստեղց տակը .
 սակայն իմ ԳԻՐՆ եւ իմ ԽՕՍԻԲԸ կը վերաբերին ընդ-
 հանուր Երկրին, որ զիւթական բառով մը «Հայրենիք»
 կանուանի, եւ զոր անձամբ սերտելոյ համար ՍԷՐ եւ
 ԿՈՐՈՎ վայրկեան մ'ինէ բացակայ չեղան :

Տեղագիր-Ուղեւորն իւր փափաքին յայնժամ աւե-
 լի հասած կը լինի երբ իւր հայրենապատում ԵՐԿԵՐՆ
 տեսնուին ոչ թէ միայն Հայ հասարակութեան ձեռքը,
 այլ նաեւ դրասեղանին վերայ մեր ՀԱՅ ուսանողաց,
 որ շատ պէտք ունին սոյն օրինակ երկասիրութեանց,
 որք ազգային սուրբ զգացումներով օժեւալ՝ կը համա-
 րիմ մէկ մէկ պահարան վեհազոյն զգացումներու,
 զորս կրողն, ով ոք եւ լինի, ընականէն մի դաղանի
 զօրութիւն կ'զգենու յինքեան, ուրեմն ով որ կուզէ
 զօրանալ, պարտի ուշի ուշով եւ կրկնակի ընթեռնուլ
 զիմ Մատենիկս, որ ստուգիւ Երկրի հին եւ նոր կե-
 նաց պատմութիւնն է, գրուած զգուշաւոր խոհեմու-
 թեամբ եւ չըջահայեաց տեսութեամբ :

Երանի՛ թէ մեր բեմասաց վարդապետներն սովո-
 րութիւն ընեն բեմերու վրայէն յատուկ քարոզներ խօ-
 սիլ նաեւ արտաքին դրեանց վերայ, որպէս զի Եւրո-
 պական խիստ շատ անգամ անհաճոյ վիպասանութիւնք

ևւ օտար կեանքէ առնուած երբեմն հանրային բարոյականը խանդարող թարգմանութիւնք, որք մեր ժողովրդեան մէջ ևւ մանաւանդ յերիտասարդ դասուն դժբաղդարար ճարակ գտած են, տեղի տան այս տեսակ երկոյն առջեւ, յորոյ լիապէս ամեն ոք կարող է ուսանիլ երկրի հին ևւ նոր կենաց ՆԿԱՐԱԳԻՐՆ իրեն բոլոր երեսոյքերովն :

Մեր Տեղագրութեանց այս ճոխագոյն մասի մէջ ևւս առաւել բազմակողմանի դրութիւն մը բռնեցինք, որպէս զի ամեն կարգի անձանց ևւ ուսանողաց օգտակար լինի գործն, որ արդէն սահմանեալ է օրինակելի լինելոյ ևւ միանգամայն ՆՈՐ ուղղութիւն ներշնչելոյ զՀայաբնակ գաւառաց զրել ուղղներուն :

Ուրախ եմ աստ շեշտակի յիշել թէ ի մեր բնագաւառս Հայկական ևւ Մահմետական՝ երկու դարաւոր հայրենակցաց մէջ սկսած է յարարերական քաղցրութեան ջերմաչափի աստիճանն բարձրանալ, որ նըշան կը համարիմ իւրեանց հեռատեսութեան ևւ իմաստութեան :

Մենք՝ Օսմանցի Հայերս առանց զերկիր ԼԱԻ ուսումնասիրելոյ իւր բոլոր հանգամանքներովն, բնաւ չեմք կարող պէտք եղածին չափ օգտակար հանդիսանալ Ազգին ևւ Տէրութեան ծառայելուն մէջ : Ահա իմ հաւատոյ հանգանակն, ոյր վերայ կատարելապէս համոզուած եմ :

Երկասիրութեանցս * բովանդակութեան մասին, յառաջարանին մէջ ընդարձակօրէն զրելն անպատշաճ դատուած է, սակայն միտքս ևւ նպատակս դարձեալ յայտնած եմ անցողակի, թէև ևւ մի քանի անորոշ դերբաշներով միայն : Աստ ամենայն վստահութեամբ կը համարձակիմ ըսել թէ « Ուշադիր ընթերցողներն ըստուգիւ պիտի տեսնեն ևւ փորձով իսկ պիտի համոզուին որ մեր երկերն, թղթոյ ևւ տպագրական պարզութեան տակը, (որոյ պատճառը դժուար չէ գիտնալ) ունին պարունակած ԳԵՂԵՑԻԿ նիւթեր :

ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Երբ մի մարդ Հայրենեաց եւ Մայրենեաց սիրողն յարածամ կը մնանի եւ ընդ միշտ անձնանուէր է Երկրին եւ անոր տիրող կառավարութեան, անշուշտ չ'կրնար ունենալ զիւր յառաջադիմութեան ուղին փակող խոչընդոտներ եւ յուսահատիլ նիւթական զոնողութեանց առջև՝ մանաւանդ երբ հաւատք ունի գործոյ ընդունելութիւն գտնելուն վերայ :

Մեր Տեղագրութեանց այս Մասն , առանց զժուարութեան , մութէն 'ի լոյս ածելոյ կարող եղանք , 'ի շնորհս մեր հայրենակից Մեծ. Մարգար Էֆէնտի լեւոնեանի աջակցութեան , որոյ համար ներկայիւս իմ յատուկ շնորհակալութիւն իւրեան կը յայտնելով կը գովեմ զիւր ազնիւ զգացումն :

Երկատիրութեանցս սոյն ճոխագոյն մասի մէջ դարձեալ մեր նպատակն եղած է նկարագրել , տեղագրել , աշխարհագրել , վիճակագրել , հնագրել , նորագրել , պատմագրել , աւանդագրել , հաստատել , կենսագրել , կենսագրել , հետաքրքրել , սրբագրել , իմացընել , յուսադրել եւ վերջապէս ընթերցողի սրտէն ԲԱՆ ՄԸ խըրել եւ անոր մտքին մէջ ուրիշ ԲԱՆ ՄԸ դնել :

Զգուշացեր եմք նոյնպէս բանաստեղծականն իրականին կարգն անցունելէն :

Շատ դո՞ եմ ըսել՝ որ իմ այս նոր ՄԵԹՈՏԵՆ կամ ՈՃԸ հանդերձ ենթակայովն հեազհեաէ , գոնէ բարոյապէս , գնահատուելոյ եւ մանաւանդ օրինակելի լինելոյ բաղդին կը հանդիպի , որ ինձ համար թէ պատիւ կը համարիմ եւ թէ միանգամայն քաջալիրութիւն . սակայն կը ցաւիմ որ անձնասիրութեան ախտէն բրնուած եւ ազնուապետական (արեգօրհիւ) գաղափարին պաշտողներէն ոմանք զհայրենեաց խօսիլն մե՛նա-

շնորհ համարելով պահ մը կամեցան ընդ ակամբ նա-
յիլ իմ Ազգային նուիրական Նրկին . իսկ ինձ դալով
առանց ուղղութիւնս փոխելոյ՝ կը կարեկցիմ այդպիս-
եաց վերայ , դռքս թէ լինին աշխարհաւոր եւ թէ լի-
նին կրօնաւոր , որք շատ հեռու կը գտնուին մեծ հողի
ուսննայէ , եւ արդէն ՚ի մեզ պտղատու ծառն ե՞րբ
քար չէ ընդունած թէ՛ ուղղակի եւ թէ՛ անուղղակի .
ինչ որ է , կը թողում ժամանակի լուսաւորութեան ,
որ յայտնէ ամեն բան եւ ճանչցնէ հողիներն իրենց
որոշ գոյներովն եւ նպատակներովն :

Ներկայիւս իմ սրտագին շնորհակալութիւն կը յայտ-
նեմ այն զրազիտաց եւ պատկառելի անձանց , որք թէ՛
բանիւ եւ թէ՛ գրով զիս քաջալերեցին սերտիւ համակ-
րելով Տեղ. Ա. Գ. ՐՈՒԹ. Ե. Ա. Ն. Յ. Ա. Մասին , առ այս վստահ
եմ որ դռքս երկասիրութեանս այս Բ. Մասին մէջ շատ
աւելի նիւթեր եւ կանոնաւորութիւն պիտի գտնեն
իւրեանց համակրանքն կրկնապատկելոյ :

Նոյնպէս ջերմագին շնորհակալութիւնս կը յայտ-
նեմ « Հայրենիք » լրագրոյ խմբագրութեան , որ քաջ
զիտէ անձնանուէր հողիներ քաջալերել միշտ եւ ան-
կողմնակալ լինիլ յամենայնի :

Ի վերջոյ կը յուսամ թէ Տեղագրութեանցս վերջի
Գ. Մասն մի բարերար հողւոյ կը հանդիպի , եւ թէ-
պէտեւ հակառակ պարագայի մէջ դարձեալ մամոյ
յանձնել մտադիր եմ , սակայն ոչ ուրախ տպաւորու-
թեան մը տակ :

Մ. Կ. Մ.

Երկասիրութեանցս Ա. Մասի վերաբերութեամբ
ընդունած հետեւեալ նամակներն, փոխադարձ գոհու-
նակութեամբ, Երկիս սկիզբը կարգաւ կը շարեմ, ոչ
թէ ինձ համար ի պատիւ, որմէ կը հրաժարիմ, այլ
իբրեւ դարդ են սնդարդ վաստակոց :

Ա.

Վեներաբլի Ս. Ղաղար 22/4 Նոյ. 1884

Առ . . . Մանուէլ Կ. Միրախորեան

. . . Պարոն

Ընդունեցայ եւ ծայրէ 'ի ծայր կարգացի ՆԿԱՐԱ-
ԳՐԱԿԱՆ ուղեւորութեանդ Ա. Մասն, հաւատար հա-
ճութեամբ՝ Հայրենասէր զգացմամբ գրելուդ եւ խըր-
կելուդ համար. վասն որոյ եւ շնորհակալ եմ : Յիրա-
ւի այդ կողմերուն (Վասպուրականի) վրայօք կան ու-
րիշ գրողք ալ, սկսեալ քու Գերապատիւ վարպետէդ՝
Սրբազան Հայրիկէն (ՅԱրժուին Վասպուրականի), այլ
դարձեալ կան եւ մնան շատ հունձք : Փափաքելի էր
ինձ, որ աւելի շատ յայտնուած ըլլային Արձանագրու-
թիւնք՝ թէ եկեղեցեաց եւ թէ գերեզմանաց, եւ եր-
բեմն նաեւ եկեղեցեաց եւ վանորէից մէջ գտնուած
Չեռագրաց թուականքն եւ պատմական յիշատակա-
րանք. թերեւս երկրորդ մասն, որպէս եւ խոստանաս
ճոխագոյն ըլլայ, եւ ի ժամանակին՝ նովին եւ առա-
ւել եւս հաճութեամբ ընդունիմ եւ մնամ յաջողու-
թեանդ փափաքանօք եւ խրախուսանօք :

Հ. ՂԵՒՈՆԳ Մ. ԱԼԻՇԱՆԵԱՆ

• • • Մանուկ Կ. Միրախորեան
'ի Կ. Պօլիս

• • • Միրախորեան

Ընդունեցինք պատուասիրական նամակդ եւ գովանի երկասիրութիւնդ, զոր հաճած էիք նուէր խըրկել մեզ, ուստի եւ յատկապէս շնորհակալութիւն կը մատուցանեմ սիրելութեանդ:

Ես համոզուած եմ, որ մեր ազգի ամենամեծ թերութիւններէն մին է իւր անհայրենազիտութիւնն, հետեւեալէս, ով որ թէ բանիւ եւ թէ գրով Հայրենագիտութիւն կուսուցանէ ազգին՝ նա մեծ գործ կը գործէ: Այս տեսակիտով, ահա սիրելի Միրախորեան, մեծ արժէք ունի անշուշտ Ձեր ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ 'ի ՀԱՅԱՔՆԱԿ ԳԱՒԱՌՍ:

Կը մաղթեմ ուրեմն որ յարատեւէք Ձեր այդ շահաւոր եւ ամենակարեւոր ձեռնարկութեան մէջ, որոյ նպատակն է Ազգին եւ Տէրութեան անեղծօրէն ծառայել:

Կը մատուցանեմ հայրական օրհնութեանս հետ յարգական ողջոյնս մնալով միշտ բարեացակամ:

1884 Գեղտ. 9

ՄԵԼ.Բ. ԵՊՍ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆ

'ի Զմիւռնիա

Գ.

Առ • • • Մանուկ • • • Կ. Միրախորեան

• • • Բարեկամ.

Հայաբնակ զլիսաւոր զաւառաց ընդհանուր ՆԿԱ-

ԲԱԳԻՐՆ ԵՆ ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ, որոյ Ա. Մասն մի մատենի մէջ ամիսփեկով 'ի լոյս ընծայած էք, կարգացի :

Ձեր ուղեւորութեան նկարագիրն որքան պարզ այնքան հմտալից էր, Ձեր ՈՃՆ զիւրմբսնելի եղանակաւ կը ներկայանայր ընթերցողին : Տեղագրութեան մէջ գրագէտն ունէր իրեն կարեւոր մասն, բանաստեղծն կրնար գտնել իրեն յատուկ նիւթերն, երբ Հայաբնակ գաւառաց վերայ քերթել կամէր. աշխակերան թէ՛ տեղագրական, թէ՛ աշխարհագրական տեսակէտով, ունէր իրեն օգտակար ընթերցուածն :

Այս տեսութեամբ եւ համոզմամբ ստուգիւ կասեմ, Ազնիւ բարեկամ, թէ Ձեր երկասիրութիւնն օգտաշատ եւ կարեւոր մի գործ է, ոչ միայն գրագէտին եւ աշակերտին այլ եւ Հայ ժողովրդեան համար, որ կը ցաւիմ խոստովանիլ թէ Հայաբնակ գաւառաց վիճակին անդիտակ է ամենեւին :

Ես ուրախ եմ որ Ձեր ուղեւորութեանց ժամերն՝ ոչ իրրեւ հեշտասէր՝ այլ իրր զգայուն եւ հետաքրքիր ուղեւոր, այս օրինակ արդիւնալից ծառայութեամբ յօգուտ 'ի կլիր արկածէք, ծառայութիւն՝ որ իրաւամբ գնահատանաց արժանի է :

Իցի՛ւ թէ ամեն գրագէտ ուղեւոր Ձեր կեանքին հետեւէին :

Ձեր Տեղագրութիւնն մի նոր եւ օրինակելի գործ լինելն զգալով, փափաքող եմ յոյժ, նորա Բ. եւ վերջի Գ. մասերն եւս 'ի լոյս ընծայեալ տեսնել. իմ փափաքին ընդ փոյթ պիտի կարենամ հասնիլ անշուշտ, չընորհիւ ազնիւ ընթերցողաց քաջալիրութեան :

16 Դեկ. 1884

ՅԱՂՈՂՈՒԹԻՒՆ-ԿԸ ԲԱՐԵՄԱՂԹԷ ՁԵՂ

Ա.Ս. . . Մանուէլ Կ. Միրախորեան

. . . Հայրենակիցդ իմ

Ամենամեծ հաճոյքով ընթերցայ Ազգ. Տեղագրութեանցդ Ա. Մասն, յորմէ մէկ օրինակ ինձ խրկելու պատիւն ըրած էիք . ինչ որ սիրաս զգաց Ձեր այդ գրքէն կամ լաւ եւս է ըսել այդ սխրալի եւ միանգամայն զուարճալի պարտիզէն, լեզուիս եւ գրչիս զօրութենէն վեր է բացատրել Ձեզ զայն :

Դուք ամեն տեսակ վտանգներ եւ նիւթական զոհողութիւնք շատ սիրով յանձն առած՝ անձամբ ման գալով՝ Հայարենակ դաւառաց Սարերէն եւ Չորերէն, Հըներէն եւ Նորերէն ժողոված էք բազմատեսակ ծաղիկներ, զորս մատուցներովդ խնամօք փնջած՝ 'ի Պօլիս կը բերէք ու անձնանուիրաբար կը դնէք Հայ բանասիրաց առջեւ, Հայ հասարակութեան առջեւ եւ աւելի ՀԱՅ ուսանողաց առջեւ, ուրեմն բազմաշխատ մատիկներդ ծլին ու ծաղկի եւ զու մնաս միշտ այդպէս կորովալից եւ կանաչ Արեւ :

Նրանի՛ թէ ազնիւ Միրախորեանիդ նամաներն բազմաթիւ լինէին 'ի մեզ, որպէս զի կրթական տեսակիտով մեր ժողովրդեան հոգի, կենդանութիւն եւ գործունէութիւն ներշնչէին 'ի փառս Ազգիկն եւ 'ի սարժանս Օսմանեան Մեծազօր դահուռն, ում հաւատարիմ եղած եմք ցարդ եւ պիտի մնամք միշտ :

Ազնիւ բարեկամս, Ձեր նամակն կարգալով՝ իւր վերջի պարբերութենէն մեծ ցաւ զգացի, երբ կը գրէք թէ « Տխուր տպաւորութեան մը տակ մուրհակ ստորագրելով Ազգային երկասիրութիւնքս կը հրատարակեմ ու կը հաւատամ չսխալիլ » . ուրախ եմ որ անմիջապէս կը յաւելուք նաեւ թէ « Ինչ որ ալ լինի :

յուսահատութիւնն բառն իմ անհատական բառարանէս ջնջուած է » : Լի եւմ յուսով որ դուք պիտի գտնէք Ազգէն այն քաջալերութիւնն , զոր կատարեալ իրաւամբ կակընկալէք Ձեր ԸՆՏԻՐ եւ ՆՈՐ երկոց առթիւն , յորոց մեծագոյն մասն , որպէս կը լսեմ , տակաւին 'ի լոյս չէ ընծայուած եւ կը մնայ 'ի մթան :

Ձեմ մոռնար նոյնպէս գովել Ձեր անշահասէր ընտրութիւնն , որով մեզ ամենուս սիրելի Սմենապատիւ Խրիմեան Հայրիկի անուան նուիրած էք . արդարեւ արժանաւոր գործ մ'արժանաւոր անուան մը հանդիպած է , ինչ գեղեցիկ դուգադիպութիւն :

Տէր , 28 տարի է որ վանէն՝ իմ ցանկալի Հայրենիքէն հեռացած եմ եւ շատ կարօտ կը քաշեմ իւր տեսուն , դուք կը խոստանայք նորա պատկերն ալ , 'ի մէջ այլոց , 'ի տես բերել Ձեր Տեղագրութեանց Բ. Մասին մէջ , որմէ իրապէս կարող եմ գէթ կիսով չափ կարօտս առնուլ , 'ի շնորհս Ձեր անխոնջ աշխատութեան , յիմ այս նժգեհութեան :

Ուստի նուիրական պարտք մը կ'զգամ խոնարհաբար յայտնել Ձեր ազնուութեան թէ այդ Բ. Մասի տպագրութեան համար որչափ ծախքի պէտք որ ունիք պատրաստ եմ , 'ի փոքրիկ քաջալերութիւն , Ձեր արամադրութեան տակ դնել առանց տոկոսի եւ առանց մուրհակի , եւ վերադարձնելու մասին ալ ահա իմ պայմանս . « Երբ որ կարող էք , յայնժամ միայն վճարեցէք » , եւ ասոր արամարանական եզրակացութիւնն ընդունելովս հանդերձ , կը խնդրեմ որ անյապաղ մամուլ տակէն հանելու աշխատիք այդ Բ. Մասն , որում անշուշտ պիտի յաջորդէ վերջի Գ. Մասն , զորս մեր Հայ հասարակութեան հետ ես եւս կրկնակի ախորժանօք պիտի ընթեռնում եւ իրրեւ մատենադարանի եւ սրտի ԶԱՐԳ , ինսամով կը պահպանեմ կուրծ-

քիս վերայ, որպէս քաջ կը յանձնարարէ եւ կը դբէ ազնիւ Գրասէր Ատոմ:

Մնամ Ձեր յաջողութեան բարեմաղթող
եւ հայրենակից

ՄԱՐԳԱՐ ԼԵՒՈՆԵԱՆ

1885 Յունվար 13

Ի Կ. Պօլիս

Ձ.

Ա.Յ. . . Մանուէլ Կ. . . Միրախորեան

. . . Բարեկամ

Պատմութիւնը անցելոյն կեանքն, ներկային ծընողքն եւ ապագային դայեակն է, անսրբազրելի դասագիրք մը, յորում սերնդի մը արժանաւոր յաջորդն կուսանի իւր ազգային ոգին, իւր նախնեաց սկզբունքն, մեծութիւնն, վեհանձնո՛թիւնն, բարդաւաճանքն ու փառք, եւ բնականաբար մտօք կը յարի եւ սրտիւ կ'զգածուի առ այն, եւ այն կը լինի աւաղան սրբագործութեան, ուր կը մկրտի միայն այն որդին, որ ունի բերել զհարազատ նմանութիւն հօրն, եւ այնու կանուանակոչի ճշմարիտ որդի, ճշմարիտ մարդը, եւ ճշմարիտ ազգ: Այս է աղբիւր ազգաց, մեծութեան եւ փառաց եւ հետեւաբար պատմութիւնն կենաց մի յարակաց բոլորն է, որ աճողաբար ոգի կը ներշնչէ իւր մասին եւ մի անմահ լեզու է, որ անդադարապէս կը խօսի հանդերձելոյն հետ՝ հրահանգելով զանի 'ի բարին եւ յօգտակարն. ուրեմն քանի մեծ է այն մարդն, որ մոռացութեան պատնիշներ քանդելով՝ աւերակաց մէջէն, երկրի ծածկոյթէն, դիտութեան խորշերէն եւ աւանդութեանց բարելոնէն պատ-

մական նշխարքներ կը կորզէ , կը սրբէ եւ ի լոյս ածելով՝ կը կենդանադործէ զանի . եւ կը նուիրէ նոր աշխարհին , նոր սերնդին : Սիրելի բարեկամ , դուք ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ մի ըրած էք 'ի Հայաստանի դաւառս խուզարկեր էք . . . հնութիւններն ու աւանդութիւններն , վարք՝ բարք՝ ու սովորոյթն , ղիրքն՝ ու տեսարանն , ժողովուրդն եւ կացութիւնն , շէնն եւ . . . , տնակն եւ խրճիթ , միով բանիւ անցեալն եւ ներկայն առաւել քան ղՌափայէլ կենդանի գունով պատկերացուցած էիք զայն Ձեր հայրենասէր ընթերցողաց . պատկեր մը , որ արդարեւ պատմութեան մի կարեւոր մասն կը կազմէ , եւ նորա պարապ խորշերէն մին կը լսու . - Գործ մեծի քաջալերութեան եւ երախտագլխութեան արժանի :

Տէ՛ր , զայն ուշի ուշով ընթերցայ , եւ մտախոհ յափշտակեցայ այն ըղձալի տեսարանին առջեւ . . . եւ այսպէս յաչս իմ ցոլացաւ Ձեր լուսաւոր դրչի մի շողշողիւն , եւ շլացայ , եւ յունկն իմ եհաս ձեր գաշնակաւոր ձայնն , եւ զմայլեցայ . վասն զի դուք այն տեղերէն անցեր ու եկեր էք , ուստի ժամէ 'ի ժամ կանցնի կարօտակէզ սիրտս , եւ ուր միտքս յափշտակեալ կը հոլաթեւէ անդադար : Միտք եւ սիրտ նոյն իսկ կեանքն է մարդոյ , ուրեմն քո զիչ զիմ կեանքս կը խօսի՝ ուրեմն իմ կեանք նուիրեալ է քում դրչի , որ սիրոյս հայրենիքէն կուգայ՝ ընծայ բերելով . . . պատկեր մը . . . :

Սիրեցի յոյժ , եւ զքեզ առաւել սիրեցի , որ պատմական կենսատու ջահով ողջունեցիր զմեզ , այլ աւա՛ղ տխրեցայ եւ յոյժ , թէ չ'կայ քաջակորով ձեռքեր , որ ուղեւորիդ քրտանց ազի կայլակներն սրբէ խոնջեալ ճակտէզ եւ քեզ զօրութիւն ներշնչէ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆԴ Երկրորդ եւ երրորդ հատորիկն եւս 'ի լոյս ածել , որ զոնէ այն լինի 'ի վարձատրութիւն քո

երկար ժամանակեայ տաժանելի երկանցդ ու ճգանց,
զի վարձատրիլն նպատակիլն հասնիլն է :

Ընդունէ, ազնիւ բարեկամ, իմ առ Ձեզ զեղուն շը-
նորհակալեացս եւ խորին համակրանացս այս հաւաս-
տին, զոր զժբաղդարար առանց ՆԻԻԹԱԿԱՆԻ Ձեզ նը-
ուիրելով եմ, եւ մնամ փափաքող անընդհատ աշխա-
տասիրութեանդ անձնանուէր բարեացակամ :

Կ. Պօլիս
13 փետրվ. 85

ՍԻՄՕՆ Հ. Մ. ՖԷԼԷԿԵԱՆ

ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ
ՈՒՂԵԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ի ՀԱՅԱՔԱՆԱԿ ԳԱՒԱՌՍ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՏԱՃԿԱՍՏԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՍԱՐԷՆ ԵՒ ՋՈՐԷՆ, ՀՆԷՆ ԵՒ ՆՈՐԷՆ
ՊԻՏԱՆԻ ԳԻՏՆՈՑ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ԵՐՈՒԱՆԴՈՒՆԵԻՔ (ՀԱՅՈՑ ՋՈՐ)

ԻՄ ՎԵՐՁԻ ՀՐԱԺԵՇՏ

Տեղագրութեանցս Առաջնոյ վերջի մասո-
վըն դաւառիս ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ աւարտած լինելով
այժմ սոյն երկրորդի սկիզբը մեր հրատեղա ի-
րեն տալով պէտք է մեկնել յիւր Սրեւելակողմն,
հետզհետէ ճանապարհնիս շեղելով ՚ի Հարաւ և
ուղինիս բաւական յառաջ տանելէն ետքը դառ-
նալ կրկին յՍրեւել ՚ի Խօշապ (Մահմադէ), որ ՚ի
հնումն Անձրեացեաց և Մարդաստան դաւառի
մի մասը կը կազմէր և ներկայիս մէջ բաժնուած
է երկու դաւառակներու, յորոց Առաջին կա-
նուանի «Վերին Խօշապ» և երկրորդն «Ներքին
Խօշապ», որք ՚ի միասին առնելով շրջապատ-
եալ են Սրեւելէն Սղբակ, Սրեմուտէն Վան-Տոսպ,

895
140

Տ
 Հարաւէն մասամբ մ'Երուանդունիք և Հիւսիսէն Սուբերանի գաւառներէն :

Խօշապ գաւառի կլիմայն բարեխառն է , Չուրն լաւ , հողերն ընդհանրապէս արգաւանդ , հանդերձ ընդարձակ մարգագետիններովն և արօտատեղիներովն : Ունի զանազան հասակաւ լերինք , յորս նշանակելի են Չուխ լերինք յԱրեւելակողմն , Սեաւ լերինք 'ի Հարաւ , Պաղ-պաղը յԱրեւելահիւսիս . նոյնպէս կան ընդարձակ լեռնահովիտներ և ձորեր , որոց մէջ պակաս չեն վայրի այլ և այլ կենդանիք և թռչունք :

Գաւառիս , (որոյ անուան վերաբերմամբ իւր համանուն քաղաքի մասին մէջ կը խօսիմ) բնակիչք անխտրապէս աշխատասէր և գործունեայ են : Սմառ ատեն կգրադին երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ . իսկ ձմեռն զանազան ձեռագործներով , յորս նշանաւոր են նախշուն (գոյնզգոյն) շաւեր ու շաւաբներ և ընտիր գորգեր , զորս արանցմէ աւելի իգական սեռն կը պատրաստէ , որ կը մրցի գործունէութեամբ արական սեռին հետ , որում նման ուժեղ և զօրաւոր կազմութեան տէր է :

Խօշապ գաւառն (երկու մասն 'ի միասին անած) 80 գիւղերէ կը բաղկանայ , որպէս անցեալ տարի հաշիւ եղած է , որոց մէջ 30,000 բնակիչ կը գտնուի , որոնցմէ 20,000 հայ են , և մնացեալներն Քուրդ , Ասորի և Եզտի (արեւապաշտ) : Սոյն վերջի երեք չհամազգի տարրերն

կենաց այլ և այլ հանգամանքներով երբեմն առաջնոյն կը նմանին :

Երկրիս ժողովուրդք ընդհանրապէս ինքնապաշտպանութեան ոգին տակաւին կորսնցուցած չեն և շատ խնամօք կը սպահպանեն զայն, իբրև նախնեաց ժառանգ, ՚ի կիր արկանելի Հայրենեաց հողին վերայ, սորա մէջ Քուրդերն առաջին տեղին կը գրաւեն բազդատմամբ :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ Ի ՎԵՐԻՆ ԽՕՇԱՊ

Վերոյիշեալ ընդհանուր տեղեկութիւնք համառօտակի տալէս յետոյ, ըստ նախընթաց ուղղութեան մեկնիմք Հայոց Չորոյ հարաւային Սրեւրածայրը գտնուող Հնաստան գիւղէն, (ոյր վրայ խօսուած է Ս. Մասի 161 երեսին մէջ) : Մեր սոյն ճանապարհի Սրեւրեան թևի վերայ տակաւին 1 ժամուան չափ ուղի չկտրած՝ կը հանդիպիմք Ս. Կլասի (Ս. Կուսէթ) կոչուած բլրեալ լեռնակի մը, զոր տեղացիք « Բերդ » կ'անուանեն, որոյ ներքէն բաւական խորունկ և հետաքրքիր այր մը կայ, որ երբեմն կը ծառայէր աւազակաց, իբր որջատեղի, յորմէ անցանելով ճանապարհնիս շարունակեմք և 2 ժամէն կը հասնիմք Հասի ալ ըսուած երկայն բլուրը, որ Հարաւէն ի Հիւսիս աղեղնածև կը ձգուի լայնատարած դիրքով մը, կը կազմէ Խօշապայ և Սնձրեացեաց գաւառական սահմանը : Սոյն տեղէն փոքր ինչ յառաջ երթալով կը մանկեմք

Ե Վերին Խօշապ, ուր 3-4 ժամ շարունակելով կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը :

Հիօթօթօթիկ . — Սոյն գիւղն ունի 45 տուն Հայ բնակիչ, նաեւ Ս. Գէորգ անուամբ բաւական ճաշակաւոր եկեղեցի մը, կառուցեալ անթուական . միայն թէ իւր հիմնաքարանց մէջ գտայ մի տապանաքար 480 տարուան՝ զոր ընթերցայ բազում դժուարութեամբ և չունի բառ մ'անգամ յիշատակագիր :

Տեղւոյս Հայք ունին երկու խեղճ քահանայ, մի խեղճագոյն ծաղկոց և մի ամենախեղճ ուսուցիչ, որոյ «-ղը-թեան» յանձնած են գիւղիս 25-30 մանուկներ, զուարթ և առողջ, որոց զարգացման վիճակն շատ ցաւալի է : Գասատուն որոյ բնաւորութիւնն զինք ինձ աղնիւ կոչել կը տայ, խիստ ուսումնասէր, աշխատող և տոկուն մի երխտասարդ է, որ մեծապէս օգտակար կըրնայ լինել գիւղիս նոր սերնդեան, սակայն ՀՄՈՒՏ հրահանգաց ներքև միայն :

Հիւրթուկի բնակիչք բաւական դպրոցասէր և ջերմեռանդ են առ կրօն և առ հայրենի աւանդութիւնն, զորմէ անցանողն բանիւ քարկոծուելոյ միշտ ենթակայ կընայ համարուիլ : Աշխատասէր ու գործունեայ են արանց հետ հաւասարապէս նաև կանայք և աղջկունք, որք ժիր ու աշխոյժ են : Հիւրթուկցիք բնական պատճառներ ունին իւրեանց կեանքէն վտրք ինչ գոհ լինելոյ :

Գիւղիս հիւսիսակողմը «բէկ անուն մի տա-
ղաւարիկ կայ, որ երբեմն «մեծաշէն եկեղեցի»
եղած լինիլ կ'աւանդուի, հին աստն 200-250
տուն բնակիչ ունեցած է (150 տարի առաջ),
որոնց հարց տապանաքարինք անտեսանելի և
սակաւաթիւ չեն, թէև չունենան իրենց տարի-
քըն ու կեանք յիշեցնող թիւեր և դրեր:

Հիւրթուկի մերձակայ շրջապատը կան ըն-
տիր քարահանքեր, որոցմէ տեղացիք գեղեցիկ
և մեծ քարեր կը հանեն, յորս կը գտնուին
 Al_2 քառակուսի մեթր երեսով և 3-5 մատ թանձ-
րութեամբ սալեր, զորս կոտրտելով բնակու-
թեանց պարիսպներուն կը գործածեն: Գիւղիս
հիւսիսակողմը 3-4 ժամու հեռաւորութեամբ
կայ Զեռնի կոչուած Քուրդ գիւղ մը, որոյ պա-
րոնն երբեմն Հիւրթուկի բացարձակ տիրապետն
եղած է: Զեռնակայ մէջ կը գտնուի մի հին
բերդ, որոյ մասին կ'աւանդեն թէ «Նեղ ժա-
մանակի մէջ տեղւոյն բնակչաց ապաստանարանի
տեղւոյ կը ծառայէ»:

Մեր Հիւրթուկի ազգայինքն լուսոյ և կե-
նաց այնպէս պէտք ունին, որպէս կոյրն լուսա-
տու աչաց և կաղն՝ ոտից:

Տեղէս Al_2 ժամ հեռու դէպ ի Սրեւերա-
հիւսիս կայ ԽՄԶ անուն գիւղ մի, ուր այժմ 30
տուն Քուրդ կը բնակի: Սոյն գիւղի ընդարձակ
խոտաւէտ և ջրաւէտ դաշտերն ևս իւր «Խաչ»
անուամբ կը կոչուին: Գիւղիս եկեղեցին տակա-

ւին կ'ապրի կիսաւեր , իւր դերեզմանատան հետ :
 Հիւրթուկէն մեկնելով ուղեորիմք դէպ 'ի
 Հարաւ , դրեթէ 2 ժամէն կը հասնիմք 'ի փա-
 կակատուկ , որոյ վերայ յաջորդ գլխով խօսիմք :

Գ. Լ. Բ.

Փ Ա . Կ Ա . Կ Ա . Տ Ո Ւ Կ

Աստ կը բնակին 15 տուն բնակիչք , յորոյ
 2 տուն միայն Հայ են և մնացեալքն եկաւոր
 Քուրդ : Հայք ունին մի գեղեցիկ եկեղեցի , 240
 տարուան , որոյ ճակտի յիշատակագրեանքն բո-
 լորովին ոչնչացած են , շէնքն վանքի ձեով է ,
 կառուցեալ հաստատուն և լերճ (խիստ ամուր)
 քարերէ , թէև անշուք և անլարդ . եկեղեցւոյն
 քահանայ և մանկան մը խրատատու ունին ոչ :
 Ամենամեծ ցաւ զգացի երբ Հիւանուեցաւ իւր-
 եանց մէջ մի Հայ , որ նոյն եկեղեցւոյն անունն
 գիտնալով ինձ հաղորդէր , և երբ կը հարցա-
 նէի թէ ինչ է ձեր եկեղեցւոյ անունն , « Աս-
 տուծոյ տուն է , ժամ է , սլատարագ է » կը
 պատասխանէին ամենայն անտարբերութեամբ :
 Ահա այսպէս Ուղեորիս անձանօթ մնաց յիշեալ
 եկեղեցւոյ անունն , որ անցելոյն մէջ հեռաւո-
 րաց իսկ սէտք է ծանօթ եղած լինի , թող թէ
 մերձաւորաց , նայելով իւր հաստատուն դրից և
 կազմութեան , որ փառաւոր օրեր տեսած տա-
 րիներ կը յիշեցնէ զինքն ուշի ուշով գիտողաց :
 Երբ տեղոյս ազգային հնութիւնք տեսա-

ներոյ համար կը շրջէի, գիտես թէ զիմ պա-
 պերու կորսնցուցած գոհարեղէններն գտնելոյ,
 ինձ հետ ընկերացած էին տեղւոյ 2 տուն հայ-
 երէն 3 անձինք: Հարցումն զհարցումն բերաւ և
 հարցուցի, երբ որ խօսքն եկաւ թէ ինչ կը ցա-
 նէք ձեր յայս գեղեցիկ արտօրայս, մին ՚ի նոցա-
 նէ շտապելով պատասխանեց «Սատուծոյն փառք
 զըմէն (ամեն) բաներ կը ցանեմք, մեր ցորենի
 հաց երկնային լոս (լոյս) է և ձան (ձեան) պէս
 սիւտակ (սպիտակ), մենք ցորեն կը քաղեմք նոր
 ծնած լուսնի նման երկաթով»: Ինձ թուեցաւ
 որ սոյն ողորմելի, այլ ազնիւ անձն կարծելով թէ
 հեռու աշխարհէ մ'եկած եմ և չունիմ գաղա-
 փար այդ գործիքին (մանգաղ կամ գերանդի)
 վերայ, որոյ ձևն ինքնաբերաբար նոր ծնած
 լուսնոյ կը նմանցնէր բնութեան այս ճշմարիտ
 զաւակն, որ յերաւի չէր սխալած իւր տուած
 գեղեցիկ և բնական օրինակին մէջ: Սոյն անձն
 լուեց և երկրորդ խօսքն անոր բերնէն առած
 յարեց «Իմ աչիչ (աչաց) լոս, ես քու տան մը-
 շակ (ծաղայ), արի ես քէյ (քեզ) ուրիշ բան
 էլ նշանց (մատնացոյց) տամ խեմ (նայիմ թէ)
 քու սիրտ չ'ցաւիր, որ էտա կանտար (այդչափ)
 շատ կը սիրես Հայու վրէն (վերայ) զրուցել» .
 այս խօսքն աւարտեց թէ չէ, ինձ առաջնորդեց
 եկեղեցւոյ դուռը, որոյ ճակտի վերայ զետե-
 ղուած էր քառակուսի ճերմակ քար մը, զոր
 մատնացոյց ըրաւ ցոյց տալով քարի վրայի հին

դարակոնք գնտակի հարուածներու նշաններն ,
յիրաւի դիտեցի քառակուսի այդ ճերմակ քա-
րըն և անցանք դիւղիս մի այլ կողմն :

Փակակատուկի մէջ կը տեսնուի կիսակոր-
ծան ուրիշ եկեղեցի մը , որ ց'արդ հողի տակն
ծածկեալ էր և այժմ յայտնուած տեղւոյն բը-
լուրէն հող քակելոյ առթիւն . նախ կարծուե-
ցաւ ապրանքներով լի , որ մասամբ մը կառա-
վարութեան ուշադրութիւնը գրաւեց , երբ հաս-
տահիմն պարխապներն երևեցան . սակայն յետոյ
փորուելով տեսնուեցաւ հողով լի և ոչ «պրանք» :

Գիւղիս հողային սահմաններն շատ ընդար-
ձակ են , խոտաւէտ , ջրաւէտ և մանաւանդ օ-
ղաւէտ : Ամենայարմար տեղի մի է ձի և ոչխար
պահելոյ համար :

Տեղւոյս անուամբ շէն և իրօք անշէն եկե-
ղեցիքն ու ընդարձակ գերեզմանաքարինքն թէ-
պէտև արդէն ցոյց կը տային Տեղագիր-Ուղեո-
րիս իրենց հին ժամանակի մէջ ունեցած բազ-
մահայութիւնը և անոնց ճօխ վիճակն . սակայն
կրկին հետաքրքրութեամբ դառնաւ հետևեալ
անթուական արձանագրութիւնն , զոր եկեղեց-
ւոյ շինութեան ատենը խառն ի խուռն գրած են
մի քարի վերայ ցուցնելոյ իւր նախնի փառա-
ւոր դիրքը . ահա ինչ որ կրցայ բազում որոճ-
մամբ ընթեռնուլ « Վարդավառի կիրակի Խ. Չըր-
կաներ (արտ ջրող) բախերնին ուսի վրայ դրած
են , կուգան եկեղեցւոյ դուռը և կը մտնեն ժամ
'ի Պատարագ » :

Գիւղիս նախնի ժամանակաց մէջ ունեցած բաղմահայութիւնը զարմանալի է նաև հետևեալ աւանդութեամբ, զոր մի բաւական տարեւոր ծերուկէ լսեցի և աստ կը նշանակեմ բառ առ բառ. « Գիւղիս շատ Հայ ճշմարիտ ժամանակն ճոշ խէ մ' (մեծ մարդ, հարուստ մարդ) երբ խաչօխնայ կանի (կընէ) իւր մեռած պապու խուռ դուն (հողոյն), որ դժոխքէն աղատի, այնչափ ելխիր (բաղմութիւն) Հայեր եկած են ճաշ ուտելու որ էտա (այդ) ճաշի համար 4 չափ աղ Խաչեր են, էլ մէկէլ (ալ միւս) ուտելիքներ դուն «այժմ արա'» :

Գ.Լ. Գ.

ՆՈՅՍ ՏՍՊԱՆ Ի ՓԱԿԱԿԱՏՈՒԿ

Նախորդ գլխոյ մէջ յիշած Փակակատուկ գիւղի հիւրն եմք տակաւին : Տեղէս դեռ չ'մեկնած՝ պատմեմ սոյն վերտառութեան կնթակայն :

Երբ աստ ժամանեցանք, գիւղիս մէջ վոքքրիկ հանգիստ մ'առնլոյ իջանք Ռէս (գիւղապետ) Օհան (Յովհաննէս) անուամբ լայնակուրծք, որով լայնասիրտ և միջահասակ, թուխ աչքերով ու մեծ գէմքով մարդոյն նահապետական տունը, զոր ես ՆՈՅՍ ՏՍՊԱՆ կ'անուանեմ, որ աւելի ճիշդ կը լինի իւր նշանակութիւնն, վասն զի աչքս տեսի և ձեռքս շոշափեցի թէ արժանի է այդ անուան զմեզ հիւրասիրող Օհան աղայի տունն, որոյ կենաց և դրութեան վերայ կա-

տարեալ դաղափար մը կրնայ ունենալ ուշիմ ընթերցողն, որ պարտի դրածէս աւելին հասկնալ, ըստ որում ջանացի որչափ կարելի է համառօտիւ գրել ըսելիքս և դրոշմել միտքս :

Մտնեմք մի ընդարձակ տունը, որ 6 սեան վերայ շինուած է, որոյ ներքին շրջապատն կային 7-8 ընդարձակ սենեակներ, որոյ դռներն ներսէն էին բացուած այդ մեծ տան մէջ :

Ամեն Խրիմեան Հայրիկն, որ տեղւոյս Նոյսայ Տապանին յատուկ այցելութեան եկած էր, առաջնորդուեցաւ այդ դարաւոր շէնքի տակը, որոյ կրկին դարաւոր միջնասեան առջև փռած (պարզած) էին մի պարզ թաղիք, որ դռնուածներէն ամենաչաւն էր, որոյ վերայ նստաւ ՅԻԿՐԻ ՍԻՐԵԼԻՆ 'ի հանդիստ և կռնակն հոգնութենէն տուաւ մեծ սեանն, և ինքն կ'երևէր մտահոգ՝ ընկղմեալ ո՞ գիտէ ինչ տեսակ խորհուրդներու ուկիսանին մէջ :

Այս պահուս ինձ կը մնայր աւելի դիտել և իմաստասիրել երկուքն և երեք :

Այդ քառակուսի և ընդարձակ հացկերութի ու կերութեամբ տան մի անկիւնը 6-7 մանկիկներու գիւղական որորոցներ կային, յորս անուշ անուշ քուն կը քաշէին նոյն դերդաստանի ընտանեաց նորածիններն, աղջիկ և մանչ կլորիկ մանկիկներն, յորոց անհանդիստները փոքր ինչ խելահաս այլ աղջիկներն կ'որորէին շարունակ :

Տան մի այլ անկիւնը հաւկթատու հաւերն

իւրեանց ճուտերով (ձադ) ման դալով կը կրտ-
կտային (ձայն կը հանէին) աստ ու անդ ցրուեալ
հատիկներ ժողովելոյ, մի քանիք ևս մի այլ
կողմը կողովներու ներքե ընտարկուած՝ յար-
դի վերայ թուխս էին նստած (կօլօշկա) լռիկ և
մնջիկ, քիչ օրէն նազելաթև ՄԱՅՐ լինելոյ, թե-
րեւս այնչափ թիւ ձադերու, որչափ որ իւր թի-
ւերն կարող էին հաւկիթներ ծրարելով տաքցը-
նել, միւս կողմէն տան մարդիկ ու տուարներն
մուտ և ել կ'առնէին : Սիւներէն միոյն առջև
տեսի նաև 3 ճանապարհօրդներ, որք անկշտօ-
րէն կը ճաշէին ճամբայ ելներոյ համար և որք
չէին տանս տիրոջ Ազգէն և արիւնէն :

Այս ատեն, որպէս վերև յիշեցի, Սրբա-
զան Հայրիկն տան Մայր-սեան կռնակն տուած՝
ողևորեալ զգացմամբ և յուզեալ սրտիւ կը դի-
տէր սոյն Նոյայ նոր ՏՄՊԱՆՆ : Նոյ կամ տա-
նուտէրն (ծերունի պապիկն կամ մեծ հայր) և
Նոյեմզար կամ տանտիկին (պառաւ մամիկն կամ
մեծ մայր) իւրեանց հայրենասէր հիւրը անկըշ-
տօրէն շրջապատած՝ կը պատմէին իւրեանց լե-
զուաւ իրենց հինաւուրց և նորաւուրց դժուար-
նեք, իսկ միւսներն մեծ ու փոքր, մանչ և
աղջիկ, հարս և վեսայն, խոտաղն ու մշակն ա-
մենքն միահամուռ իրարանցման մէջ էին մեծ
այցելուին արժանավայել պատիւ մ'ըներոյ նպա-
տակաւ : իսկ ինձ գալով՝ բարոյական ցաւէ մը
բռնուած խիստ կըտանջուէի և դէմքս ուրախ չէր,

կաթիլ մի ջուր խնդրեցի , աղնիւ մարդն , երբ ջուրը բերաւ , ինձմէ ներողութիւն կը խնդրէր , կրկին , և կրկին կամէր ասել որ « երաննի թէ օղի լինէր իմ տան մէջ , զոր քեզ տայի այժմ , որ փորիդ ցաւն անցանէր » . այս խօսքերն արտասանած պահուն ամօթխածութենէն շիկնած էր խեղճ մարդն , որ իբրև բնական բժիշկ , ինքնին կը գուշակէր փորի խիթ մը , և դարձեալ ինքնաբերաբար կը ճարէր նորա դարմանն , զոր իրմէն բնաւ չէի խնդրած , թող որ չլինէի գործածող ոգելից ըմպելեաց , այլ երբէք չունէի մի խիթ կամ փորի ցաւ նիւթապէս , իմ մեծ ցաւն էր , որպէս յիշեցի , բարոյապէս , վերաբերող մտղէն սրտի մը և ազգային սուրբ զգացմանց , զորս չկարէր ճանաչել այդ աղնիւ , այլ կարճամիտ գիւղացին , որոյ պապն ո՞ գիտէ ինչ նեղութիւնք ու ցաւեր տեսած էր պարսիկներէն և զորս չկարէր մոռանալ :

Վերջապէս եկաւ ժամն եւ հասաւ վայրկեանն ճաշի , մամիկն ազդարարեց հաց բերելոյ և բերին , մենք էինք Յ հողի , սակայն բերուած հացին թիւն 46 էն պակաս չէր , ընդ որս նաև Յ ահագին ամաններով ձուաղեղ , որոյ վերայ արդար իւղն լճի նման կը ծփայր ու ալիք կը տայր եղերաց , բերին նոյն թիւ ամանով և մածուն՝ վրան գեղեցիկ սէր կապած , ամենքս թէև լինէինք երկայն ճանապարհէ եկած , որով և քաղցած , սակայն աւելի նայելով կշտացանք

քան թէ ճաշերով, զի շատ բնական մի բան է, որ առատութիւնն զմարդն շուտով կը լիացնէ և իմ արդէն կեռիկ (ախորժակ) կապուած էր :

Ի վերջոյ Ամեն. Սրբազան Հայրիկն յոտընկայս օրհնեց այս դաւառի սոյն նահապետական գերդաստանն, տունքն ու տեղիքը, և ապա ոգևորեալ զգացումներու ծանրութեան տակը՝ վերջի հրածեղանիս տուինք մեր կենդանի Նոյայ և իւր նոյեմզարին ու մեկնեցանք իւրեանց ՏՍ. ՊԱՆԷՆ, որ նստած էր աստ երկրի վերայ՝ Բակակատուկ ջրհեղեղներէ ազատուած, և ոչ թէ լերան վերայ ի Մասիս կղզիացած. այս մասին մեր Բարեխնամ կառավարութեան «ընդ գտայ զիրենք :

* * *

Մեր ուղին շարունակեցինք Արևելեան Հիւսիսային դժոյն ու կտրելով ահագին դաշտեր օդաւէտ, խոտաւէտ և ջրաւէտ և 3 ժամէն հասանք հետևեալ տեղին :

ԳԼ. Գ.

ՔՈՒԷԼ՝ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՒԳ,

Սոյն գիւղն շինուած է քարոտ բլրոյ մ'ընդարձակ կողերուն վերայ, զիւր անունն առած է իր բնական վիճակէն. բնակութեանց թիւն է ընդ ամենն 43 տուն, յորմէ 40 տուն Հայ է և 3 տուն Քուերդ :

Գիւղիս Հայք ունին Ս. ՍՏԵՓՍՆՆՈՍ անուն

հնաշէն մի եկեղեցի , տեսքովն ու դիրքովն ու զորմեղի և անճաշակ , սւր կայ մի ճարտար քահանայ , իսկ դպրոց դժբաղդարար ունին ս՛չ , հակառակ իւրեանց ուսումնասիրութեան և բաւական լաւ նիւթական կացութեան :

Տեղւոյս ջուրն առատ է , և կը բղխէ իւր Հարաւային հարեան (մերձաւոր , դրացի) լեռանց ստորոտներէն , յորոց միոյն գաղաթան վերայ անձանօթ սրբոյ մը դերեզման կը գլտնուի , որ կը յարդուի երբեմն համազգի և չ'համազգի հովիւներէն և դիւղացիներէն անխրտապէս . որք աստ կը հանդիպին :

Գիւղիս տեսարանն բաւական լաւ է թէև ս՛չ ծառաստան : Բնակիչքն կորովէ և աշխուժէ չեն զուրկ , որպէս և ձիալարթութեան արհեստէն , ձևերնին առ հասարակ Քրդական են Հայք կական անուան և Արամական սրտի տակ : Ինձ շատ զգալի եղաւ թէ աստ բարոյապէս գործելոյ համար մեծ ասպարէզ կայ , բայց սւր են կրթական գործի ուսուցիչներն կամ մեր զանգաւաւոր բարձիւններն :

Սոքա ևս ինձ շատ բաներ յանձնարարեցին , մաքուր խղճով և անկեղծ զգացումներով , զորս իրենց կարգին , բացէն , այլ հրապարակաւ 'ի պատեհ ժամու , պիտի թարգմանեմ , ինչպէս նաեւ այլ գիւղացւոց նմանօրինակ ինձ ըրած Սղգ. յանձնարարութիւնքն , զորս չեմ մոռացած :

Քուէլայ կեդրոնը կը տեսնուի Խօշապայ հին

պարոններէն միոյն աւերեալ բերդի յատակն , որոյ շէն եղած ժամանակն (70 տարի առաջ) մէջ բնակելով կը տիրապետէր սոյն գիւղին :

« Գռէլ 150-200 տուն եղած է » ըստ ծերոց աւանդութեան , ասկէ 100 տարի առաջ » , սոյն լակոնական աւանդութիւնն ստուգելոյ համար քաւական և շատ են տեղւոյս խումբ խումբ մեռելոց խաչաքարինքն , յորս կըցայ գեանել 480 տարուան որոշ ընթեռների մի տապանաքար , որ յոտին կանգնած էր , և մարմնոյ զանգուածի ծանրութենէն դլուին ծռած յՍրեմուտս :

Գիւղացիք ծառ անկելոյ կարեւորութիւնը գեռնոր զգացած են և իւրեանց տունկերն այն աստիճան անխելքօրէն անկուած՝ որ փոքրիկ մանկան մը ծիծաղ շարժելոյ երևոյթն ունին : Ահա կենդանի և գործնական վկայ իւրեանց տգիտութեան և մտաւոր խեղճութեան , որոյ վերայ կը հրաւիրեմ արժանաւոր ուշքերն մեռայնոց , որք կամին միտքեր լուսաւորել :

Անցնիմք հետեւեալ գիւղն .

ԱԿԲԱԿ . — Գիւղիս յՍրեմուտահիւսիս , 1¹/₂ ժամ հեռաւոր կը գտնուի , որ այժմ տարարընակ եղած է , ունի կիսակործան եկեղեցի մը , յանուն Աստուածածնայ երբեմն կառուցեալ և օծեալ , որոյ գերեզմանատան քարինքն տեղւոյ քրդական բնակութեանց պարխապներ և անոնց անասնոց մերանիք (եհէկէ) կը կազմեն : Ծերուկի մը 90 ամեայ , ուղեւորիս կը պատմէր թէ

« Իմ հայրս յիշեալ Սկրակ գիւղն շէն տեսած էր, ԽԱԶ (որոյ վերայ խօսուեցաւ) անուն գիւղին հետ , իւրաքանչիւրն ունէր 70-80 տան չափ Հայանական աղբի տուներ, հանդերձ զոյգ զոյգ քահանայիւք և ըստ այնմ սլարագայներովն » : Սոյն աւանդութիւնն ճշմարտութենէ չէ հեռու , երբ ուշագորութեամբ դիտուին նոյն աւերեալ սրբավայրերն :

ԳԼ Ե.

ԳԷՊ Ի ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԲՈՒԹԱՅ

Նախօրդ գլխոյ մէջ յիշուած Բուէլ գիւղէն ճամբայ ելնելով ուղինիս դարձնեմք յՍրեւմնաու ու Գնամբ ՚ի Սուրբ Աստուածածին Բութայ :

Բաւական յառաջ երթալով կը կտրեմք ընտիր արտօրայք և դաշտօրայք : Մեր ճանապարհի Սրեւմտակողման վերայ կը գտնուին մի քանի աննշան լերինք , յորս անուանին է Պաշէնայ լեռ կոչուածն , ուր վայրի ոչխարներն բազմաթիւ են ամառ եղանակին : Սոյն ոչխարներն երբեմն կ'իջնեն լերան ստորտը ջուր խմելոյ , մերձակայ տեղերը գտնուած աղային հանքերն բաւական լիզելէ զկնի , որպէս սովոր են :

Որսորդներն իւրեանց դարանները կը լարեն այն աղային տեղեաց մէջ և շատ անգամ կը յաջողին յիշեալ վայրի ոչխարներ (կէյրկ) որսալ : Սյս կողմերու Հայք այդ կենդանիք « վերու ոչխար » կ'անուանեն : Որսորդներէն էն ճարպիկն Ուղեու-

րիս ուղեկից եղաւ և շատ հետաքրքիր տեղեկու-
թիւնք հաղորդեց ինձ այդ սիրուն կենդանեաց վրայօք : « Նոյն վայրի ոչխարներն , ըսաւ մարդն , միշտ զոյգ կը ծնանին և մենք զանոնք կարող կը լինիմք իրենց դառանց կաթ տուած ատեն միայն որսալ , վասն զի ոչխարն երբ զիւր ծիծն դառան բերանը դրած է , աւելի լաւ կը համարի զինքն որսորդի մահահոտ հրացանի գնտակին զոհ տալ , քան թէ իւր պտուկներն (մէմէ) իւր երկւորեակ դառնուկներու բերնէն հանել կամ քաշել՝ փախ տալոյ համար » :

ՊԱՆՈՒՆՅԱՆ . — Պաշխիմայ ընդարձակ լեռան յԱրեւելակողմն վտ.քր ինչ հեռու գիւղ մի է , որ ունի 16 տուն բնակիչ , յորմէ 2 տուն Հայկական և մնացեալքն՝ Քրդական են :

Արմենական գիւղիս , իբրեւ յեաին մնացորդ , 2 տուն բնիկ Հայ տանց տարեւորն Ուղեւորիս հետեւեալ իմաստով պատմեց ըսելով թէ « Ասկէ 30 տարի առաջ 43 տուն Հայ էինք այս տեղ , որոնք չկրնալով ինչ ինչ անբնական դժբաղդու-
թեանց տոկալ , գնացին ՚ի տար աշխարհ և կորսնցուցին իւրեանց նամն և նմուշն (անուն և հետք) » : Միւս ընկերն աւելցուց « մենք չուր մկայ (մինչեւ հիմա) փախած էինք , թէ որ Մեթ կակոյի (մեծ պապ) հանդստարան (գերեզման) էսա տեղ չէլնէր . իշտէ կիրակմտէ կիրակմուտ (չաբաթէ շաբաթ) կերթամք խունկ կը

դ՛նեաք ինոր (անոր) պառկած խաչքարին վերայ
 և կը ծխեմք, երեսնիս կառնեմք ու փառք կը
 տամք մեր երկնաւոր թագաւոր Ստեղծողին և
 կը դառնամք նորէն տուներնիս . տեսնանք Սա-
 տուած ինչ լոյս կանի, ախրը (արդէն) մեր չգի-
 տութենէն (տգիտութենէն) բաներնիս պօշի (պա-
 րապէ) » . առ այս իւրեան մնաս բարով խօսքս
 չմոռցած՝ ես ելայ իմ ճանբան շարունակել :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

ՔԱՐԱՅԵԱԼ ՀՈՎԻՒ ԵՒ ՔԱՐԱՅԵԱԼ ՈՉԻԱՐ

Պահանց դիւղէն մեկնելով ուղինիս այս դը-
 րախտանման տեղերէն և Պաշեթայ լեռանց կո-
 զերէն յառաջ տանելով պատահեցանք, գրեթէ
 մարդանման կերտած, մի բարձրահասակ քա-
 ըի, որոյ շրջապատն կային ոչխարանման բազ-
 մաթիւ քարինք փռուած աստ և անդ, ցիր ու
 ցան, որք կիսով թաղուած էին ՚ի հող :

Տեղւոյս սոյն երեւոյթն բնականաբար Տե-
 ղագիր-Ուղեւորիս հետաքրքրութիւնն պէտք էր
 զարթուցանել, հետամուտ լինելով դտայ հե-
 տեւեալ աւանդութիւնն . « մի ճգնաւոր մարդ-
 ասկէ ի Բութայ Ս. Սատուածին դնալու համար
 քստ կը հանդիպի և կը տեսնէ զհովիւն շրջա-
 պատեալ իւր սչխարներէն, սեւաղդեստ կրօնա-
 ւորն շատ քաղցած դողով հովիւէն քիչ մը կաթ
 կուղէ հացի հետ ուտելու, ճգնաւորն որչափ որ
 սաստիկ քաղցած կը լինի, հովիւն ևս ընդհա-

կառավին այնչափ քարասիրտ կը դառնայ , որով
 կը պատասխանէ « կաթ չ'մնաց » , կրօնաւորն
 կը կին կը թախանձէ և հովիւն յայնժամ կը բար-
 կանայ ըսելով « չի.ք » առ այս բան քաղցած վա-
 նականն կանիծանէ զհովիւն ասելով « չի.ք լի-
 նիս դու և քար կտրիս (դառնաս) ոչխարներուդ
 հետ » այս եօռնի վերայ հովիւն ընդ իւր ոչխարս
 կը քարանայ և այս պատճառաւ ց'արդ քարն
 կանուանեն +արայեալ հովիւ և ոչխարներն +արայեալ
 ոչխար այս կողմերու մեր Հայերն » :

Ահա այսպէս ուղինիս յառաջ տանելով 2¹/₂
 ժամէն կը հասնիմք ի Բուլթ գիւղն և անոր վան-
 քըն :

ԳԼ. 2.

ԲՈՒԹԱՅ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԿՈՉՈՒԱԾ ՀՆԱՇԷՆ ՎԱՆՔՆ

Սոյն մենաստանն շինուած է մի քանի ան-
 նշան , այլ հետաքրքրութիւն զարթուցանող
 լերանց Հարաւային ստորոտը . վանուցս Սրբեւե-
 հիւսիս շնչոն լեռներն են , ՚ի Հիւսիսակողմն Կա-
 րայեալ ձոր , յՍրբեւեակողմն Կարայեալ լեռ և ՚ի Հա-
 րաւային Սրբեւեակողմն Կարայեալ լեռ , քր-
 պէս իրենք կանուանեն : Սոյն վանուց , առանց
 յիշատակագրի մը , թագէոս և Բարթոլոմէոս
 Առաքելոց օրով շինուած լինելն կաւանդուի :
 Մենք այժմ թողումք այդ աւանդութիւնն , և
 դրեմք զոր ինչ տեսած և շօշափած եմք անձամբ :

Սոյն վանքն հաստատուն , հաստահիմն և

ամրաշէն է իւր հիմերով ու պարխապներով, որոց մէջ կը գտնուին գեղեցկայարմար պահարաններ, յորս աննշան մաս մը քայքայեալ է վերի կողմերէն, անխնամ մնալուն պատճառաւ: Վանքս այժմ ամայեացած է, շրջապատի սենեակներն փլփլած, ոմանք կիսակործան, թուականի կամ գրի համար շատ հետամուտ եղայ, այլ չկրցայ գտնել բան մը, թէև կային ինչ ինչ գրեր 10-12 հատ խառն ՚ի խուռն, հազիւ գիր ըլլալ կը յայտնուէր վանուց գրան վերի ճակտին վերայ, որմէ, ներկայիս մէջ, զիւր անցեալէն ըոյս մ'առնելն ինձ համար եղաւ անկարելի, բաւ կը համարիմ աստ գնել աւանդութիւն մը և զայն ստուգող պարագայներն: Աւանդութիւնն կըսէ. « Ժամանակին եւեէր մը կարդացուոր եղած է վանքիս մէջ », յերաւի տապանաքարանց թիւն բաւական շատ է, ամենքն ալ խաչով, ալ ոչ թուականով կամ գրով: Վանուցս Սրբեւեւան շրջապատը 2 քարրնկէց հեռու կը գտնուին գերեզմանաքարինքն, որոնք կէս մէջքէն հողին մէջ թաղուած՝ կը կենան ոտքի վերայ դիւակոր, ինձ թուեցաւ թէ սոյն հինաւուրց տապանաքարերէն շատերն ծուռ տնկուած էին, փսն զի, ըստ եկեղեցւոյ օրինաց, փոխանակ դէմքերնին յՍրբեւելս դառնալու, ոմանք ի չիւսիս կը նայէին և որոնք որ զանդուածով թեթև էին, ընկերիս հետ ձեռք ձեռքի տուած շրտկեցինք մեր զուարճութեան համար, որպէս բը-

նական է սոյն օրինակ անձանց կամ ուղեորաց :
Աստուածածին վանուցս մերձ է Բուր անուն
խւր դիւղն և որոյ այդ անունն , որպէս կը
տեսնուի , կցուած է վանուց անուան հետ :

Բուր կը բաղկանայ այժմ 10 տուն բնա-
կիչներէ , յորոց 1 տուն միայն Հայ է , որոյ ան-
դամներէն մին մեզ ցոյց կը տայր մենաստանիս
անցեալ նախանձելի և ճոխ փառաց անշքացեալ
պատկերն ու կը խօսէին Ուղեորիս զանցեալ
բաղմահայութենէն տեղւոյս , զժամասացութե-
նէն և զսաղմոսերգութենէն ամայացեալ Մե-
նաստանիս , որոյ ընդարձակ հողերուն և պատ-
ուական ջրերուն տէրն և կառավարն եղած են
արդի եկովի բնակիչներն :

Բուր դիւղիս մի Հայ տան մէջ կը բնակի
մի այրի ու միանգամայն խեղճուկ կին , որ շա-
բաթ իրիկունները կը դայ և վանուցս կիրակա-
մբաի կանթեղն ձէթ լեցնելով կը վառէ և խւր
աղօթքն ընելով 'ի տուն կը վերադառնայ . այս
է ահա սոյն սրբազան տաճարի սրախ Բիւրանն :

*
*
*

Աստուածածին վանուցս յԱրեմտակողմն 1
քարընկէց հեռու լերան ստորոտէն կը բղխէ ա-
հագին քանակութեամբ անմահական ջուր մը ,
որ կը բանեցնէ 2 ջրաղացներ : Դարձեալ մի և
նոյն լերան կողմն վերայ քուրդ Խանավտալ պէ-
կըն , երբեմն մի բերդ շինել տուած է , որոյ
բեկորքն ց'արդ նշմարելի են . բերդն շինուած

կերևի գլխաւորաբար գերեզմանատան քարերովն , որոց տէրերն արդէն անհետացած են :

Տեղւոյս տեսարանն շատ գեղեցիկ է իւր կենսատու օգովն և վերոյիշեալ անուշահամ ջրերովն , որոյ քով ոչինչ կ'արժէ Պօլոյ հռչակաւոր Խայեշուղինը :

Բուժայ և իւր ամայացեալ վանուցս վերաբերութեամբ ունիմ շատ թթու բաներ ըսելիք . բայց առ այժմ չ'պիտի կրնամ ինքզինքս հասկըցնել թէ բուն նպատակս է Երկրի տիրոջ ապագայի վառքն յաւելուլ , և կրնայ ծուռ մեկնուիլ իմ տողած Մեսրոպական ՍՈՒՐԲ ՏՈՒՆՐՆ , որք կը հային մեր Օսմանեան բարեխնամ կառավարութեան մեծ շահին , զոր սիրելոյ նուիրական դասեր կը տամ իմ նոր գրչովս և շատ անգամ խօսքերովս , որք կը բղխին վճիտ աղբիւրէ մը :

ԲՈՒԹԱՅ ՎԱՆՔԷՆ ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Տեղէս ելնելով ճանապարհնիս ուղղեմք գէպ 'ի Հիւսիսային Սրբեւել : Սոյն գծին վերայ մեզ պատահեցաւ հետևեալ գիւղն .

ԽՐԿԱԽՅ . — Սոյն գիւղն 80 տարի առաջ 35 տուն Հայերէ բնակուած էր , որպէս խաչաքարինք և տեանող ձերուներիք կը պատմեն . այժմ 7-8 տուն Բուրդ կ'ապրի՝ նախնի բնիկներու հողային և ջրային կալուածոց վերայ : Ասկէ յետոյ հետզհետէ կը դան Շիւշուի և Իշիան կոչուած գիւղերն , որք նախապէս Հայկական , իսկ այժմ

Քրդական են դարձած գլխովին և ոտովին :

Անհետացեալ բնիկներու յիշատակարանք անտեսանելի չեն ուղևորաց աչքին : Տեղւոյս այժմեան բնակաւորքն կը պահեն բազմաթիւ ոչխարք և ընտիր նժոյգներ , որոց կռնկին վերայ կ'անցունեն իւրեանց կենաց մեծագոյն մասըն : Սոյն երեկոյ իջլանեցանք 'ի Կասր , որ Բութէն 5 ժամ հեռու է :

Գ.Լ. Է.

ԿԱՍՐ ԵՒ ԻՒՐ ԿԻՒՁԵԼ ՊԱՊԱՆ

Սոյն գիւղն ունի 18 տուն բնակիչ , յորմէ 10 Հայ է և մնացածն Քուրդ : Հայք ունին յանուն Ս. Ստեփաննոսի կառուցեալ մի եկեղեցի , 200 տարուան հնութեամբ , սակայն ցաւ է ինձ աստանօր ասել , որ ոչ դպրոց ունին մանկանց համար և ոչ իսկ քահանայ Աստուծոյ ՏԱՆ համար : Գիւղիս անցեալն բազմահայութեամբ լի եղած է , հարուստ և առատասեղան Արմենականք . եթէ տեղւոյս գերեզմանատանց բազմութեան համաձայն հաշիւ մը սահմանեմք , հարկ է գիւղիս ներկայ բնակչաց թուոյն աջակողմը գոնէ 2 զրոյ դնել , որ կրնայ մի խիստ բնական զգացմունքի խնդիր հանել , զոր յուզելոյ չէ արդ ժամն , երբ 'ի նկատ առնուի Պարսկական հին բռնութիւնն :

Կասրկայ Հարաւակողմն փոքր ինչ հեռու

կը տեսնուի ծառոց մէջ Կե-դէլ պատի կոչուած մի մատուռ, որ ջերմի դարմանատար «ուրբ» մը կը համարին գիւղացիք, և շատ անգամ անոր կը դիմեն ու լսածիս նայելով ԿԵ ՔՉԿՊՆՆ :

Տեղւոյս Հայքն մասնաւոր հմտութիւն ունին խաշնարուծութեան և խաշնարածութեան արհեստին մէջ, շատ լաւ կը հասկնան ոչխարի բնաւորութենէն, լեզուէն ու մանաւանդ հիււանդութեան տեսակէն :

Իւրեանց ոչխարներն տեսքով աւելի սիրուն, առողջ և սլարարաւ են քան այլ տեղեացն :

Սատ մի ազատախօս և փորձատես ծերունի, խումբ մը գիւղացւոց մէջ բազմած՝ կը սլատմէր Տեղագիր-Ուղեորիս՝ երկրի հին և նոր Կե-դէլն, որոց վերայ այժմ խօսիլն զանց կ'ընեմք. ուրեմն չուեմք տեղէս դէս ՚ի Սալախանայ անուանեալ գիւղն, ուր տեսնել և լսել նոր բաներ :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Կասր գիւղէն ճամբայ ելնելով Սրեւեյեան Հիւսիսային ուղղութեամբ $\frac{1}{2}$ ժամէն կրնամք տեսնել Սլմալու ըսուած գիւղն, որ ճանապարհէն $\frac{1}{4}$ ժամ հեռու կը գտնուի. գիւղս բոլորովին ամայացած է և իւր կանդուն ու շարքով կեցած տապանաքարինքն այնչափ բազմաթիւ են, որ յանդէտս ոչխարի նմանցնելով հարցուցի մեզ ընկերացող գիւղացիներէն երիցագունին թէ ո՞ր գիւղի հօտն է այն, հէք գիւղացին զարմա-

նայլով ակնարկ մը նետեց երեսիս և պատասխան տուաւ թէ « ադոնք ոչխար չեն , Հայ մեռելներու քարեր են » սոյն խօսքերն ողբերգեալ ձայնով մը արտասանելէն ետքը՝ խայթող զգացմամբ մը մատնացոյց ինձ ըրաւ անշէն , այլ կանգուն կեցած մի եկեղեցի ըսելով թէ « տես ահա գեղի ժամն էլ (եկեղեցին ալ) իւր մէջ կերեւի և Աստուծոյն փառք « առէւէ՛՛ կը մընայ դեռ : Իմ հայրս 93 տարեկան մեռաւ , էնիկ (նա) շատ օր կըսա (պատմութիւն) կ'անէր այդ գեղի վերայ , 60-70 տարի առաջ 140 տուն հացի տէր (հարուստ , առատասեղան) Հայ բընակիչ ունեցած է , էլ աղա , շատ էրկէն (երկայն) է ադոր պատմութիւն քեզ անել եւ գլխիցաւ տալ սրտի ցաւի հետ , էտա անխելք Հայերն թողին , փախան դէս ու դէն (աստ եւ անդ) ցիր ու ցան կորան գնացին . մկա (հիմա) անոնց անուն աշխարհէս վերցուած է , հիւ հիւ ձէն ու ձիւ չ'կայ , եթէ անոնք չ'գէտ չէլնէին Օսմանցու հիւսի տակէն չէին երթար կորեր :

Ալմալու կոչուած սոյն աւերակ գիւղն ունի ընդարձակ արտօրայք և դաշտօրայք , զորս միահաղոյն կառավարութենէն գնած է Վանայ գըլխաւոր Թուրքերէն մին , ամենաչնչին դումարով մը (60 ոսկի) , ում կցած է իւր աղբեցութիւնը :

Այժմ բնականաբար ծախու առնողի տըրամագրութեան տակն դանուած պէտք է լինի :

Տեղւոյս փոքր ձորակներէն անցանելով ինչ-

պէս և ընդարձակ տաշտերէն, կը հասնիմք Զէյ-
նիս անուանեալ գիւղն, որ (նախորդէն $1\frac{1}{2}$ ժամ
հեռու է՝ Արեւելեան Հիւսիսակողման վերայ :

Զէյնիս . — Աստ կը բնակին այժմ 10 տուն
եկաւոր Քուրդ և եռատուն բնիկ Հայք, որք
ունին Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անուամբ մի հնաշէն ե-
կեղեցի, որ գրեթէ ամայութեան վիճակի հասնե-
լոյ չափ անշքացեալ է, հակառակ իւր գեղեցիկ
դրից և 550 տարուան հաստատուն շինուածոյն :
Ունին մի ծերուկ տիրացու, որ միտն ինկած
ժամանակն կը դայ յեկեղեցին և անդ կաղօթէ
թէ քահանայի, թէ տիրացուի և թէ ժողովըր-
դեան փոխան միանգամայն :

Զէյնիս շինուած է լայն բլրոյ մը Հարաւային
կողերուն վերայ և ունի գեղեցիկ տեսարանին
հետ նաեւ ընտիր օդ, ջուր և խոտաշատ դաշ-
տօրայք, որոնց վաղեմի Հայ տէրերն անհետա-
ցած և թողած են յայտնի հետքերը :

Աստ մի փոքրիկ հանգիստ առնելոյ և մեր
ցորեկուան ճաշն ընելոյ համար իջանք մի ըն-
դարձակ սրահ, ուր ժողովեալ էին բաւական
բազմութիւնք, յորոց մին էր իմ լեզուէն և իմ
ազգութենէն, որ զիս հրաւիրեց յիւր տուն ինձ
մատուցանել մի գաւաթ ԿԱԹ՝ ի պատիւ . փսեա-
թի մը վերայ բազմեցանք, որ տան պատուաւոր
գորգն էր Բահլաբէն, նա շատ հետաքրքիր կը լի-
նէր իմ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ իսկական նպատակին
վերայ, զոր իւրեան հասկանալի լեզուաւ բա-

ցատրեցի թէ երկրի կեանքն անձամբ սերտելոյ համար միայն կը թափառիմ և մանաւանդ ամեն տեսակ վտանգ սիրով յանձն առած՝ եկած եմ՝ ի մօտոյ ճանաչել Հայրենեացս նոր սերդեան բարոյական վիճակը կրթական տեսակիտով, այսինքն տեսնել թէ Ձեր լաճեր (մանչ) դրել, կարգալ գիտե՞ն թէ ոչ: Ձիս հիւրասիրող մարդոյ մաղերն տարեաց թիւերէն ձիւնի նման ճերմըկած էին, նման Սիմէօն ծերունւոյն, կը կրուուէր մահուան դէմն և չէր ուզեր մեռնիլ մինչեւ որ ԹՈՌԱՆ ՄԸ ԾՆՈՒՆԴ տեսնայր: Յիրաւի ինքն մարմնով զառամեալ, այլ սրտիւ և մտօք առոյգ ու հեռատես էր: Ես տեսի նորա վերայ հազուագիւտ ձիրքեր, զորս շատ սիրելուս, իբրեւ իւր թոռնիկն, քաղցր համբոյր մի տուի իւրեան ձեռաց, երբ իրմէն կը բաժնուէին: Յաւինձ մեծ եղաւ, որ մի գիշեր իրեն հիւր չ'կըրցայ լինիլ հակառակ իւր քանիցս թախանձանացըն: Ըստ որում տեղէս նոյն օր մեկնիլ անհրաժեշտ հարկ մի էր ինձ համար, երբ ինկատ առնուէր ճանապարհաց անբնական երկիւղներն և ուրիշ ինչ ինչ տխուր դեպքեր, որք կրնային դիւրաւ գուշակուիլ մեր ընկերաց գոնէ վեհերօտ վիճակէն և անփորձութենէն:

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Մեկնեմք աստի ուրեմն դէպ ՚ի յԱարեւել և շարունակեմք մեր ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ: Սոյն

ուղղութեան մէջ կտրեցինք դարձեալ ընդար-
ձակ և խոտաւէտ դաշտեր, անցանք մի քանի
երկիւղայից ձորամէջերը, որոնցմէ ուղևորաց
կրած ահարկու տպաւորութիւնն, եթէ ըսեմք
բնական են, կը մեղանջեմք երկնից առաջ. վեր-
ջապէս անմլասս հասանք 'ի Սալախանայ գիւղն,
որ Կասր գիւղէն 6 ժամ հեռու է :

Գ.Լ. Ը.

ՍԱԼԱԽԱՆԱՅ՝ ՆՇԱՆՍԱԻՈՐ ԳԻՒՂ

Կը գտնուի գաւառիս (Վերին Խօշապ) Ա-
րեւելեան Հիւսիսակողմն և անոր կարեւորա-
գոյն գիւղերէն առաջին կրնայ համարուիլ, իւր
հողային ընդարձակութեամբ, որոյ տրամագիծն
1¹/₂ ժամ կը տեւէ : Գիւղս ունի սլառուական
տեսարան, շինուած տափարակ երկրի վերայ
լայնայատակ բլրալերանց Հարաւային ստորոտը,
դրեթէ ամեն կողմանէ դաշտերով շրջապատեալ
է, օդն նմանապէս մաքուր և ջուրն բարեհամ,
այլ ոչ առատ դժբաղդարար :

Սալախանայ գիւղն Սովետաց խնամող Պատ .
մասնաժողովն, յանուն Վարագայ վանուց, ծախու
առած է կառավարութենէն և այժմ կը գտնուի
Սմեն. Խրիմեան Սրբազան Հայրիկի տրամագրու-
թեան ներքև, որ Անձրեւացեաց գաւառէն և
ուրիշ սովեալ տեղերէն 33-40 տուն Հայ դաղ-
թականներ բերել տալով բնակեցուցած է 'ի
գիւղս, որ երբեմն Հայոց սեպհականութիւն ե-

ղած և Հայութենէն ամայացած էր :

Ամեն . Խրիմեան Հայրիկի յատուկ խնամոց առարկայ եղած է սոյն գիւղն , զոր օր ըստ օրէ ժրաջան բնակչօք ծաղկեցնելոյ փոյթ կը տանի այժմ , որպէս զի այդ ընդարձակ հողերն անմշակ չ'մնան 'ի վնաս կառավարութեան : Աստ կը բնակին նաև մի քանի տուն Քուրդեր , որք շընորհիւ բարեխնամ կառավարութեան , այժմ մեղմ և հանդարտ են : Տեղւոյս իւրաքանչիւր գաղթականաց , իւրեանց ընտանեկան թուոյն համաձայն , հողեր յանձնուած է 'ի մշակութիւն , յորմէ կըտան « Ղկայսերն Կայսեր , և զԱստուծոյն Աստուծոյ » : Գիւղիս վերայ մի վարդապետ և մի աշխարհական տեսուչ կարգուած են . բացուած մի նոր դպրոց , որ կանոնաւոր շինուելոյ վերայ է և ս'ըր պիտի մակաղուին ուսանելոյ սոյն խեղճ գաղթականաց բոկոսն մանուկներ կամ ծէթկեկ ձագեր , որոնց յատուկ դասատուք կարգուած են այժմէն և գործն կը շարունակի :

Տեղւոյս Հայ մանուկներն երբ փոքր ինչ զարդանան և հասկնան աշխարհիս հրծերէն , երախտագէտ պիտի լինին ս'չ թէ միայն մեր Օդոստափառ Կայսեր , այլ և համայն Աղգին , որոյ շնորհիւ երբեմն նիւթական հաց դմնելով սեւ գերեզմանի դռնէն ետ դարձան և այժմ կընդունին նաև բարոյական կենաց հաց : Սոյն գիւղն , որպէս աւանդութենէ և մանաւանդ տեսանելի խաչաքարներէ կը յայտնուի , նախապէս բազմա-

հայ եղած է , որ թէպէտև երբեմն ամայացաւ
 Հայութենէ , սյսու ամենայնիւ մի գեղեցիկ , և
 քարուկիր փոքրիկ տաճար կեցաւ անմլասս , զոր
 բարեղարդելոյ պէտք եղած ջանքերն Խրիմեան
 Հայրիկ ի գործ դրած է և կը դնէ :

Գիւղիս մէջ երկու հատ գերեզմանատուներ
 կան , յորոց մին եկեղեցւոյ շրջապատը կը կազ-
 մէ և միւսն 2 քարընկէց հեռու : Հետաքրքիր
 եղայ Գտնելոյ համար թէ ո՞յր աղագաւ տեղոյս
 հին մեռեալներն , իրարմէ դժտուածի պէս ,
 անջատօրէն թաղուած են : Այս պահուս մի տա-
 րեւոր ծերունի տապանաքարներէն դարաւորին
 կռթնած «Տէր ողորմեա» միմնջելով ոտքի ելնել
 կուղէր յիւր տնակն վերադառնալ , որ իւր կեցած
 տեղէն հազիւ 4-5 քարընկէց հեռու կը գտնը-
 ուէր , ինձ համար այս առիթէն օգուտ քաղել
 պէտք էր , և հարցուցի , նա (ծերուկ) իրեն
 եկած ու հասած աւանդութեան նայելով՝ հե-
 տեւեալ սրտաճմլիկ խօսքերն ըրաւ «Գիւղէս հե-
 ուու դուրս թաղուածներն ժամանակի Պարսիկ-
 ներէն գլխատուածներն են » :

Գիւղս իրեն մերձեկայ լճակ մի ունի , որով
 բաւական թուով արտօրայք կուտգուին . լճակիս
 ջուրն մի քանի մասնաւոր առուակներէ կը գո-
 յանայ : Ամեն . Խրիմեան Հայրիկ , վերջի տառն-
 ները սոյն լճակն աւելի ընդարձակել տուաւ .
 որպէս զի նեղ ժամանակը կարող լինի անցունել
 տալ արեւակէց արտօրէից ծարաւն :

ԱՂԿԷՕԼ . — Սալախանայ գիւղիս Արեւմտեան հողմն՝ իրեն սահմանակից Հայ գիւղ մի է 80 տարիէ ՚ի վեր ամայացած , որոյ աւերակաց վերայ կը տիրապետեն այժմ քանի մը տուն Քրդեր :

Գիւղիս անուն ծագած է իւր համանուն լճակէն , որ բաւական ընդարձակ և ջուրն աղի է , այս պատճառաւ հովիւք երբեմն սոյն լճակէն , իբրև աղի ջրէ , կը խմցնեն իրենց ոչխարաց :

Սոյն լճակէն օգտակար արտադրութիւնք կրնան ձեռք բերուիլ , եթէ խելահաս մարդոց ձեռամբ իւր եղերաց վերայ շինուին բորակի ածուներ , ուր շարունակաբար ջուր կապելով լլճացնեն , որոնցմէ արևու տաքութեամբ ջուրերը շոգիանալով ածուներու յատակը պիտի նըստին աղային նիւթերն , որպէս Վանայ ծովու եղերքը , (որոյ վերայ իւր կարգին կը խօսիմ) :

ՍԱԼԱԽԱՆԱՅԷՆ ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Տեղէս ճամբայ ելնելով գնամք Արևելահիւսիտային ուղղութեամբ , և 3/4 ժամէն կը հասնիմք հետևեալ գիւղը :

ՓՄԿՄՆ . — Ունի 10-12 տուն Քուրդ : Աստիկանդուն և գրեթէ անջլաս կը տեսնուի Ասորիական մի եկեղեցի , որ է գեղեցիկաշէն և կամարակապ , որոյ անկիւնաքարին վերայ իւր յիշատակագիրն տակաւին կը նշմարուի : Սոյն շէնքըն այժմ ամայի կը կենայ : Տեղուոյս յիշեալ հնութիւնը կը թողում իւրեան տիրոջ , որ զայն

խնամէ և ես կ'անցնիմ գիւղիս անմիջական մօտ երկայն ձորակէն , ուր ջրերն կարկաջասահ կ'ընթանան , ու 20 վայրկեանի չափ դարն 'ի վեր ելնելով կարասեալիս հետ երթամք տեսնել կամ աւելի աղէկ է ըսել սոյցելել մի փառաւոր հընուծիւն , որ հարիւրաւոր Եւրոպացի ուղևորաց սոյցելուծիւնք վայելած է և դեռ կը վայելէ :

ԳԼ. Թ.

ԱՇՈՏԱՅ ԴՈՒՌՆ ԿԱՄ ԲԵՐԴ ԵՒ ԻՒՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՅ

Այս տեղը բաւական երկայն և ընդարձակ լեռան մը վերայ դուռն մի կայ քարափոր , զոր « Սշոտայ դուռն » և երբեմն ևս « Սշոտայ բերդ » կ'անուանեն , ոչ միայն գաւառիս Հայք , այլ սոյն կողմերու Քուրդերն անգամ մի և նոյն անուն կը տան այդ խորհրդաւոր տեղոյն :

Սոյն լեռն ձգուած է Սրեկէն Սրեմուտ միջակ բարձրութեամբ , և երկու գլխաւոր մասերու բաժնուած նեղ կիրճով մը , որոյ երկու կողերուն վերայ փորուած են մեծամեծ խաչեր , որք հնուծենէն ծաղկած են , այլ դժբաղդարար չունին յիշատակութեան գիր մը կամ թուական մը : Բերդն բնական լեռնակ մ'է , զուրկ արհեստական պարխոսներէ և շինուծիւններէ , այսու ամենայնիւ իւր Սրեկէան մասն բնականէն զարմանալի համեմատութեամբ մը կը բարձրանայ , որոյ 'ի հարաւ նայող ճակատին վերայ

միապաղարկ քարէ փորուած վերոյիշեալ դուռն է հսկայածև, զոր, որպէս յիշեցի, այս կողմերու բնակիչք անխտրապէս «Սշոտայ դուռն» կը կոչեն և ընդհանուր առմամբ ևս «Սշոտայ բերդ» : Սոյն դրան բարձրութիւնն է 4 մեթր, լայնութիւնն 2 և խորութիւնն 1 մեթր կը լինի : Դրան վերնակողմն 1 մեթր երկայնութեամբ 10 կարգ բևեռագրերով զարդարուած է, միջնակողերուն վերայ մանր ու մունր աննշան խաչեր կան փորուած, որք՝ պատմութիւն փոքր ինչ թղթատողին դիւրին է գուշակել թէ՛ նոքա վերջի ժամանակաց դործեր են : Դրան առջևի դիրքըն, որ յատուկ մուրճերով կարգադրած են և տակաւին սանդուխի մի քանի ել և էջերն կը կենան, վեհանձն դատաւորի մը տեղի լինել կրնայ կարծուիլ՝ իւր տարածութեան և ձևին նայելով :

Սոյն հին բերդի կողերուն վերայ արձանի կամ կռոց պատուանդանի տեղուանք կը տեսնուին փորուած քառակուսի և ուղղանկիւն ձևւերով : Վերի կողմերը կը գտնուին այլ և այլ հետաքրքիր խորութիւնք ու մասնաւոր այրեր : Բերդիս Սրեմոեան մասին վերայ փորուած են միակտուր քարէ մեծամեծ խորեր թուով 3-4, որք կը թուին լինել ցորեանի ամբարատեղի կամ ջրչեղջ : Սշոտայ դրան հանդիպոյ կողմն ՚ի Հարաւ նշմարելի են հինաւուրց այլ և այլ բնակութեանց աւերեալ հիմունք, բաւական թուով, ու

րոյց վերաբերութեամբ տառ մ'անդամ չ'դտնը-
ւիր մեղ լոյս տուող , միայն կ'աւանդեն թէ « հին
և մեծ քաղաքի մը տեղերն են » , թէ սոյն ա-
ւանդութիւն քանի տարեկան է մեղ անծանօթ
կը մնայ , թէև շատ հետաքրքրուիմք :

Յիշեալ , անշուշտ , արքայական կամ իշխա-
նական դրան վերայ շատ տեսակ կարծիքներ և
խորհուրդներ 'ի մեղ կրնան ծնանիլ , յորոց մին
սա է թէ Քրիստոնէութենէն առաջ Երկրի բնիկ
իշխանաց կամ նախարարաց մի ապաստանարան
եղած լինի , որոյ շարունակութիւնն տեւած է
մինչև քրիստոնէութեան դարումն , ուր այդ
բերդի կրճի կողերուն վերայ փորած լինին յի-
շեալ վիթխարի խաչերն , որք մօտ դարերու աշ-
խատութեան դործ չեն թուիր , որպէս իւրեանց
տեսքէն դիւրին է մակարերել :

Տեղւոյս բևեռագրեանց օրինակն առնելոյ
համար աւելի դերմանացիք կը յաճախեն աստ-
և գրերն բաւական եղծեալ և խանդարեալ են
ժամանակի աւերիչ ձեռքէն կամ դէպքերէն :

Ինչ որ ալ լինի , աղնիւ բանասիրաց և հայ-
բնախօսաց , տեղւոյս նկատմամբ այսչափ դրելով՝
բաւ կը համարիմ և կ'իյնամ յուղի դնալ դէպ
'ի յՍրեւեւահարաւ , յՍղբակ դաւառ , որոյ սահ-
մանը 2 ժամէն հազիւ կրնամք մտնել յիշեալ
դժոճն , որ դժուար կեփեփ կը բաղկանայ . բայց
մենք ոչ թէ կէտերէ այլ և մարդակուլ փեփեփ
պարտաւորեալ եմք անցնիլ :

ԳԼ. Ժ.

ԱՇՈՏԱՅ ԲԵՐԳԷՆ ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Աշոտայ խորհրդազարդ բերդէն մեկնելով հարկ է ընդարձակ և անհաւասար մակերևոյթ ունեցող մարգագետինք, ինչպէս նաև լեռնահովիտներ, բազմաթիւ ծործորներ, բլրադաշտեր և դաշտաբլուրներ կտրել բաւական գլոխաբութեամբ, այսպէս 2 ժամէն կը հասնիմք Քարահիսար կոչուած Քուրդ գիւղն, որ Ասիոյ Հայաբնակ դաւառաց հռչակաւոր Քուրդ Տըրպազ աղայի ծննդավայրն էր, ուր այժմ իւր եղբարք և եղբօրորդիք կը բնակին քանի մը տուն քրդաց հետ և մեծ ազդեցութիւն ունին:

Աստ մի գիշեր հիւր լինելով Տրպազ-խան տեանելոյ բարեպատեհ առիթ ունեցայ: Սոյն հռչակաւոր Քուրդ, որ այժմ իւր բնակութիւնն ՚ի Պարսկաստան Կ. Գ. քաղաք ըսուած գաւառակի մէջ հաստատած է, ունի աշխոյժ և կենդանի արիւն, հակառակ իւր տարեաց թուոյն, որ 80 էն պակաս չէ. իւր արագ և թեթև շարժման առջև տարևորութեան ծանրութիւնն ոչ ոք կրնայ ըզգալ, մօրուքն կարմրի ներկած, ըստ Պարսկական սովորութեան, բնականէն ունի գիւտանագիտական մեծ տաղանդ, զոր կը փայլեցնէր իւր կրճատախօս տաճկաբանութեան մէջ, ուր կը խառնէր Պարսկական լեզուի ոճերն ու հնչումներն. իւր հասակն (պոյ) Պարթևական էր, ա-

ներկիւղ 'ի բան , 'ի պատասխան և 'ի դէն , որոյ ներքեւ բազմաթիւ անհինք կը գտնուին հպատակ , որք 'ի պահանջել հարկին , իւր որ և է հրամանին ամենահնազանդ Քրիստոսեանն Են :

Քարահիսարի բնակիչներն ամենքն ալ բազմաթիւ ոչխարներ ունին . կը պահեն ընտիր նըժոյգներ (զամբիկ) , երկրագործական վիճակնին ծաղկեալ չէ , զի ՀՈՂԻՆ հետ քիչ գործ ունին , և ընդհանրապէս մտածելով չեմ կարծեր սխալած լինիլ , եթէ բռեմ , 'ի Հայս՝ Քուրդերն ոչխարաբուծութեան և Հայք երկրագործութեան մէջ կրնան յառաջագէտ՝ նկատուիլ բազդատար , թէպէտև չ'նային թուղթի և գրչի վերայ :

Տեղէս ելնելով ճանապարհնիս շարունակեմք դէպ 'ի յԱրևելահարաւ , անցնելով դարձեալ բազմաթիւ լեռնահովիտք , բլուրներ և բլրակներ և մանաւանդ բաւական թուով լերկադլուխ (մերկադլուխ , առանց անտառի և բուսաբերութեան) լերինք , որք յիշեալ դիւղին անուամբ կը կոչուին Քրահիստեան լեռներ , յորս կը բարձրանայ սուրուխածայր (սիւլրի գլուխ) մի լեռ , զոր տեղացիք «Քարահիսարի բերդ» կ'անուանեն , որոյ ստորոտներէն կը բղխին բազմաթիւ վտակներ , որոց ամբողջութիւնն կը կազմէ մեծ գետ մը , որով դաւառիս արտօրայք կ'ուղուին և կը լինին աւելի պտղաբեր :

Սոյն գետն կը պարունակէ լաւ ձկունք և կ'ընթանայ հանդարտօրէն դէպ 'ի Հարաւ ու

Գայլ անուանն առնելով կը թափի 'ի Տիգրիս , որ
Եփրատէսին հետ Պարսից Պասրա քաղաքին
մերձ՝ Քոնստանդուպօլիս քաղաքին քովերը միանալով
կը կազմեն Շաթ-էլ-Սրասլ ու կը թափին 'ի
Պարսկական ծոց :

Վերոյիշեալ լերան Սրևմտեան Հարաւային
ստորոտէն կը բղխի Խօշապայ կամ Սնգղայ գե-
տըն (ոյր վերջի անուան վերայ գործիս Ս. մասի
134 երեսի մէջ խօսուած է) :

Գարձեալ սոյն լերան Սրևմտեան Հիւսիսա-
յին ստորոտէն կը բղխի , Կոգուրայ գետն , որ
գէտլ 'ի Սրևեւրահիւսիս յառաջ գնալով կը կազ-
մէ մի ճիւղն Կարձե գետակին , որ կը թափի յե-
րասխ , սա ևս 'ի Կասպից ծով :

Հին ատեն մի հովիւ սոյն լերան շուրջը իւր
ոչխարներն արածացնելէն յետոյ , վերոյիշեալ ե-
րեք գետակներէն շուր կը խմյնէ անոնց , այս
առթիւ հետեւեալ հանելուկն կը ծնանի մեր
հովուոյն մտաց բնական ճարտարութենէն և
յ'արդ ժողովրդեան մէջ կը պահպանուի և կը
խօսուի : Սհաւասիկ հանելուկն :

« Խնչպէս կը լինի , որ մի հովիւ մէկ օրուան
մէջ , տակաւին Սրևն 'ի մար չ'մտած , կարող
կ'ըլլայ զիւր հօտն ջրել Կասպից , Վանայ և Պար-
սից ծովերու ջրերովն » : Մեր հովիւն կարող կը
լինի այս իմաստով թէ՛ որովհետև ոչխարաց խը-
մած գետակաց ջրերն յիշեալ ծովերուն մէջ
թափելով անոնց հետ հազորդակցութիւն ունի ,

ուստի սոյն դետերէն երբ ոչխարներն ջուր կը
խմեն , անուղղակի խմած կը լինին նաև նոյն ծո-
վերէն , մի և նոյն ատենուան մէջ :

Գ.Լ. ԺԱ.

Ա. Ղ. Բ. Ա. Կ

Սոյն գաւառն Սնձրեացեաց գաւառի Ա.
րևելակողմը կը գտնուի , և անկէ բաժնուած է
Հարաւէն 'ի Հիւսիս ձգուող Չուխայ գետեոր
լեռներով . ունի բարեխառն կլիմայ և քաղցրա-
համ առատ ջուր ու բարեբեր հող :

Երկրի բնական դիրքին նայելով , կրնայ
ընդարձակ լեռնադաշտ մի համարուիլ շրջապա-
տեալ մեծամեծ սարերէ և բլուրներէ : Գաւա-
ռիս ձմեռն սաստիկ ցուրտ կը փչէ և շատ ձիւն
կ'ուգայ . իսկ ամառն բարեխառն է :

Աղբակու Արևելակողմը կը բնակին Շամս.քցի
ըսուած Գուրդ Հաշիրէթ , որք թուով 5-550
տուն են . Արևմտակողմն Տէվանցիք , թուով
100-120 տուն , Հարաւակողմն Արտօսցիք 1000
տուն և Հիւսիսակողմն Շիակ կոչուածն , բաղ-
մաբնակութեամբն 600 տան չափ :

Սոյն հաշիրէթ քրդաց գիւղերն շատ փոք-
րաթիւ տներէ կը բաղկանան , (վրանաբնակներն
'ի բաց առեալ) ինչպէս 2-8-10-15 , որք կը բը-
նակին առ հասարակ լեռանց ձորաբերանները և
կամ անոնց միջավայրերը : Դաշտայինքն , որք
շատ քիչ են , Հայերէն ալ գիտեն խօսիլ , հա-

րազատութեամբ պահպանելով իւրեանց մասնաւոր ձևերն ու յատկանիշերը : Հայերն ևս Քրդերէն լաւ դիտեն , սակայն դժբաղդարար ոմանք անարատ չեն պահած իւրեանց ազգային յատուկ ձևերն և յատկանիշներն . շատերն դժուար կը ճանչցուին , եթէ Հայերէն խօսելնին չլսուի :

Աղբակու բնակիչք ընդհանրապէս յաղթանդամ , ուժեղ և կորովի են : Իգական սեռն ժիւր և աշխատասէր է , մանաւանդ քրդականքն , որք օրն 'ի բուն դաշտօրէից մէջ կ'աշխատին , այն ինչ իւրեանց ամուսինքն 'ի տան հանգիստ կը նստին կամ 'ի նժոյգ հեծած կը պտըտին :

Գաւառիս ժողովուրդն առ հասարակ երկրագործութեամբ և խաշնարածութեամբ կ'ըրազի . առաջի զբաղմունքն Հայոց կը բերարբերի և վերջինն Քրդաց , որք իւրաքանչիւր տարին 1000 աւոր ոչխարներ կը վաճառեն Տիգրանակերտի , Պաղտատու և այլ կողմերէն եկած Քէճիներուն , որ ամեն տարի պակաս չեն :

Երկիրն խաղողի այգիներէ և մրգեղէն ծառերէ զուրկ է , դ'այնս կ'ընդունին Պարսկաստանէն . վերջի ատեններս ծառատունկեր սկսած են տեղ տեղ անկել , տայր երկինք որ յաջողէին :

Աղբակու Հայք ունին բարձր բարոյականութիւն մը , որուն դէմն դործողի պատիժն մահ է . գրեթէ առանց բացառութեան , իրենք անչափահաս ամուսնանալոյ սովորութիւնն դեռ կը պահեն , անանկ որ 20 տարեկան երիտասարդ-

մը չես գտներ, որ ամուսնացեալ չ'լինի: Սոքա կը սիրեն միութեամբ ապրիլ իրենց ընտանեկան յարկին տակ, շուտով իրարմէ բաժնուիլ չ'գիտեն. տուն կայ որ 15 էն աւելի չափահաս մարդիկ կամ երիտասարդներ ունի: Նոյնպէս ունին օրինակելի սովորութիւն մը, այն է բնաւ չ'գնալ 'ի պանդխտութիւն, ըստ որում իրենց համար անտանելի է ընտանեկան ԿԵՍՆՔԷՆ զուրկ ապրիլն և այս ամենամեծ իրաւամբ:

Կանայք կը դործեն դիմացկուն գորգեր, այլ և այլ գոյներով և ճարտարութեամբ, ընտիր շալ, կտաւ, Գլաբ (բրդէ անօտր կապոց 11/2 մեթր մեծութեամբ), և Կալաթիկ (վրայէն հազներլի կարծիկ զգեստ մը) դիւղացւոց գործածելի:

Գաւառիս գիւղօրէից ընդհանուր թիւն 80 է, և բնակչաց գումարն 20,000, յորմէ 10,000 Հայ են և մնացածն Քուրդ, Ասորի և Հրէայ:

Աղբակու ընդհանուր վիճակին վերայ սոյն համառօտ տեղեկութիւնք տալէս ետքը մըտնեմք յիւր սահմանը, ճանապարհնիս ուղղելով դէպ 'ի Հարաւային Արևելակողմն և 3 1/2-4 ժամուան տեսչութեամբ ահագին բլուրներ, վիթխարի ժայռեր ու երկիւղներով լի ընդարձակ ձորեր կտրելէ յետոյ կը ժամանեմք հետեւեալ շատ նախնական գիւղը:

ՍՕՐԱՏԷՐ . (սորա տէր) . — (կարմիր վանք կամ եկեղեցի) Այս գիւղն ունի 30 տուն Հայ

բնակիչ , ԷՉՄԻԱԾԻՆ անուն մի գեղեցկաշէն և հրաշակերտ մենաստան , մի քրիկ ու կոկիկ , շինուած կոփածոյ ճերմակ քարերէ , կառուցման թուական չ'կայ , եղածն իւր ճշդութեամբ նշանակած եմ հետևեալ տողերուն մէջ : Սոյն մենաստանիկ Յ քարընկէց հեռու կը գտնուի գիւղէն , որոյ եկեղեցին է , ուր կը լինի ժամասացութիւնք : Ունին մի երիտասարդ քահանայ , բաւական զարգացեալ , աշխոյժ և վառ դիմօք , մի ողորմելի ծաղկոց կամ աւելի ստոյգ կը լինի ասել կատարեալ խամրոց , ուր կը խամրին առաքելոց թուով 12 կայտառ և կըրիկ մանուկներ՝ յանձնուած մի հարստ մանկավարժի , որպէս իրենք կ'անուանեն :

Տեղւոյս Էջմիածին վանքն ունի ընտիր տեսարան և ընդարձակ շրջապատ որ լի է հին կիսաւեր շէնքերով , որք նշան կը տան իւր անցեալ փառաց և ճոխութեան , զորս 'ի ծերոց ու մանք աղաւաղեալ կը պատմեն հողւոց հանելով հանդերձ : Վանքս երբեմն ունեցած է շատ հողային կալուածներ , սակայն գիւղացիքն , դէպքերէ օգուտ քաղելով , այժմ յիշեալ վանուց սեպհականութիւնքն իւրացուցած են :

Կաւանդեն թէ « սոյն Էջմիածին Պարսից Շահ-Սպասի արչաւանաց ատենը կիսով չափ քանդուած լինելով նորէն շինուած է այժմեան գեղեցկայարմար կաթուղիկէն » : Ահաւասիկ Սօրատէրայ Ս. Էջմիածնայ դրան ճակատի յիշատակա-

րանն , որ կ'ապացուցանէ թերևս յիշեալ աւանդութիւնն . « Ծնորհօք Ամենակալին Աստուծոյ վերստին նորոգեցան Ս. Էջմիածին օժանդակութեամբ Մահտեսի Սարոյին , թուին ՌՃԼ . որ ըսել է 204 տարուան վերանորոգութիւն է : Իսկ վանուց հիմնարկութեան թուական դժբաղդաբար չ'կայր , միայն աւանդութեան մը վերայ պիտի կրթնիմք որ կըսէ , « Ս. Բարթուղիմէոս Առաքելոյ վանուց ճարտարապետի աշակերտի շէնքն է , » որ յիրաւի շատ յար և նման է յիշեալ վանուց ձևոյն և ճարտարապետական ճաշակին , որ վերայ ի կարգին կը խօսուի :

Սօրատէր գիւղն կը գտնուի վերին Աղբակու Արևելակողմն շինուած տափարակ դաշտի մը վերայ և է անձառաստան բոլորովին . իւր հնութեանց վերայ խօսիմք հետեւեալ գլխովն :

ԳԼՈՒԽ ԺԲ.

ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ ՍՕՐԱՏԵՐԱՅ

Գիւղիս շրջապատը կը գտնուին 2 աւերեալ եկեղեցեաց հիմունք , ընդ որս նշմարելի ու ումանք տեսանելի բազմաթիւ բնակութեանց հետքեր , որոց վերաբերութեամբ ահա աւանդութիւնն տարեւոր պլեւորաց « Սօրատէր շուքը աղաք մ'եղած է Սիկալ իշխանի ժամանակը , որ զայն շէն և հաստատ կը պահէր շուկաներով և տներով » . սոյն աւանդական խօսքին վերայ նըկարագրեմ ու տեղագրեմ տեղւոյս հնութիւնք :

(*) ՍԻԿԱԼ ԻՇԽԱՆԻ ԲԵՐԳ

Գիւղիս Արեւմտեան Հարաւակողմն 3 քա-
րընկէց հեռու ընդարձակ յատակով բլուր մի
կայ, ոյր վերայ կը տեսնուին հսկայ շինութեան
մը հիմունք, որոց ահագին մեծութեամբ քա-
րերն տակաւին քանի մը կարգ իրարու վերայ
շարուած կը կենան. նոյն վիթխարի քարանց
քանիներուն վերայ քանդակեալ են մեծամեծ
խաչեր, արուեստիւ աննշան: Այս անթուական
և կիսաւեր շինութիւնն տեղացիք « Սիկալ իշխա-
նի բերդ » կ'անուանեն: Սոյն հնութեան յա-
տակը շինուած է լայն ուղի մը, որ 3 քարընկէց
երկայնութեամբ կը տանի դէպ 'ի Հարաւ գե-
տակի եղբրքը. սոյն ճանապարհէն 'ի Գետակն
երթալ անկարելի եղած է, վասն զի շատ տեղեր
խանգարուած և պարապ տեղերն եւս ածխային

(*) Ձեռքս բերած մի քանի հետաքրքիր եւ ըն-
դարձակ աւանդութիւնք, որք ընդ աղօտս լոյս կը տան
« Սիկալ իշխանի » եւ իւր հնութեանց վերայ: Նոյն-
պէս ուրիշ աւանդութիւն մը, Սօրատէր գիւղիս սոյն
վանուց « Էջմիածին » անուն կրելուն վերայ. Չանա-
ցի, կարելի եղածին չափ, յիշեալ աւանդութիւնք այն-
պիսի դասակարգութեամբ շարել տեղադրութեանցս
մէջ, որ գիրեար շօշափելոյ համար առարկայքն իրա-
րու մօտ լինին եւ որով ուշիւմ բանասէրք ու յարգոյ
ընթերցողք աւելի ախորժանօք ընդեռնուն: Մի եւ
նոյն գիրք բռնած եմ նաեւ Բարթոլղիմէոս Առաքելոյ
սղանման եւ վանուց շինութեան պարագայից վերա-
բերեալ ճոխ աւանդութեանց մասին:

կազերով լի են , որք կրնան 'ի քթթիւ ախան շքն-
 չաւորի մը մահ պատճառել . աստ եթէ Յ վայր-
 կեան կանուխ չ'հասնէի , մի կարիճ երիտասար-
 դի սօսատիպ դիակն տեսնելոյ ամենայաւելի
 տեսարանն պիտի ներկայանայր իմ աչաց , ըստ
 որում յիշեալ երիտասարդն իմ հետաքրքրութե-
 նէն շարժեալ , ինէ աւելի կանուխ Սիկալ իշխանի
 յայդ բերդ կանխած՝ կուզէր մտնել ճանապար-
 հի այրերուն մէջ , ս գիտէ , թերեւս իւր սղոր-
 մած հոգի պապերու հոն տեղերը պահած հոն-
 չերն գտնելոյ յուսով . առ այս անմիջապէս զին-
 քըն արդիւնցի , կարճիկ բացատրելով այդ օրի-
 նակ կազերու բնականէն վտանգաւոր վիճակն ,
 զոր խեղճ գիւղացին ըմբռնել չէր կրնար , որ
 մօտ էր զիւր ծաղիկ կեանքն տգիտութեան զոհ
 տալով դնալ 'ի հոգւոց աշխարհ , որմէ բացարձա-
 կապէս անհնարին պիտի լինէր Ուղեւորիս զինքն
 ետ կոչել և յանձնել նորէն իւր պառաւ մերկան ,
 որոյ թափելիք ազի արտասուքն իմ բոլոր կենացս
 մէջ սրտիս մեծ ցաւ և խղճիս ամենածանր բեռ
 մի պիտի լինէր , վասն զի գլխաւոր պատճառն
 ես էի այդ երիտասարդին յայրի բերան գնա-
 լուն և այդչափ հետաքրքրուելուն :

Սիկալ իշխանի բերդն , որպէս 'ի վերև յի-
 շեցի , կը գտնուի լայնատարած բլրոյ մը վերայ ,
 որոյ կողերը փորելով գտնուած կը տեսնուին մի
 քանի այրեր , փոքրիկ ու ցած սենեկի մը տարա-
 ծութեամբ , այրերէն երկուքն անձամբ գիտե-

յի զգուշաբար ներս մտնելով: Սոյն տեղերը գիւղացիք իւրեանց սլարապոյ ժամերուն երբեմն փորած են և գտած հսկայ մարդոց անդամներէն ծունկ, գլուխ և դարձեալ հողէ հին ամաններ և ուլունքներ, որք կը թուին մնացած լինել կռապաշտական դարերէն, ուր սովորութիւն ունէին ոմանք, երբ մեռեալ իդական սեռէ լինէր, նորա հետ ուլունքներ կը թաղէին, որք իւրեանց մէջ շատ յարգի համարուած էին:

Տեղւոյս բերդի հնութիւնն չ'զիտեմ թէ կը յիշեցնէ՞ զՍանատրուկն և զՆախարարսն:

Ա Ի Ա Ն Դ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ք

Սկզբնամուտն 'ի յԱզբակ Բարձրագիւտոս Սրբազան Առաքելուն 'ի ժամանակն կռապաշտութեան:

« Բարթուղիմէոս Առաքեալն ժամանակին իւրեան վիճակած Սղբակու գաւառը (երկիր օձապաշտից կամ վիշապապաշտից, որպէս իրենք կ'անուանեն) կը գոյ զՔրիստոս քարոզել, նախ գաւառիս Արևելքէն կ'սկսի և կը հասնի 'ի Սօրատէր (որոյ վերայ քիչ մը վերև խօսուեցաւ), ոյր այժմեան « Էջմիածին » կոչուած վանուց տեղը հանգիստ մ'առնելոյ: Այս ատեն Սիկալ անուն իշխան մը, որ Սղբակու կիսուն կը տիրէր, իւր բնակութիւն հաստատած էր բերդին մէջ (այժմեան աւերակ), որմէ իւր « Վառվառինէ » անուամբ դուստր կը տեսնէ, որ մի մարդ (Առաքեալն) նստած է և երկու լուսեղէն հողի-

ներ նորա աջ և ձախ կողմերը, լուսեղէն հոգիներէն մին աղջկան և միւսն մարդոյ կերպարանօք կ'երևին իւր աչաց : Սիկալ իշխանի դուստրը Վառվառինէն հետաքրքրուելով կ'առնու զ'իւր սպասաւոր և իր վերայ մի քօղ, (զի անծանօթ մարդոց երևնալն նախատական համարուած է եղեր) կը դայ Առաքելոյն քով և տակաւին չ'հասած առընթեր, լուսեղէն երևցած հոգիներն աներևոյթ կը լինին, ու երբ կը մօտենայ առաքելոյն, անմիջապէս կը հարցնէ անոր թէ « ո՞յք էին լուսեղէն աղջիկն և մարդն և ո՞ւր գնացին, զի ես իմ հօր բերդէն (մատնացոյց կ'ընէ Սիկալի բերդն) տեսի և հիմա զ'անոնք ալ չ'եմ տեսնայր » . Ս. Առաքեալն յ'այս սլահուս յուղեալ և մտահոգ Քրիստոնէական կրօնի տարածման միջոցներուն վերայ, կը պատասխանէ թէ « Մարդոյ կերպարանօք քեզ երևցողն Աստուծոյ Որդի Քրիստոսն է, որոյ կողմանէ խրկուած եմ և եկած յ'այս երկիր քարոզել նորա կրօնն ու վարդապետութիւն . իսկ աղջկան դէմքով երևցածն Քրիստոսի Մայր Աստուածածինն էր, որք այժմ համբարձան յերկինս » :

Վառվառինէն առ այս բան, մեծ լիախաք կը յայտնէ Քրիստոսի կրօնն ընդունելու . իւր ըստ սպասաւորէն դադանի և միանգամայն Առաքելոյն ինքս կը տայ իւր Սիկալ հօրմէն ունեցած սաստիկ երկիւղն : Ընդ այս՝ Վառվառինէն կը վերադառնայ 'ի բերդն, ուր զիւր սպասաւոր թող

տալով ինքն գիշերանց գաղտնապէս դուրս
կ'ելնէ ու առաքելոյն ընկերանալով անտեսանե-
լի ճանապարհաւ մը գէպ 'ի Պարսկաստան՝ յեր-
կիրն Սրեապաշտից և Կրակապաշտից կ'երթան ։
Սիկալ իշխանն , որ զօրքի և զօրութեան
տէր կը լինի , երբ կ'իմանայ իւր Վառվառինէ
դատեր աներևութանալն , հարց ու փորձ կ'ընէ
իւր ծառայներէն , յորոց մին կ'ըսէ թէ « երէկ
վառվառինէն այս ինչ տեղը (ցոյց տալով Սռա-
քելոյն նստած տեղը) անծանօթ մարդոյ մը հետ
տեսնուեցաւ , կարելի է անոր հետ փախած լի-
նի » ։ Սիկալ իշխանն անմիջապէս ամեն կողմերը
զօրք և մարդիկ կը խրկէ զՎառվառինէն և զօ-
տարականն գտնելու . խուզարկուներէն ոմանք
կը տեսնեն զՍռաքեալն և զ'աղջիկ 'ի հեռուստ
և հեռաւորութեան պատճառաւ չ'կրնալով որո-
շել թէ նոքա են , կ'սկսին մօտենալ անոնց , և
երբ կը հասնին , ուրիշ բան չեն տեսներ բայց
եթէ զՍռաքեալն և ճերմակ մազերով 100 տա-
րեկան ծերունի մը , զոր եկողներն տեսնելով
յետս կը դառնան առ Սիկալ իշխանն ասելով
թէ « մենք այն անծանօթ մարդն աչքով տե-
սանք , որ լաւ կերպարանքի տէր մի օտարական
էր , մենք թէև իրեն հետ չ'խօսեցանք , սակայն
գիտեցինք որ նորա հետ ընկերացողն մեր տի-
րոջ աղջիկ Վառվառինէն չ'էր , այլ ուրիշ օտա-
րական մը , որ շատ ծեր էր և մազերն ճերմը-
կած , որ եթէ աստ գտնուէր այդ խեղճուկ ծե-

բունին , դուք շատ պիտի յարգէիք (*) զինքն ,
անոր համար որ պատկառելի էր դիմօք :

Սիկալ այս անգամին մարդ կը խրկէ առ
իւր եղբայր (**) 'ի խանասօր (կարմիր տուն) , որոյ
վերայ 'ի կարգին խօսուած է , և տեղեկութիւնք
կը հարցնէ իւր աղջկան վրայօք , եղբայրն թըղ-
թով կը պատասխանէ , որով իւր տեղեկութիւն
մը չունեցած լինելը կը յայտնէ . սակայն Սիկալն
չ'համոզուելով իւր եղբօր խօսքերուն կրկին կը
հարցնէ ասելով թէ « քու զօրքերէդ կամ մար-
դիկներէն հարցուր , վասն զի նոքա միախուցած
պէտք է լինին զիմ վառվառնէն : Խանասօրայ
եղբայրն դարձեալ միևնոյն պատասխանն կը տայ ,
որում Սիկալ իշխանն չ'հաւատարով պատերազմ
կը բանայ եղբօր դէմն և զիրեար իւրեանց զօր-
քերով և զօրութեամբ կը ջարդեն :

Կրակապաշտից կամ Սրեգնապաշտից (Պար-
սից) թագաւորն , որ միշտ կուղէր այս երկրին
տիրել , առիթէ օգուտ քաղելով կը յարձակի
Սղբակու երկրին վերայ և կը յաջողի զՍիկալ
իշխանն սպաննելու և միանգամայն աւերակ

(*) Կաւանդեն թէ Սիկալ իշխանն տարեւոր ան-
ձինք շատ կը սիրէր ևւ մանաւանդ , եթէ ձերմկամազ
լինէին :

(**) Աւանդողք ասոր անուն մը չեն տար , միայն
թէ 'ի խանասօր նստած՝ Սղբակու միւս կիսուն կը
տիրէր կըսեն , վասն զի երկիրն բաժնուած էր այս եր-
կու եղբարց մէջ :

դարձնելու զՍօրատէրն՝ և զլժանասօրն՝ զերկու իշխանանիստ քաղաքներն , որք լի էին բազմամարդութեամբ և հարստութեամբ :

Այս ատենները Սիկալի մարդիկներէն ոմանք կը վախճին ՚ի Պարսկաստան անդ հպատակ լինելու , սոքա մի օր զվառվառինէն կը տեսնեն , որ կզբօսնու Սալմաստ քաղաքէն $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու պարտիզին մէջ , անմիջապէս զանի կ'սպանանեն , որոյ սպանման տեղոյն վերայ , ետքէն եկող քրիստոնեայք իւր գերեզմանն կը կանոնաւորեն և մատուռ մի կառուցանելով՝ կ'անուանեն զայն « Սուրբ Վառվառինէ (*) » :

* * *

Սօրատէրայ հեռաւոր շրջասպառը տեղագրելոյ և նկարագրելոյ պահուս միտքս կկյնան շատ բաներ , բարի խորհուրդներ , և ես չեմ կրնար ըսել՝ որ նոքա գեղեցիկ չեն ու արդար , զոր ԱՐԴԱՐՈՅՆ թող տալով շարունակեմք ընթացքնիս : Արևելակողմն Վ ժամ հեռաւոր կան 2 քուրդ գիւղեր Սւլդե և Սւլդե անուամբք , ուր Արմենական հնութիւնք չ'կան , այլ կան մի քանի հին ջրաղացներ բնակչաց ձեռքը , և դոքա կը կոչուին Հայոց ջրաղաց : Սոյն գիւղերն որ ի-

(*) Սոյն մատուռն այժմ գրեթէ կանոնաւոր ուխտատեղի մի է այս կողմերու Պարսկահայոց , մանաւանդ նորահարսներու համար , որք մուրատ առնելոյ բազմանօք կը գիմնն ՚ի համբոյր կուսի տապանին :

բարձր 1½ ժամական հեռու կը գտնուին , ունին 10 ական տուն հաղիւ բնակաւորք , հպատակք Ծածուցի ըսուած Հաշիբէթի գլխաւորին : Սոյն գիւղերն ունին ընտիր տեսարան , օդ և ջուր , բնակիչք շատ քիչ կապրին երկրագործութեամբ , այլ ընդհանրապէս ոչխար կը պահեն , արօտատեղիքն շատ ընդարձակ են և պարարտ :

Սօրատէրայ դարձեալ յԱրևելահողմն , մէկ ժամ հեռաւորութեամբ , կը գտնուի Պապուսան անուամբ գիւղն , որ ունի 10-12 տուն բնիկ Հայ և 10 տուն ևս եկաւոր Բուրդ : Վերջի պատերազմէն առաջ աստ կը բնակէին 30 տուն Արմենականք : Տեղւոյս բնութիւնը շատ հարուստ է և ցորեանն ուրիշ տեղեաց վերայ շատ գերազանց , որ յառաջ կը գայ սեւ և կարմիր հողերէն :

Տեղւոյս Հայոց ամենամեծ մխիթարանքն իւրեանց կամարակապ և գմբեթաւոր եկեղեցին է , շինուածն վանքի ձևով , հաստատուն և զօրաւոր դրիւք , կառուցեալ կապտադոյն քարերէ :

Սօրատէրայ յԱրևմտահողմն 1½ ժամ տարակայ է Բաբ գիւղն , որ ունի 20 տուն բնակիչ , յորմէ 12 տուն Հայաբնակ և մնացածն քրդաբնակ է : Հայք ունին հին եկեղեցի մը , որով իւրեանց ձայն Աստուծոյ լսելի ընել պիտի տան . խեղճ մարդիկ նորութենէ միշտ հեռու , և հին են իւրեանց կեանքէն :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Նախորդ Սօրատէր գիւղէն մեկնելով ուղե-

ւորիմք դէպ 'ի Հարաւային Սրբեւել, բարեպա-
տեհ առթիւ մեզ ընկերացան 20 ձիաւորէն ա-
ւելի հեծեալ ուղեկիցք, որք կը բաղկանային
2 խումբէ, Մեծն Մարական և Փոքրն Հայկա-
կան, որոց մէջ էր Զգկալցի բարձրահասակ ու
փառայեի Վարդան, պարթևադէմ Հայն, որ երկու-
օր առաջ դիպուածով մը երիվարէն 'ի վար ին-
կած և ոտքերէն մին կոտրած լինելով հանդերձ՝
անդադար իւր սեաւ նժոյգին վերայ փոթորիկ
կը հանէր դաշտաց մէջ: Ի ճանապարհին յիշ-
եալ երկու խումբերն, ատրճանակի խրոխտ ձայ-
նով մը զիրեար կը հրաւիրէին 'ի տիգախաղու-
թիւն, 'ի ձիարշաւ և 'ի յայլ խաղս:

Աստ՝ Տեղադիր-Ուղևորիս սիրան ու հոգին
լեցուեցան, տեսնելով Երկրի այս կորովի մասի
եռանդն, աշխոյժն և ճարտարութիւնն 'ի ձիար-
շաւս. նոյնպէս նժոյգներու վեհանձն և արա-
գաշարժ ընթացքն, զոր տեսնողին կը բերէ կա-
տարեալ զմայլումն հրճուանք:

Այս պահուս յիրաւի բոլորովին յափշտակ-
ուած և զմայլեալ՝ կը դիտէի անկշտօրէն զայս
տեսարանն գեղեցիկ, որ տեղի կ'ունենայր աչքիս
հանդէպ, ընդարձակ դաշտօրէից մէջ. ահա այս-
պէս զուարճութեամբ ճանապարհ կտրելով 2
ժամէն հասանք հետևեալ դիւղը:

ՀԱՅՈՑ Մրիւն. — Հայոց Մրիւն ըսուած
սոյն դիւղն, որ կանուանի ընդհանրապէս «Թա-

դի.ք» , այժմ ունի 10 տուն Բուրգ : Տեղւոյս բը-
նակիչք , որպէս յիշեցի , թէպէտև լինին տա-
րարիւն սեռէ . սակայն գովութեան արժանի
հիւրասիրութիւն ունին , զոր գրեթէ անխտիր
ցոյց կը տան ճանապարհորդաց և Եւրոպայ :

*

Գիւղիս յԱրևմտահիւսիս 3 քարընկէց հե-
ռու , 4 հաա կամարակապ կիսախորանի նման ,
աւաղեռայ կերտուածներ կան , որոնց տեսքին
նայելով , ինչպէս և պարագայիցն՝ շատ գիւրին
կրնայ մակաբերուիլ թէ սոքա երբեմն ժամա-
սացութեան կամ սաղմուսերգութեան ծառայած
են : Ազնիւ ընթերցողն պիտի զարմանայ տեղ-
ւոյս բնութեան հրաշալիեաց վերայ , զոր պիտի
գրեմ ՚ի պատիւ բնութեան ամենաճարտար ար-
հեստին ու Գեթ.Գ.ՈՅՆ ՀԵՂԻՆԱԿՈՒԹԵԱՆ :

ԳԼ. ԺԳ.

ԲՆՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՇԱԼԻՔ

Հայոց Մըխապ կամ Թաղի.ք գիւղի Հիւսի-
սակողմն՝ 10 վայրկեան հեռու , կան բնութեան
զարմանալի հրաշակերտներ , արձաններ , և մարդ-
կային աչաց ու միանգամայն մտաց բեղմնաւոր
խորհուրդներ տուող զանազան կերպարանքներ ,
զորս խոհեմ և իմաստուն բնութիւնն անհաշիւ
գարեբու մէջ համբերութեամբ կերտելով յա-
ռաջ բերած է քիչ ու շատ նմանութեամբ զոր
օրինակ մարդ , երիտասարդ և ծերունի , այր և

կին , պատանի ու նորածին մանկիկ , առիւծ ,
ձի , ուղտ , վագր , արծիւ , վանքի ծածք , ոլո-
բապտոյտ սիւն , դեղատեսիլ շրջանակներ և ու-
րիշ բազմատեսակ հետաքրքիր ձեւեր , ու ա-
մեն տեսակ ճաշակի և արհեստի վերաբերեալ :
Բնութեան այս ամայի և անորոշ տեղւոյն մէջ
ներկայ դարուս Եւրոպական ամենամեծ ճար-
տարապետն անգամ իւր համեմատական տղի-
տութիւնն պիտի դգայ և առանց վարանման
պիտի խոստովանի , եթէ մի անգամ այցելէ սոյն
անմարդարնակ վայրը , զոր ես կանուանեն ԲԼ-
ՆՈՒԹԵԱՆ ԳԵՐՄԴՈՅՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱՆՈՅ , ուր
նազելի բնութիւն լռութեամբ , այլ դործնակա-
նապէս աւանդած է և կաւանդէ արձանագոր-
ծութեան հիանալի դասեր , զորս իբրև իւր յա-
տուկ ձեռագործ , 'ի հանդէս , 'ի լոյս և 'ի տես
դրած է , յորմէ աշխարհիս ամենաճարտար ար-
ձանագործն կրնայ , իբրև նոր ուսանող , դասեր
ընդունիլ , եթէ յիրաւի մի անգամ երկաթէ կօ-
շիկներու դէմն կռուելով դայ ու մտնայ յայս
գերագոյն ճարտարապետանոց և ուշի ուշով
դիտէ բնութեան սոյն ձեռագործներն , որոց մէջ
ձայն ահագին արձագանք կը տայ : Սատ կը գըտ-
նուի նաև երկրի շատ տեսակ խաւեր , որք գե-
ղեցիկ ներդաշնակութեամբ իրարու վերայ շար-
ուած են և հորիզոնական դրիւք կը կենան :

Սոյն վայրն « բերդ » կանուանեն , որ « ծա-
ռացած է երբեմն ապաստանարանի տեղւոյ՝ ընդ-

դէմ Պարսկին» ըստ հայկական աւանդութեան , որ կը յաւելլու նաև թէ « ՂՂՂՂՂ մի անգամ բերդիս վերայ յարձակած է , սակայն տեսնելով որ բերդի վերի խաւն իսրա (սեւ) է , զիւր զօրքերն առած՝ ետ դարձած է , դուշակելով թէ « սեւա գլուխ բերդի վերայ յարձակումն մեզ համար յաջողութիւն չ'կրնար համարուիլ » :

Թաղիք գիւղի առաջեւէն կանցնի Սղբակու գետն , որոյ մէջ կը գտնուին սլատուական ձրկունք , որք երբեմն կորսացուին անգործ գիւղացիներէն և անորադժբանքն :

Տեղւոյս բնակիչներն թէպէտև լինին օտար ազգութենէ , այսու ամենայնիւ արդարութիւն է խոստովանիլ թէ գովութեան արժանի հիւրասիրութիւն ունին , զոր գրեթէ անհրէ՛ց ցոյց կը տան ճանապարհորդաց և աստ հարկ եղաւ կրկնել :

* * *

Քանի մեծ հրաշք կը լինէր արդեօք , որչնի լոյս կը տայր համօրէն մարդկային մտաց և սրբախի տիեզերական զարմանքներ սլտի շարժէին ու վերջապէս ինչ նորանշան յեղափոխութիւնք յառաջ սլտի գային ԿԲՕՆԻ և ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ յարաբերական դաղանեաց մէջ , եթէ յիրաւի բնութիւնն վերոյիշեալ հրաշակերտ սրհետտանոցի բացման թուականն նշանակած ըլլար մի բացորոշ տեղը և ես ՀԱՅԱՔԱՆԱԿՑԻ կամ Վանցի , Տեղագիր-Ուղեւորս , աստ գալով յաջողէի զայն ընթեռնաւ կամ Եւրոպիոյ հնագիտա-

կան ժողովէ մը թարգմանել տալ, եթէ հնարաւոր լինէր և կարելի է այսպէս ասել . յայնժամ ահա իմ ԲԱՂԴ և ահա իմ ԱՆՄԱՀՈՒԹԻԻՆ այս անցաւոր աշխարհումս կամ որ նոյն է ըսել այս սուտ ու փուճ աստուարի մէջ :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ ՀԱՅՈՅ ՄՐԻՊԱ ԳԻՒՂԷՆ

Տեղէս ելնելով ուղինիս դարձնեմք դէպ 'ի Հարաւ և երեսնիս 'ի Վանս Սուրբ Բարթոլոմէմէոս Առաքելոյն , ուր հասնելոյ համար 1 1/2 ժամուան թէև կը կարօտիմք , սակայն մեր սիրտըն մօտ է և հասած , ուրեմն կրնամք փոքր ինչ ծանր քայլել տեղագրելոյ ինչ որ այս կարճիկ ճանապարհէն դուրս մերձ կամ բաւական հեռու կը գտնուին :

Սոյն ճանապարհի յԱրեւելակողմն ընտիր կաւճի հանք մի կայ առատ , որմէ երբեմն յայլ և այլ կողմեր կը տանին , 'ի դործանութիւն վարժարանաց և կը դործածեն այնպէս ինչպէս կրնգունին բնութենէն , առանց արհեստի մը տակը մտցընելոյ : Ասկէ յառաջ գնալով կը հասնիմք ԱՄՊԻԿ գիւղն , որ ունի աւերեալ եկեղեցի մը՝ հանգերձ գերեզմանատամբն . տեղւոյս բնիկներն այժմ չ'կան , այլ մի քանի տուն Մարական թոռունք կը բնակին , որոնց այցելութիւն մը տալոյ առիթ ունեցած ամենս նժոյգներու խրխինջներն անլսելի չէին հիացեալ Ուղեւորիս ականջին :

Խոնջալիս (խոնջեալ ես) . — Սոյն գիւղն ունի մի եկեղեցի թէև լինի ամայի և աւերեալ , կա-

ուղեքալ երբեմն յանուն Ս. ՍՍ.ԲԳԻՍԻ, որոյ աս-
նին սոյն կողմերու Հայ գիւղացիք ուխտի կը
դան և կը յիշատակեն Ս. Սարգիս զօրավարի ա-
նունն իւր «Կարայած և Կնկած տան մէջ :

Սակէ յետոյ մեր ճանապարհի Արեւմտա-
կողմն կէս ժամ հեռաւոր կայ «Բժնկերա» ըսուած
Հայ գիւղ մը, որ 33-60 տուն բնակիչ ունի և 10
տուն ևս Քուրդ : Հայք այժմ ունին երկու սի-
րուն եկեղեցի կոփածոյ քարերէ շինուած կա-
թուղիկէիւ, առաջին արդէն Հայոց սեփհականն
է և երկրորդն Քրտնի ժամ կանուանեն, որ ըստ
աւանդութեան «կառուցեալ է Ս. Բարթուղիմէ-
ոս Առաքելոյ վանուց հետ» և թուական չիք :

Ժողովուրդն թէ Հայ և թէ Քուրդ անխը-
տիր կը դիմեն Քրտնի ժամ, որ ըստ աւանդու-
թեան «հրաշագործ է» այս առթիւ արտաքին-
քըն երկիւղ կրելով զայն աւերելոյ հետամուտ
չեն լինիր : Գիւղս նոր բացած է գեղջուկ ծաղ-
կոց մը, սւր 30 ի մօտ ուսանողք կը հաւաքուին
անորոշ ուղղութեան մը տակ :

Տեղս բաւական անպտուղ ծառեր կան շուք
տուող, նոյնպէս առջեւէն կանցնի անուշահամ
գետակ մը, որ կը բղխէ մերձակայ լեռներէն, սոյն
ջուրն կրնայ ջրաղաց մը բանեցնել :

Ուղինիս յառաջ վարելով կ'անցանեմք բա-
ւական ընդարձակ և դժուարանցանելի մարդա-
գետինք, կը հասնիմք ի հռչակաւոր վանս Ս.
Բարթուղիմէոս Առաքելոյն, որոյ ՏԵՂԱԳՐՈՒ-

ԹԻԻՆՆ և ՆԿՍՐԱԳԻՐՆ արժանի են նոյն իսկ կազ
և միականի Հնդկահայուն ընթերցման :

ԳԼ. ԺԴ.

ՎԱՆՔ Ս. ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՍ ՍՐԲԱԶԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՅՆ

Սոյն նշանաւոր վանքն կը գտնուի Ս. Պրակ
գաւառի կեդրոնական Սրբեւելը, ուր կը բարձրա-
նայ դէպ 'ի Երկնից կապուտակ կամարն , արհես-
տական մի բարձր բլրոյ վերայ , ընդարձակ նըս-
տուած քով մը . կառուցեալ կոփածոյ ընտիր քա-
րերէ՝ ահաւոր և հսկայաշէն դիրքով մը :

Հռչակաւոր վանուցս շինութեան թուականն
գտնելոյ համար շարունակ հետաքրքուեցայ ,
սակայն ես չ'կրցայ հասնիլ իմ ցանկութեան , զի
չտեսի ոչ 'ի քարի , և ոչ իսկ 'ի թղթի , միայն թէ
ըստ բանի ծեփունի քահանայի մը « այդ յիշա-
տակագիրն կը գտնուի վանուց վաղեմի մեծակա-
մար դրան երկու կողերուն վերայ » : Սոյն ա-
ւանդութիւնն կը թուի լինել ճշմարիտ , վասն զի
արդէն ականատես իսկ եղայ , որ վանքն նա-
խապէս ունեցած է ահագին մեծութեամբ մի
դուռ համեմատ ամբողջ շէնքի հսկայութեան ,
յետոյ ինք ինք կամ լաւ ևս է ասել երկիւղներէ
ոչ բնական շարժեալ , պղտիկցուցած են դուռը
մի այլ կամարաւ , որ ծածկած է իւր նախորդը՝ ե-
տև գտնուող կողերովն կամ արեւատես դէմքովն ,
ոյր վերայ փորուած պէտք է լինին այդ թան-
կագին ԳՐՆՐՆ , որք անշուշտ կրկին մի օր , թէ

ներկայ սերունդն պիտի յաջողի տեսնել զայն թէ չէ, զայդ գիտեմ ես ոչ, որով և չ'կարեմ իսկ այժմէն ՎճԷ մի տալ, միայն թէ յուսալ, սպասել և մեր Վերհալառ Սուլթանի կենաց համար աղօթել պէտք է, որպէս զի փորձն կարճի :

Վանուցս շինութիւնն հաւանականաբար չորրորդ դարուն մէջ տեղի ունեցած պէտք է լինի և թերեւս ժամանակակից Ս. Էջմիւսն Ա. Ս. « մի քանի տարիներու տարբերութեամբ » երբ Սրշակունեաց քաղաքորդն Տրդատէս զՍ. Գրիգոր ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ թող տալով հրաման տուաւ և միանգամայն աջակցութիւն խոստացաւ իւրեան այս կողմերը վանօրայք շինել տալոյ :

Ս. Բարթուղիմէոս Առաքելոյ վանքն, որպէս վերև յիշեցի, կովածոյ քարերէ շինուած է, ներքին կողմն տարբեր և արտաքին կողմն տարբեր քարերէ բաղկացած, կառուցեալ է շատ հսկայաձև, մի հոյակապ տաճարով. շէնքն կը թուի լինել մեհենական ճաշակաւ և է արդարև բարձրագոյն ճարտարապետութեան մը դործ, ամբողջ դաւառիս հիսնալի և միանգամայն անդին հրաշակերտն է Ազգ. Ս. և նուիրական և այժմ ի շնորհս մեր կառավարութեան երկիւղ մը չունի Պարսիկներէն, որպէս երբեմն :

ՎԱՆՈՒՅ ՏԱՃԱՐՆ

Վանուցս տաճարն կը բաղկանայ 3 գլխաւոր մասերէ. Ա. միջին մասն, որ է Ա.Ի.Ա.Գ ՍԵՂԱՆ :

Բ. աջակողմեան ՀԱԶԱՐԱՊԵՏԻ ՍԵՂԱՆ : Գ. ձա-
խակողմեանն՝ մի փոքրիկ մատուռ , սւր է Ս. Ա.
ՌԱՔԵԼՈՅՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆ , խնկելի և սլաշտելի , ո-
րոյ հին տապանաքարին վերայ առանց թուա-
կանի գրուած է հետեւեալն « Այս է տապան
հանգստեան Սրբոյ Բարդուղիմէոսի Սրբազան
Առաքելոյ առաջին Լուսաւորչին Հայաստանեայց
աշխարհի » : Սոյն ամենապարզ տապանաքարի
վերայ կայ մարմարինէ մի այլ տապանաքար
նոր , ոյր յիշատակագիրն է հետեւեալն « ԹՎԻՆ
ՌՄ Լ Է , այր Լեւոնին յիշատակ է տապանաքա-
րըս , սա է գիւղացի վարդանի որդի Մելիք
Սաֆարին 'ի յիշատակ կողակցին՝ ծողկին » : Այս
տապանաքարն առաջնոյն վերայ ետքէն տըր-
տրուած է , որպէս կը տեսնուի իւր թուականէն :

ՎԱՆՈՒՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ս. Բարթուղիմէոսի սոյն վանուց ահարկու
եկեղեցին հաստատեալ է 6 կլորակ քարէ սիւ-
ներու վերայ , իրարմէ համեմատական հեռա-
ւորութեամբ՝ կանգնած են պարսպաց առջև ,
մէջ տեղերը չկայ սիւն կամ մի այլ յենարան ,
եկեղեցւոյ ներքին շրջապատը կը զարդարեն յի-
շեալ 6 սիւներն , որոց վերի գլուխներն հրաշա-
կերտ արուեստիւ կը բարձրանան և կը խառնը-
ւին եկեղեցւոյ հսկայական ԿՍՄԱՐԻՆ , որոյ շի-
նուածքի ճարտարապետութեան և ամբութեան
վերայ նայողն արդարև կը հիանայ ու կ'ապշի ,

մի և նոյն տեսակ կամար մը կը կազմէ նաև տա-
ճարի ԱՌԱՍՏՄԱՂՆ : Սոյն երկու ներքին կամա-
րաց կեդրոնական ուղղութեամբ դէպ ՚ի դուրս
շինուած են երկու միջակ մեծութեամբ կաթու-
ղիկէներ առանց շահագործման :

Վանուց շրջապատը ընդարձակ և զարմա-
նալի ձևով կերտուած կան պահարաններ , զոր
օրինակ պարսպաց մէջ անկիւնական տեղուանքն
և այլ կողմերը . պարսպաց լայնութիւնն ընդհան-
րապէս $\frac{1}{\Delta}$ մեթրէն պակաս չէ հաստատուն և
զօրաւոր , որոց թէ ներսի և թէ դրսի կողերուն
վերայ կան քանդակուած բազմաթիւ խաչեր ,
ումանք դարաւոր և ոմանք տարւոր թուականներ
կրող , զորս ըստ , վաղեմի սովորութեան , բա-
րեպաշտ ուխտաւորք փորել տալով օծել տուած
են ՚ի յաւերժական ՅԻՇՄՏԱԿ , ուր սիրտեր կը
բանտարկուին , հոգիներ կը կապուին և զգա-
ցումներ շատ անգամ կը յուզուին նման ովկիանի :

Վանուցս Եկեղեցւոյ դրան արտաքին ճակ-
տի վերի կողմն սքանչելի արուեստիւ ՀՍՅԲ ԱՍ-
ՏՈՒԾՈՅ պատկերն , համաձայն Եղեկիէլ մարդա-
բէի տեսլեան , առիւծներով և հրեշտակներով
փորագրուած է , վարի կողմն Սուրբ Բարթուղի-
մէոս աէգն ՚ի ձեռին նժոյգ հեծած՝ կ'սպանանէ
զվիշապն (որոյ վերայ ետքէն աւանդութեանց
մէջ կը խօսուի) : Դրան 2 վիթխարի կողերուն
վերայ փորագրեալ են վանուց 4 ճարտարապե-
տաց պատկերները մեծութեամբ իւրեանց հա-

սակներուն և իւրաքանչիւր ճարտարապետն իւր
 դորձածած դործիքն 'ի ձեռին բռնած յարմա-
 րական տրիւք կը կենայ , որոյ մէջ տեղը կը
 գտնուի նաև Յովհաննէս Մկրտչի ԳԼՈՒԽՆ և
 դրան երկու կողմերը 2 մարդ բուռվար 'ի ձեռին :

Սոյն արուեստական նշանաւոր դործն երբ
 ուշագրութեամբ կը դիտէի , զարմանքս տեղի
 տուաւ սրտիս մեծ ցաւին տեսնելով որ այդ գե-
 շեցիկ քանդակներն շատ անգամ ընդունած են
 նաև իրենց վերայ կրակապաշտից հարուածներ ,
 զոր օրինակ ճարտարապետաց ԳԼՈՒԽՆերն կո-
 տրրտուած և պատկերի վերայ մի քանի պատ-
 ուականապէս արուեստեալ բարակ սիւներն ա-
 լերեալ էին ճիւղապաշտի անկարեկեր ձեռքէն
 և որք թէպէտև վանուցս շքեղութեան և հաս-
 տատութեան մլասս մը չեն բերած , այսու ամե-
 նայնիւ նոյն դարու արձանագործութեան կամ
 քանդակագործութեան արհեստի զարգացման
 աստիճանն մասամբ մը կրնայ մնալ 'ի մթան , ո-
 րով մեր ներքին մարդն սրտակոտոր , որ պիտի
 յառաջ դնայ հետեւեալ գլխօղն :

ԳԼ. ԺԵ.

ՎԱՆՈՒՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ (ՇԱՐ.)

Վանուց աջ թևն երբեմն երկրաշարժէ վը-
 նասուած լինելով նորոգուած է , որոյ նկատ-
 մամբ հետևեալ յիշատակագիրն կայ քարերէն
 միոյն վրայ , զոր նոյնութեամբ ընդօրինակելով

կը նշանակեմ աստ . « ՌԻՃ՝ (1200) ամին նորոգուան եղև Ս. ուխտին իշխանութեամբ Հաքարու (այժմ Հէքեարի) էղտին Շէրիֆ Խոսրով փաշային(*) » :

Վանուց ձախակողմեան թեւին վերի կողմն կայ նաև հետեւեալ անթուական յիշատակութիւնն . « Շնորհիւ բարերարին և մարդասիրին , կարողութեամբ Ս. Հոգւոյն շինեցաւ ուխտը Զըրատին հրամանաւ Փիլիպպոս կաթողիկոսի ձեռամբ Ս. Կիրակոս վարդապետի առաջնորդութեամբ Ս. ուխտին հոգևոր » :

Սոյն յիշատակագրոյն յարակից երկու կարգևս կային , սակայն ամսնս որ եղծեալ լինելով , հակառակ ջանքերուս մնացին անընթեռնի :

Հռչակաւոր մենաստանիս մեծ կաթողիկէն նորոգուած է նախորդ վանահայր հանգուցեալ (8-9 տարի առաջ) Եղիաղոր վարդապետի օրովն , որ 18 տարի վանահայրութիւն ընելով՝ ամենամեծ խնամ տարած է վանուցս շինութեան , սլայծառութեան և բարեկարգութեան (սոյն լուսահոգի վարդապետի յիշատակն օրհնութեամբ լրսեցի Աղբակու բոլոր Հայոցմէ) :

(*) Սոյն Խոսրով փաշան նոյն թուականին զաւանդիս կառավարիչն եղած է , որոյ դերեզմանն Պաշղալէի (ոյր վերայ ի կարգին խօսուած է) յԱրեւմտակողմն 4 ժամ հեռու Փիղան անուանեալ քաղաքին մէջ կը գտնուի , ո՛ւր երբեմն բաղմաթիւ Հայք կը բնակէին եւ այժմ մի քանի տուն Բուրգ միայն :

Վանուցս արտաքին շրջապատի պարիսպներն դարձեալ հսկայ և միանդամայն պաշտպանողական դիրք ունին և անզօր չեն :

Ս. Բարթուղիմէոս Սրբազան Ս.Ս.Ս. քերտի սոյն հռչակաւոր վանքն ունեցած է երբեմն արտաքոյ կարգի պայծառութիւն և դարձեալ արտաքոյ կարգի անշքութեան հակապատկեր թուականներն , որոց վերայ ներկայիս մէջ լռութեամբ անցնիլ պարտաւորեալ եմ , զի մի գուցէ շրջանս ընդլայնելոյ ունեցած վիավաքովս ինքզինքս դընեմ յանգէտս անել շաւղի մք մէջ , որ կրնայ տակաւին դարուն կենացս վերջի դատակնիքն համարուիլ և չ'կարողանամ խլրտիլ :

Ս.յս վանուց համար իմ շատ սիրտն շատ ցաւած է ընդդէմ արևապաշտ ազգին :

Մերունիքն արդէն պարծենալով կը պատմեն թէ « ՄԵՐ Ս. Բարթուղիմէոս բաղմաթիւ միաբանական ուխտ ունեցած է հանդերձ հարուստ և ճոխ պարագաներով » : Ս.ւանդութիւնքն կը յաւելլու թէ « ասկէ 70-75 տարի յառաջ Իսրայէլ անուամբ եպիսկոպոսի օրովն , (զոր թերևս տեսնողներ կան դաւառիս մէջ) 13-15 վարդապետ և ըստ այնմ մենաստանցիք գըտնուած են եղեր աստ . նոյն թուականէն սկսեալ օր ըստ օրէ կը նսեմանայ մեր մեծ Ս.Ս.Ս. քերտի Շէն ՏՈՒՆՆ և կը հասնի այս ողբալի վիճակին , որ դարձեալ ամենավառաւոր վիճակն է բաղդաաւելով մերձակայ անցելոյն հետ :

Սպրին մեր պարսկահայ եղբարք, որ վանուցս կրած դառնութիւնք ամբքեցին և վանքն վերստին ելլամտից բնակավայր ըրին ու Պարսկաստանէն հասան վերստին օգնութիւնք ամեն տեսակէն, որով փոքր ինչ մխիթարութիւն զգեցաւ Ս. Առաքելոյն վանուց . . . վիճակը :

Երկու տարին մի անգամ յատուկ նուիրակ կը խրկուի ի Սալմաստ, յորմէ պտղաբեր ուխտաւորք ևս ամեն տարի չեն պակաս :

Վանքն ունի եղական տեսարան, պատուական օդ, ջուր, ընդարձակ մարգագետինք և դաշտօրայք :

Մենաստանիս անմիջական քովն 20 անէ բաղկացեալ Հայ գիւղ մի կայ, որոյ բնակիչք « Վանքցի » կըսուին, վասն զի գիւղն Ս. ուխտիս սեպհականութիւնն է : Նմանապէս 25-30 տուն քուրդեր կը բնակին, նոքա ևս Վանքի կանուանին, զի նոքա ևս նման են առաջնոյն : Առաջ տեղոյս Հայ բնակութեանց թիւն 75 էր, որ պակսելով կամ ցամքելով 20 ի իջած է :

Սյթմեան երկու մասն գիւղացիք՝ վանքցի Հայք և վանքցի Քուրդք, առանց ամենավտար բացառութեան, կապրին վանուցս հողերովն և ջրերովն, ինչպէս նաև ԿԵՆՍՍՏՈՒ ՕԴՈՎ և այս դրութիւնն թերևս դարաւոր իսկ լինի : Ամենազօրաւոր ջանքեր պէտք են, որպէս զի կարելի լինի յիշեալ Քրդաց ձեռքէն վանուց սեպհական հողային կալուածներն ետ առնուլ :

Սոյն տարասեռ բնակիչներն վանուցս ներ-
քին գործերուն խառնուելոյ չափ յարմար կերթան
երբեմն, պատճառելով թէ վանքն զիս ալ է,
ըստ որում մեր պապերն ժամանակին եթէ մե-
նաստանս Հոլանդականն ընդդէմ նեղչաց, այժմ
քար քարի վերայ չէր մնացած ։

Պատրիարքարանի յատուկ ՈՒՇՍԴՐՈՒ-
ԹԻՒՆ կը հրաւիրեմ սոյն ամենակարևոր կէտի
վերայ, որով և Ս. Բարթուղիմէոս վանուց վե-
րայ, որ Սղբակ գաւառի հոգին և սիրան կը
կը կաղմէ, ու Սղբին կրնայ ամենամեծ ծառա-
յութիւն մատուցանել բարոյական տեսակէտով ։

Վանուցս տարեկան հասոյթն 150-200 ոսկի
կը լինի, նոյնչափ ալ ծախք. սակայն եթէ օրի-
նաւոր վիճակի մէջ դրուի և անտեսագիտարար
մատակարարութիւն մը ձեռք առնուի քանի մը
անգամ 200 ոսկի պիտի գոյանայ, որով վանքն կը
լինի համայն գաւառիս լուսաւորութեան կեդրոն
մը կամ լուսատու Արեգակ մը, որոյ շառաւիղ-
ներն թերևս Պարսկաստանի (որմէ 5 ժամ հեռու
է) մեր համարիւն եղբարց ևս հասնի և զանոնք
ջեռուցանէ Սղբի և Հայրենեաց սիրով, յայն-
ժամ միայն իւր հիմնարկութեան ՍՈՒՐԲ նպա-
տակին իրապէս ծառայած կը լինի և պատիւ կը
բերէ մեր Բարեխնամ Տէրութեանն և Մեզ ։

Գ. Լ. Ժ. Զ.

ՍՈՎԵԼՈՅ ԽՆԱՄՈՂ ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎՈՅ ԶԱՆՔԵՐ

1878 ին, Սովետոյ խնամող յանձնաժողովոյ

կողմանէ եկաւ, իբրև քննիչ, ի Հայս (իՎան) Մեծ. Սերովբէ էֆէնտի Գույումճեան, որ Վանէն յԱղբակ մեկնելով այցելութիւն մը տալ առիթ կունենայ Ս. Բարթուղիմէոս Առաքելոյ ՏՍՆ. դաւառիս Հայոց և միանգամայն վանուցս ամենատխուր վիճակն տեսնելով կուզէ սոյն կարեկցութեան արժանի երկրին բարիք մի ընելոյ միջնորդ հանդիսանալ: Այս ատեն Աղեքսանդրապօլցի Գեր. Գանիէլ վարդապետ Թօսունեան՝ միաբան Վարայ ուխտին, աստ կը դանուի, իբրև նախագահ տեղւոյս ընակչաց ցորեան բաշխել տալոյ: Սոյն պատուական վարդապետն տեսնելով յիշեալ բարեսիրտ էֆէնտիին բարի և ազգօգուտ տրամադրութիւնք ու գեղեցիկ խորհուրդներ, երկրի ժողովրդեան հետ, համաձայն բաղձանօք, խնդրագիր մի կը մատուցանեն յիշեալ էֆէնտիին, խնդրելով որ Աղբակ դաւառիս ամենամեծ բարիք մ'ըրած կը լինի, եթէ վանուցս մէջ մի դպրոց շինել տայ շնորհիւ Սովելոց յանձնաժողովոյն, որով և Ազգին յաւիտեան կը լինին երախտապարտ: Ընդ այս՝ Գեր. Գանիէլ վարդապետն ՎՊ հատ գիշերօթիկ աշակերտներ պահելոյ ուխտ կընէ, իբրև իւր նուիրական պարտիք:

Վերջապէս Գույումճեան ազնուահոգի և Հայրենասէր այցելուն կը գրէ 'ի Պօլիս, առ Սովելոց խնամող յանձնաժողովն և 200 ոսկիէ աւելի գումար մը բերել տալով շինել կը տայ

վանուցս մէջ կրթական գեղեցիկ շէնք մը , որ կը բաղկանայ 6 սենեկէ , յորոց մին ննջարան՝ գիշերօթիկ ուսանողաց համար , մի թանգարան և մի տեսչարան ու երեք դասարան : Ամենքն շինուած են քառակուսի դրիւք , մեծութեամբ միջակ և բաւական ճաշակաւոր կառուցմամբ : Յետ այսորիկ վարժարանն կը բացուի , ուսանողք կը հաւաքուին , դէպքերն իրարու կը յաջորդեն վերջապէս դպրոցն կը դոցուի և այժմ դրօքն փակելօք կը կենայ : Անցած տխուր անցքերու նկարագրութիւնն տեղագրութեանցս նըպատակէն դուրս ելնելով կը թողում աշտաքին տեսութեանց մէջ , զորս կը յուսամ ընելոյ առիթ ունենալ :

Աղբակ գաւառի Ս. Բարթուղիմէոս Առաքելոյ սոյն հռչակաւոր վանքն , որպէս վերև յիշեցի , ազգային և բարոյական տեսակէտով արժանի է ամենամեծ ուշադրութեան , սակայն ինձ համար ցաւ է աստանօր շեշտելով ըսել թէ ահա ուշադրելին , ո՞ւր է ուշադիրն , ահա գործ և ո՞ւր է գործողն :

Մենաստանիս փառքն եթէ վերանորոգի , ոչ թէ միայն Ս. զգի պատմական կենաց նոր փայլ մի կը տայ , այլ նաև մեծ պարծանք կը բերէ Օսմանեան մեծազօր դահուն , որոյ հովանեաց ներքև կը գտնուի և որ կը ծառայէ երբեմն թէ++է տեղւոյ :

Վանքս անտանելի անցքեր կամ բաժակներ անցուցած է , բայց այժմ ուրախ եմ ըսելոյ որ բաւական հանդիստ կենաց մէջ մտած լինիլ կը թուի 'ի շնորհս կառավարական ջանից :

Ազգային գոյութեան այս ՏԱՆ հողային կալուածներու վերայ փոքրիկ գաղափար մի տուած լինելոյ նպատակաւ պէտք է ըսել որ իւր սեպհական հողերու տարածութեան շրջապատն 4 ժամ կը տեւէ , ձիու միջակ քայլերով . ունի ջրարբի բնտիր արտօրայք : Վանուցս յԱրևելակողմն 5-6 քարընկէց հեռու կանցանէ գաւառիս դեռն , որ ստուգիւ Աղբակու նեղոսն է և ամենամեծ բարիք կը մատակարարէ երկրի բնակչաց , զորս խարել չ'գիտեր բնականէն , որմէ մարդիկ օրինակ աւնելոյ պարտքեր չունին դարձեալ բնականէն :

Վանքն կորուսած է իւր 10-12 տարի յառաջ ունեցած ներքին հարստութիւնն , այժմ հազիւ ունի 120-130 ոչխար , (որմէ 1300 հատ պահելոյ արօտատեղիք չեն պակսիր) մի քանի գոմէշ , եղու վտիտ կով և այլն :

Պարսկաստանէն վանուցս համար ընծայ զրկած են մի գոմէշ , որ ձիւնի նման սպիտակ է ամբողջովին , այլ մեղք , որ այդ օրինակ հազուագիւտ և սիրուն կենդանեաց արժէքն չեն գիտեր , որոց վերայ կը նային իրրև հասարակ կենդանեաց վերայ : Արդասաւոր հողերն օրինաւորապէս արդիւնաւորելոյ համար դարձեալ

կը պակսի ՄՍՐԴ, որոյ տեսակիսոսփն ամեն կողմերն ընդ հանուր է ՀՍՅԱԲՆԱԿԻ դաւառաց մէջ:

Ս. Բարթուղիմէոս վանուց վանահայրութիւնն բաւական տարիներէ 'ի վեր երերուն վիճակի մ'ենթարկեալ է, կռիւք և անհամաձայնութիւնք միշտ անպակաս, միթէ չ'դանուիր արժանաւոր Վանահայր-Ս.Ռաջնորդ, 'ի պակ Սղբակու անհովիւ ժողովրդեան բաղձանաց, 'ի խաղաղութիւն դժտեալ մարդոց և 'ի միութիւն անջատեալ սիրտերու: Ս.հա Գեր. Երեմիա եպիսկոպոս՝ այր պատկառելի և արժանաւոր Վանահայր-Ս.Ռաջնորդ Սղբակու երկրին, շատերու հետ ես ալ կը զարմանամ թէ Սղբային Վարչութիւնն էր կանգխտանայ այս արժանաւոր պատշաճութիւն և չտեսներ. Գեր. Տէր Սարգըսեանց՝ այդ փորձառու Եպիսկոպոսն:

Հռչակաւոր մենաստանիս Ս.Ռաքելական ինկելի տապանին իմ վերջի հրաժեշտի համբոցրըս տակաւին չ'տուած և մեկնելէս առաջ նըշանակեմ հետեւեալ աւանդութիւնք, յորս Ս.Ռաքելոյն սպանման և վանուցս շինութեան պարագայից վերաբերմամբ իրարմէ ինչ ինչ կէտերով կը տարբերին. մեք զայնս ճշդիւ կը նշանակեմք, որպէս առած եմք ժողովրդեան անդիւր մտքէն(*):

(*) Սոյն աւանդութեանց մէջ մասնաւոր տեղերու

ԳԼ. ԺԷ.

Վանասցս նկարմո՞ք եղած ասանդոսթիւնի էւր հի՛մ-
նարկոսթիւնէն ասաց :

« Ս. Բարթոլղիմէոս Առաքելոյն վանքն տա-
կաւին չ'կառուցուած՝ Ուրփանոս կամ Արխիա-
նոս մի նշանաւոր քաղաք եղած է աստ և ըստ
ամենայն հաւանականութեան կռապաշտ բնակ-
չօք և անորոշ հաւատալեօք :

« Սրբազան Առաքելալն Բարթոլղիմէոս իւր
Ժամանակին կը գայ իւրեան վիճակեալ Աղբա-
կու սոյն գաւառն զՔրիստոս քարոզելոյ , 'ի կը-
ռապաշտից կը նահատակուի 'ի Խանասօր (կար-
միր քաղաք , թերևս քրիստոնէից թափած կար-
միր արիւնէն այդ անունն ծնած լինի) , սակայն
տակաւին 'ի Խանասօր չ'գնացած՝ աստ Արխիա-
նոս քաղաքի մէջ բազմաթիւ կռապաշտներ կը
դարձնէ 'ի Քրիստոս Յիսուս և ապա տեղէս կը
մեկնի 'ի Խանասօր » (*) :

կրկնութիւնք պահած եմք զիանալով որ ուշիմ բանա-
սիրաց ուրոյն ուրոյն թերևս լոյս տալու բնութիւն
ունենան :

(*) Սոյն քաղաքն այժմ աւերակ է եւ կը գտնուի
Մենաստանիս Հիւսիսային Արեւելը 31/2 ժամուան հե-
ռաւորութեամբ , ո՛ւր պակաս չեն հնութեանց բեկոր-
ներ , զորս անձամբ տեսնելոյ բաղդ չունեցայ երկիւղի
տաղնապէն , զոր յատկապէս ազգարարեցին առ ի ըզ-
գուշութիւն , թէպէտեւ ես էի զինեալ եւ երկու ըն-
կերքս ինձ նման :

«Ս.Ռ.ա.քեւալն Բարթոլղիմէոս քրիստոնէական առաքինութեամբ և անձնուիրութեամբ զինեալ կը գայ յիշեալ կարմիր քաղաքն և որպէս յիշուեցաւ, անդ կը նահատակուի, որոյ մարմինն տեղւոյ կռապաշտից գերեզմանոցէն հեռու մի որոշ տեղի կը թաղեն 'ի նախատինս, այսինքն իբրև անարժան իւրեանց մեռելոց հետ ապրելոյ: Սրբիմանոս քաղաքիս բնակիչք, որք քրիստոնեայ եղած էին, նախապէս առաքելոյն քարոզութեամբ, երբ կը լսեն՝ շատ կը ցաւին և խորհուրդ ընելով մարդ կը խրկեն Ս.Ռ.ա.քելոյն մարմինն խանասօրէն գողնալու, և յիրաւի կը յաջողին և աստ բերելով կը թաղեն զանի այժմեան վանուց տեղն և յետ այնու կը յարգուի յամեն քրիստոնէից և զգուշութեամբ կը պահպանուի, որոյ գերեզմանին վրայ կը տնկեն կըլոր քար մը, որ վերայ նշան կը դնեն անկորըստականութեան: Ս.յսպէս կը պահպանուի ց'ժամանակն Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի, որ երբ այս կողմերը կը գայ և Ս.Ռ.ա.քելոյն գերեզմանն կ'ըստուգէ, յայնժամ հրաման կընէ տեղւոյս դարձած քրիստոնէից և յանուն Ս.Ռ.ա.քելոյն այժմեան հռչակաւոր վանքն շինել կը տայ:

Հետևեալ աւանդութիւնն նախորդէն ունեցած աւելի հետաքրքրութեան և տարբերութեան պատճառաւ կը նշանակեմ աստ:

Նախադասարդուութիւնն Ս. Առաքելոյն յԱրիփանոս Կաղապի .

« Ս. Առաքեալն Բարթոլղիմէոս Պարսկաստանէն (ուր Վառվառինէի հետ զնացած էր , որպէս յիշուած է վերեւ) կը վերադառնայ 'ի Բժնկերտ , Արիփանոս քաղաքին մօտ . Բժնկերտ գիւղն , ինչպէս յիշած եմ Արիփանոսէն (վանքի տեղէն) 1/2 ժամ հեռու կը գտնուի :

« Առաքեալն սոյն տեղէն սկիզբն կառնու գաւառիս մէջ քրիստոնէութիւնն քարոզելու : Առաքեալն աստ գիւղին մէջ ցորեկ ատեն մը կը տեսնէ որ մի քանի մանր տղայք շրջանակի ձեւով վէզ (աշքիս) կը խաղան , ինքն ևս մանկական բնաւորութեամբ մը նոցա հետ ընկերանալ կուզէ , և մանուկներն զինքը կընդունին ու երբ կը տեսնեն քաղցրախօս օտարական մը , իրարու խմաց կը տան և նորէն աւելի բազմութեամբ կսկսին եռանդալից խաղերնին , որոյ մէջ երբ կարգն Սռաքելոյն կը դայ , նա զվէզն նետելէն առաջ « ո՛վ Քրիստոս » խօսքն կ'արտասանէ , որով վէզն միշտ ճուկ (յաղթող) կողմն կը դայ և միշտ տղայոցմէ կը շահի , այնպէս որ ինքքն « ո՛վ Քրիստոս » խօսքովն անոնց մէջ ամենէն բազդաւորն կերևի : Տղայքն զայս տեսնելով իրենք ևս կսկսին վէզերնին նետած ատենը « ո՛վ Քրիստոս » արտասանել , որով իւրեանց համար ալ բազդի յաջողութեան դուռն կը բացուի և վերջապէս ամենքն ալ կ'սկսին նոյն խօսքն արտասանել , վասն զի արտասանողն կ'օգտէր

ի խաղին և կը լինէր բազդաւոր :

« Այս պահուն , մանուկներու հայրերէն ու մանք տեսնելով կը յանդիմանեն զտղայս ըսելով թէ «այդ անունն (նվ՛ Գրիստոս) մի տայք » (*) : Մանուկներն կը պատասխանեն թէ « կը շահիմք խաղերնուս մէջ , այն պատճառաւ «նվ՛ Գրիստոս» կը կանչեմք : Այսպէս ահա տղայք մտիկ չէին ըներ իւրեանց հարց , սակայն ի հարկէ ստիպեալ պահ մը այդ անունն չտուին և երբ հայրերն հեռացան դարձեալ սկսան կոչել « նվ՛ Գրիստոս » . զի այդ երկու բառին մէջ իւրեանց փնտռածն կը գտնէին » :

« Յաջորդ օրն Ս. Առաքեալն կսկսի զձերս համոզել և զմեծս յորդորել ՚ի դարձ Գրիստոնէական կրօնին : Մի օր Առաքեալն յանկարծ տըխուր լալու մը ձայն կառնու գիւղի միւս ծայրէն , հոն կերթայ և կը տեսնէ որ ծերունի մը դառնագին կողբայ զիւր նոր մեռած զաւակն և արտասուելով կաղաղակէ թէ « թո՛ղ ես մեռնէի և տղաս ողջ լինէր » Առաքեալն , հողուոց հանելով , « մի լայր կըսէ , նվ՛ ծերունի , յոյս սա , զի պահ մ՛ետք պիտի ցամքին աչքիդ արտասուքն և կը տեսնես զաւակդ ողջացած » . զայս ասելէն ետքն Առաքեալն կը հրամայէ որ զմեռեալն գիւղիս առնթեր գետոյ ջրովն լուանան իւրեանց մանուկներու 3-4 օր առաջ խաղի մէջ արտասա-

(*) Ըստ որում Գրիստոսի անունն շատ ատելի էր օձապաշտից մէջ այն ժամանակն :

նած անունն տալով (նվ Քրիստոս), կընեն ըստ բանի Առաքելոյն և զմեռեալն նոյն գետոյ ջրովն կը լուսնան . տղան տակաւին մեռեալ է, իսկ երբ «նվ Քրիստոս» կը հնչեն յայնժամ երիտասարդ մեռեալն հրամանաւն Աստուծոյ աչերն կը բանայ, իբրև քունէ զարթեալ : Սոյն հրաշից առթիւ բազումք ՚ի կռասպշտից կը դառնան ՚ի Քրիստոսնէութիւն և ոմանք ևս ի քրմաց կսկսին հակառակիլ ըսելով թէ «տղայն արդէն ծանրապէս ննջած էր կամ ուշաթափ եղած և անոր համար աչքն բացաւ և ոչ թէ ողջացաւ» :

Այս հրաշից պատճառաւն գետիս անունն «բժիշկ գետ» կոչուեցաւ, (որոյ աղաւաղեալն է այժմեան «բժնկերտ») որոյ անուամբ միլլրտուեցաւ նաև քովի գիւղն, որ ց'արդ իւր գետոյ հետ կապրի, «որոյ վրայ արդէն խօսուած է» : Նկարագրեմք հետեւեալ կտորն և ապա շարունակեմ մեր աւանդութիւնք՝ ժողովրդական անգիր պատմութիւնք :

ՎԻՇՊՈՒ ՀԷՐ (ԱՅՐ)

«Վիշպու հէր» կոչուած քարանձաւ մի է կէս ժամէն քիչ մը պակաս հեռաւորութեամբ դէպ ի վանուցս Արեւելահիւսիս : Սոյն քարայրն, կարելի է ասել, բնութեան ճարտարութեամբն եղած է քան մարդոցն . քարայրի ներսի ճակտին վրայ կան կարգ մ'անընթեռնելի գրեանք, ինչպէս նաև մի քանի աննշան խաչեր վորուած :

Առատաղէն դարաւոր ժամանակներուօքն հան-
 քային ջրեր վազած կերեւին , զորս բնութիւնն
 քարացնելով գեղեցիկ ջահեր կազմած է լուլայ
 լուլայ կախուած . տակն կայ մի այլ սենեակ ,
 կիսով չափ հողերով լի :

Սոյն քարայրի սենեկին նայելով և ըստ ա-
 ւանդութեան թուի լինիլ կռապաշտից դիցա-
 րան և երբ Քրիստոնէութիւն մուտ կը գտնայ
 և 10-13 տարիէն յետոյ կը շինուի Սուրբ Բարթո-
 ղիմէոս Առաքելոյ այժմեան վանքն , յետ այնու
 վանուց կրօնաւորաց կամ ճգնաւորաց աղօթա-
 տեղի կը լինի , իբրև բնակութենէ հեռու կը դի-
 ացեալ տեղի , որպէս իւր տեսանելի նշաններն
 ցոյց կուտան և կ'ստուգեն սոյն կարծիքը :

ԳԼ. ԺԸ.

Նախորդով յիշուած քարայրին վերայ հետեւեալ ա-
 ռտադէտիւնն մասն կը յիշանդարւած լի :

« Սոյն այրի մէջ գաւառիս Աստուածն՝ ե-
 րեւակայելի վիշապ մը , վիթխարի մեծութեամբ
 կամ նմանօրինակ օձ կը բնակէր ժամանակին » :

« Աղբակ գաւառի բոլոր գիւղօրէից ժողո-
 վուրդն կարգաւ օր մէկ պարարտ մանկիկ յատ-
 կացուցած էին սոյն վիշապուն 'ի կերարուր . ան-
 գամ մը Բժնկերտ գիւղի Հայերէն մին գիւր
 « Սուրմէ » անուամբ աղջիկն առած կը տանի
 գաղանին կերակուր ձգելու և ճանապարհէն
 անցած ատեն Առաքեալն կը տեսնէ զայս , կը

բարկանայ և երկնից վրէժխնդրութեամբ լեցուած՝ զմանկիկն Սուրմէն իւր հօր ձեռքէն կը խլէ, ու կը բռնէ ձախ թեւին տակն ու աջ ձեռին եւս մի երկայն տէգ բռնած՝ կը յառաջանայ գէպ 'ի վիթխարի գազանն, որ զՍուաքեալն տեսնելուն պէս փախուստ կը տայ գետոյ ճանապարհաւն ի յՍտէս գիւղն, որ կը գտնուի ի Հիւսիսակողմն վանուց և անկէ 4 ժամ հեռու է: Սրբազան Սուաքեալն $\frac{1}{2}$ ժամու չափ ճանապարհ զՍուրմէն թեւին տակ ու տէգն 'ի ձեռին կերթայ վիշպու ետեւէն մինչև որ կը հասնի ձորի մը մէջ գիւղ մը, զոր այժմ Խաչոյ կը կոչեն (որոյ վրայ խօսուած է): Տեղւոյս բնակիչք զարմացմամբ կը տեսնեն իւրեանց Սատուծոյն փախուստն և զանի փախցնող օտարական մարդն (Սուաքեալ), որ երբ Խաչոցի գիւղացիք կը տեսնէ, զՍուրմէն (փոքրիկ աղջիկն) կը բարձրացընէ ըսել ուղեւով թէ եկէք ձեռքէս առէք և երբ կը գան առնել, Սուաքեալն զՍուրմէն յանձնելու ատեն անոնց կը պատուիրէ ըսելով թէ « պահպանեցէք խնամք զայս մանկիկ, մինչև որ ես զայս անիրաւ գազանն սպանանեմ և վերադառնամ առնուլ զՍուրմէն »:

« Սուաքեալոյն մեկնումէն ետքը Խաչոցցիք խորհուրդ կընեն իւրեանց մէջ թէ որովհետեւ այս տղուն տէրն (Սուաքեալն) զմեր Սատուած կը բարկացընէ և անոր ետեւէն ինկած կը փախցնէ, ասոր համար օր մը չէ օր մը պիտի վերադառ-

նայ Վեշապն յիւր այր ու տեղէն անցանելոյ ատեն զմեզ պիտի ուտէ, ուստի զայս տղայն չարաչար մեռցնեմք, որով կարենամք մեր Աստուծոյն (վիշապուն) սիրան առնուլ. այս բսելով սաստիկ տաք ջրոյ մէջ չարաչար կը խաշեն զմանկիկն Սուրմէն: Ահա այս պատճառաւ գիւղս Խաշնոց անուանեցաւ այսինքն խաշելոյ տեղի և ոչ թէ ոչխարի բնակավայր:

« Առաքեալն զվիշապն կը քշէ և կը տանի մինչև վերոյիշեալ Ատէս գիւղն (*), ուր զիւր տէգն կը շուրուլէ (կը մխէ) գազանին սիրտը, և այն վայրկենին Աստուծոյ հրամանաւ վիշապն կը դառնայ քար »:

* * *

Ահա պատմեմ այժմ սոյն վերջի աւանդութեան ենթակայն. որպէս թէ վերոյիշեալ վիթխարի վիշապն եղած լինի, որ այժմ քարացեալ կը կենայ Ատէս գիւղի մէջ: Սոյն քարացեալ կենդանին կը նմանի ահագին օձի մը, որ իւր մեծութեամբ զարմանքներ կը շարժէ, երկայնութիւնն 10-12 մեթր, բարձրութիւն 2½-3 մեթր կը լինի. վիշապն կամ առասպելական աւանդութեամբ բեռնաւորեալ վերոյիշեալ գազանն իւր երկայնութեամբ և վիթխարի գէրքով ինկած է աջ կողման վերայ և աջ ականջն գետնի մէջ թաղուած է, իսկ ձախին մէջ խոտ կը դիզեն, զի այն-

(*) Ասորի գիւղ մի է 20 տնէ բաղկացեալ, շինուած մի աւաղուտ տեղւոյ վրայ:

չափ ընդարձակ է . գաղանանման սոյն քարի փո-
րը մի քանի մարդ կրնայ պարունակիլ , ոմանք
իսկ ստքի կենալով . ահա մի հետաքրքիր հը-
նութիւն բեռնաւորեալ առասպելօք :

Քարն է թխագոյն և կակուղ , զոր թէ գա-
ւառիս Հայք , թէ տեղւոյ Սսորիք և թէ Քուրդք
սոյն քարին մի և նոյն անունն կը տան , զոր օրի-
նակ Հայերն գքարն կանուանեն «Վիշպու քար» .
Քուրդերն «Էժտահարէ տէրայ Սլպակէ» . «Սղ-
բակու վանուց վիշպու քար» . վանքն Ս.Ռ.Ա.քե-
լոյն փոխան առնելով , Սսորիք ևս իւրեանց լե-
զուաւ զնոյն կանուանեն » :

ԳԼ. ԺԹ.

Ս. Բարխուդէճոս Սուսիւն սպանման պարագայից
և յանձան իւր կարողեալ վանուց շինութեան վրայ եղած
առնորութիւն :

Բարթոլղիմէոս Սուսքեալն յետ սպանանե-
լոյ զերեւակայեալ վիշապն կը վերագառնայ յՈւր-
փանոս կամ Սրիփանոս ըսուած քաղաքն (այժ-
մեան վանուց տեղին և իւր շրջապատն) , ուր
բազմաթիւ կռապաշտներ 'ի Քրիստոնէութիւն
դարձնելէն զինի 'ի մնացեալ կռապաշտից կ'սպան-
նուի և կը թաղուի հիմակուան վանուց տեղը :
Տեղւոյս ծածկահաւատ քրիստոնեայք դիշեր մը
գաղանասլէս դերեղմանն կը բանան և զառա-
քելոյն ծնօտն և աջ թիւն առնելով խնամօք կը
պահպանեն հողէ ամանի մը մէջ :

Ժամանակէ մը յետոյ Տրդատ թագաւորի որդին կը բորոտի և ոչ մէկ բժիշկ կրնայ իրեն դարման մը գտնել: Տրդատայ որդւոյն ձին և որսորդութեան շուն (բարակ) ևս իւրեանց տիրոջմէն կը բռնուին և այսպէս իրենք ալ կը լինին անդարմանելի բորոտ: Այս պատճառաւ որդին Տրդատայ կառնու զիւր բորոտեալ նժոյգ և զնոյն որսաշուն կենէ յաշխարհէ յաշխարհ ման գալ դարման մը գտնելոյ յուսով: Երբ կը գայ աստ ՚ի յՈւրփանոս քաղաք, տեղւոյս բնութիւնն սիրելով 20-25 օր կը կենայ, այս միջոցին իւր որսաշուն մի օր ցորեկուան տաքութեան ատեն կերթայ վանուց հիւսիսակողմն աղբերակի (*) մը ցեխերուն մէջ կը թաւալի և ապա երբ Սրևու կիզմանէն նեղուելով կերթայ մերձակայ գետոյ մէջ լաւ մը կը լողանայ, վրայի աղտոտութիւնքն ջուրէն կը մաքրուի ու կը վերագառնայ առ իւր արքայազուն տէր, որ զինքն տեսնելուն պէս կը հետևի իւրեան օրինակին և առաջին անգամ փորձն իւր նժոյգին վերայ կընէ, երբ կը տեսնէ որ նա ևս սրբուեցաւ, ինքն՝ թագաւորի որդին ևս մի և նոյն դործողութիւնն կընէ հետեւելով, որպէս ասացի, իւր կենդանեաց օրինակին. վերջապէս բոլորովին կը սրբուի իւր անբուժելի բորոտութենէն:

(*) Սոյն աղբերակի տեղին այժմ ցոյց կը տրուի եւ կանուանի « աւազան », զոր ինձ ցոյց տուողներէն մտիկ ըրի սոյն աւանդութիւնն:

« Արքայորդին տեղւոյ ժողովրդոց հարց ու փորձ կընէ ըսելով թէ « այս ինչ ջուր է » (աղբերակին համար) , կը պատասխանեն թէ՛ այս ինչ տարին երբ Բարթուղիմէոս Սրբազան Առաքեալն սպանեցին , որոյ մարմինն այս ինչ տեղ (այժմեան վանուց տեղին ցոյց տալով) թաղեցին , այն օրէն ՚ի վեր այդ ջուրն բղխած է և կըսեն թէ անոր գերեզմանի տակէն կը դայ այդ ջուրն , առ այս կը յաւելուն նաև ըսել թէ « Առաքելոյն ծնօտն և աջ ձեռքը հողէ ամանի մը մէջ քովերնիս կը պահպանեմք խնամով » . այս խօսքին վերայ արքայազն անմիջապէս գերեզմանն բանալ կը տայ և ձեռք կտրած ու ծնօտ առնուած տեսնելով կը հաւատայ . յետոյ Առաքելոյն յիշեալ մասունքներն ամփոփող հողէ ամանն բերել տալով ստուգելէն յետոյ՝ արծաթեայ տուփի մը մէջ ծրարած , վերստին կը յանձնէ ջերմեռանդ քրիստոնէիցն :

« Ահա ասոր վերայ որդին Տրդատայ իւր հօր կը դրէ , որ զօրք խրկէ իրեն , որպէս զի ինքն կարող լինի Առաքելոյն գերեզմանին վերայ վանք մի կառուցանել , վասն զի տակաւին բազմաթիւ կռապաշաներ կային , որոնք կընային մեծ արգելքներ յարուցանել շինութեան գործին դէմ : Այս եղանակաւ Տրդատայ որդին կառուցանել կը տայ վերոյիշեալ հռչակաւոր վանքն , որոյ աւճրաման ատեններ Տրդատ և Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ կը դան տեսնելոյ և շատ կը հաւնին »

ու թերևս նաւակատեաց հանդէսն 'ի միասին կը տօնեն » :

— Այժմ, որպէս վերև յիշուեցաւ, « Առաքելոյն ծնօտն 'ի սնտկի ամփոփեալ իւր գերեզմանին մէջ թաղուած է » իսկ աջ ձեռքն « տաքուած է 'ի Պարսկաստան Սալմաստ քաղաքին մերձ՝ Հաֆթուան գիւղի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյն մէջ կը պահուի » :

*

Սօբորերայ Ս. ԷջմիՄԾԻՆ վանոց նախակարոցսման վերայ քոթիկ տաանդոսիան ճը :

« Սիկալ իշխանն երբ կսպանանուի, իւր գանձերն ծածուկ պահուած կը մնայ բերդի ներքև (այն աւերակն, որոյ վերայ նախապէս խօսուած է) և Վառվառինէն զտեղին գիտէր իւր հօրք գանձուն ու սպանուելէն առաջ պատմած կը լինի Պարսկաստանի քրիստոնէից, որոնք յորդոց յորդիս իրարու կաւանդեն և յետոյ տարիներ անցանելով՝ երբ կ'աւարտի Ս. Բարթոլղիմէոսի վանուց շինութիւնն, յայնժամ քրիստոնէից մէջ խորհուրդ կը լինի ու լսած և պահած աւանդութեան համաձայն երթալով կը գտնեն Սիկալ իշխանի գանձերն, որովք կը շինեն այժմեան վանքըն, 'ի ձեռն Բարթոլղիմէոս Առաքելոյ վանուց ճարտարապետի աշակերտին և զոր կանուանեն « Ս. Էջմիածին » կառուցանելով ճիշտ այն տեղը, ուր « Վառվառինէն տեսած էր զՄիածին և

դիւր մայրն Առաքելոյն աջ ու ձախ կողմերը » :

Սոյն Էջմիածին վանուց ձախակողմն խորան մի կայ , որոյ մէջ կը տեսնուի անյիշատակ դերեղման մը , որ վերաբերութեամբ կաւանդուի թէ « Քրիստոսի թաշկինակն և Առաքելոյն դօտին թաղուած են , զորս իւրեանց տէրերն երբ նախապէս աստ հանդիստ առին գուշակեցին թէ մի օր Քրիստոնէից ուխտատեղի պիտի լինի այս տեղին , ուր պիտի կառուցի տաճար մը :

ԳԼ Ի.

Ս. ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍ ԱՌԱՔԵԼՈՅ ՎԱՆՔԷՆ
ՄԵԿՆՈՒՄՆ Ի ՊԱՇՏՎԱԼԷ

Երկնային բանին գործակատարի և արդարութեան քարոզչի հրաշարուխ գերեղմանին տալով իմ հրաժեշտի ջերմագին համբոյրս , մեկնեմք դաւառիս քաղաքական կեդրոնատեղին 'ի Պաշգալէ՝ ճանապարհնիս յԱրեւմտեան Հարաւային գծովն շարունակելոյ : Փոքր ինչ յառաջ գնալով կը հանդիպիմք , երբեմն Հայ , Խաչնոց ըսուած գիւղին , ուր այժմ մի քանի տուն քուրդեր կը բնակին : Գիւղս շինուած է երկայն ձորակի մը բերանը տեղւոյս առընթեր Հիւսիսակողմն լեռան կողին վերայ կայ գրեթէ քարավոր եկեղեցի մը , մութ և խիստ հնատեսիլ և ուր կաղօթէին երբեմն գիւղիս նախնի Հայերն , որոց պապերու Խաչ-քարինքն աստ կան ու կը մնան , իսկ իրենք նամով ու նմուշով կորած են :

Խաչնոցէն կէս ժամու չափ ուղինիս յառաջ վարելով կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը :

ՀՍՍՓՍՏՍՆ . — (Զիաստան) . Սոյն գիւղի անունն բաղադրեալ է Պարսկական բառէ մը և Հայկական Ժանկէ մը , ու կը գտնուի ճանապարհի վերայ և ունի 40 տուն Հայ բնակիչ , մի եկեղեցի , մի քահանայ և մի անուանական ծաղկոց , ուր կը խամրին փթթած սիրուն ծաղիկներ թըռուով 35-40 : Տեղւոյս կայտառ և աշխոյժ մանկիկներն , առաւօտ կը դան զուարթ , իսկ երեկոյ կը վերադառնան թօշնեալ և գունատեալ :

Գիւղս ունի գեղեցիկ տեսարան , լաւ հող , կենսատու օդ , և պատուական ջուր , զորս ամեն ոք անխաիր կրնայ վայելել : Ժողովուրդն առ հասարակ ուսումնասէր և ջերմեռանդ է և նիւթապէս բարւոք , սակայն խորապէս ցաւ ըզգալով պէտք է ըսել թէ չկան հայրենասէր հոգիներ և գործելոյ կե՛րՊԻՆ ՀՄՈՒՏ գործաւորներ , որք կարող լինին ժողովրդեան սրտի մէջ ունեցած այդ երկու գոհարեղէններովն տեղւոյս նոր սերնդեան ապագայն պատրաստել , կրթական տեսակետով : Մեր Հափստանի դասատուն արդարև բաւական ճարտար և աշխատասէր է և ասոնց ՚ի սրակ , մաքուր բարոյականի տէր մի երիտասարդ է , բնաւորութեամբ ազնիւ և երկիւղած , սակայն ուր ուղղութիւն և ուր դպրոցական հրահանգ , որովք կարենայ օգտակար լինիլ և ըստ Տաճկական առաձին « յօնք շինելոյ ա »

տեն աչքեր չ'հանէ » . դարձեալ պէտք է կրկնել ուրեմն այս խօսքն թէ « գործ կայ գործող չըկայ » : Ասկէ ելնելով ուղիմիս շարունակեմք և դնամ հետեւեալ գիւղը : ԽՍՌՍՏՈՒՆՈՒՆ (հարուստ տուն) . գիւղիս անուան նկատմամբ երկու խօսք ընեմ և ապա շարունակեմ տեղագրութիւնս . Խառս բառն , տեղական առմամբ , կը նշանակէ հարսս , որում կցուած է սուս , և ասով յառաջ եկած իւր անունն , որոյ վերաբերութեամբ կաւանդեն թէ « տեղւոյս նախնի հայերն մեծատուն լինելով այդ անունն տրուած է իւրեանց գիւղին » :

Խառատուն ունի 43 տուն ընակիչ , յորմէ 23 տուն Հայ և մնացեալն Քուրդ է : Հայք ունին յանուն Ս . Աստուածածնայ շինուած մի եկեղեցի տաճարաւոր , սակայն կառուցեալ է գիւղական ճաշակաւ և հազիւ 13 տարուան շէնք կը լինի . իսկ տաճարն 600 տարուան է , կառուցեալ կոփածոյ քարերէ և հաստատուն : Սոյն գիւղն այժմ ոչ քահանայ ունի և ոչ դպրոց :

Երբ աստ ամառուան Արեւու կիզմանէն նեղուած՝ ծառոյ մը շուքին տակ հանգիստ կառնէի , մի քանի գիւղացիք առնթեր ինձ կային և որք հողոց հանելով կը պատմէին թէ « գիւղիս երախայք երբեմն ամիսներով կը մնան անկնունք , որով մեր Ս . Եկեղեցւոյ մկրտութենէն և հաւատքէն կը զրկուին ժամանակին մեր ճժեր » :

Տեղւոյս մերայինքն շատ դժբազդ են թէ և

բնութիւնն լինի հարուստ և արգասաւոր , հան-
դերձ իւր սիրուն տեսարանովն : Ինձ պատմե-
ցին դարձեալ կրօնական մի շատ թթու պատ-
մութիւն , որմէ ինքեանք էին խիստ դժգոհ ,
որպէս նշմարեցի , չգտայ արտաքին մի գլխա-
ւոր պատճառ իւրեանց հարստահարութեան ,
բայց եթէ «*Գեթեօ-Քիւն*» որ առիւծի նման կը տիրէ
իւրեանց մտաց և սիրտերուն վերայ : Անձամբ
շօշափեցի գիւղիս ներքին կեանքն , որով Երկնից
առաջ , ցորեկուան ամբողջ Արեգական ներքե
և գիշերուան նորածին լուսնոյ ընդդէմ կրնամ
վկայել թէ իւրեանց միակ մտիթարութիւնն ընդ-
միշտ կը փնտռեն Եկեղեցիոց չորս պատէն ներս :

Իւրեանց տնական կամ որ նոյն է ըսել ըն-
տանեկան կենաց մէջ չ'գիտութեան , 'ի բնէ սև
երեսէն կենսական ուժերնին սպառած է , ու
սրտերնին լքեալ և յուսահատ : Գիւղիս մէջ ծաղ-
կոց մը բանալն իւրեանց բարոյապէս , որով և
նիւթապէս կեանք տալէ , սակայն չիք ոք ի
միջի՝ որ խորհի առ այդ և յաւելու ուղղակի
փառքն Օսմանեան՝ կրթել տալով նորա սոյն օ-
րինակ դարաւոր հպատակներն , որոնց նեղու-
թեանց և տառապանաց գլխաւոր պատճառն ե-
ղող , որպէս յիշեցի , «*Գեթեօ-Քիւն*» բարձուի : Ես
սիրտ ունիմ մարմնեղէն որ չ'կարէ լինիլ քարե-
ղէն , ուրեմն բնականէն պարտաւորեալ եմ խո-
րին վիշտ զգալով ըսել թէ , ուր շունչ կենդա-
նի և օգնող ժողովրդեան , ուր բանին քարոզ և

տնտես եկեղեցւոյ , աւանդ չի.ք աստ ի միջի և ոչ մի , որ գոնէ 'ի պահանջել հարկին, ժողովրդեան կրօնական պիտոյ.ք մատակարարէ , որով հողե. պէս փո.քր ինչ միսիթարուին և դոյզն ինչ մեղ. մանան իրենց մարմնական ցաւերն և վիշտերն , յորս ընկղմած կը հեծեն յերեսաց աղիտու. թեան , որպէս ասացի կանխաւ :

Ահա Խառատունի ծերուկի կարճիկ պատ. մութիւն , զոր Ուղեւորիս պատմեց իւր տախտը. կած կուրծ.քն գաւազանին վերայ կռթնցուցած « առաջին ժամանակը մեր աննման գիւղն՝ այս Կեղւաւ Ե՛ Խառատուն 80 տուն մատղարածին ու. նեցած է , շատերն գնացին էն Կեղեկի , տէս ու տէն կորան , լմնցան , իմ աչքի լոս » :

Գիւղիս նախնի բազմահայութեան նշան տը. ուող կը տեսնուին աւերեալ եկեղեցւոյ մը հի. մունք , զորս ինձ հոգոք զգացմամբ մը ցոյց տը. ուաւ տեղոյս երիտասարդներէն մին , որ գի. տես թէ մեծ շքազարդ թագաւորի մը պալատ մատնացոյց կընէր իրեն անծանօթ Ուղեւորիս և իւր անհամբերութեամբն միշտ 10 քայլ ինէ ա. ւելի յառաջ կը գտնուէր դէպ ի յայդ աննշան , այլ ՊԱ.ՀՊԱ.ՆԻՉ տեղին :

Խառատունէն ճամբայ ելնելով 1 ժամէն կը հասնիմք ի Մալգաւա , որոյ վերայ յաջորդով :

Գ.Լ. ԻԱ.

ՄԱԼԳԱՒԱ. ԵՒ ԻԻՐ ՀԵՌԱԻՈՐ ՇՐՋԱՊԱՏ

Գիւղս ունի 30 տուն հայ և 2 տուն Բուրդ :

Հայք ունին Ս. Խաչ անուամբ մի եկեղեցի , 23 տարուան նորոգուած , մի քահանայ երկայնահասակ , այլ կարճամիտ , իսկ դպրոց ունին ոչ , հակառակ իւրեանց ուսումնասիրութեան :

Տեղւոյս բնութեան վիճակն շատ լաւ է , որ իրապէս կեանք կըտայ տեղացւոց , որք արդարապէս դժգոհ են իրենց կեանքէն , որոնց առողջութիւնն տեղական կլիմային պարտական է թէև իրենք լինին այժմ պարտատէր :

Գիւղիս ծառերն չեն պտղատու , այսու ամենայնիւ կրնան արեակէզ գիւղացւոց բաց կուրծքին շուք տալ և քաղցրացնել նորեկի մը վայրկենական հանգիստը :

Աստ երբ գիւղիս բնակութեանց թիւն կը հարցանէի , մի ծերունի շատ զգայուն տեսակէն , մարմնով ուժեղ և կեանքով խիստ վորձառու , ինձ պատասխանեց հառաչանք մ'արձակելով իւր սրտէն՝ որ պահուըտած էր իւր լայն և մազոտ կուրծքի տակը . « Է՛յ պարոն , իմ աչքի ըյս օտարական , հեռու աշխարհի Հայ Մլխէն ինչ Խաչ , դուն ինձ զէզ (այդ) ասա՛ հերիք է » , այս ըսաւ թէ չէ յաւելցուց « Է՞ր եկած ես մեր ցաւեր և հոգիներ կը քրքրես , ես տեսած եմ մեր այս ուրեշտէն մէջ 120 տուն , որ պակսելով մնացած է 30 ուրեշտ (ողորմելի խրճիթ) , ամենքն գնացին ու կորան , +եշտ (երանի թէ) այս տեղ կենային ու չերթային ուրեշտ անոնք էլ Օսմանցու հողին վրայ մեղ նման կապրէին , յայս բան ծե-

բունեոյն լծացեալ աչերէն , նման մարդարտի , կըրեցան զոյդ մ'արտասոււաց կաթիլներ , «կնար-
կեւ՛ իւր թռուանց և աղջկանց անմտօրէն դաղ-
թերուն , որոնց վերաբերութեամբ կ'ասէր թէ
«երթացողաց մէջ իմ արեան կտորներ ալ կային» :

Այս պահուս Սրեգական միջօրէի տաքու-
թիւնն սկսաւ խեթիւ հայել յիս և իմ ալեւորն
մինչ ինձ աւելի հովանիք ունեցող ուռնեոյ շու-
քին տակ առաջնորդելոյ վերայ էր , ճաշի կոչ-
ուեցայ Մալգաւայիս գիւղապետի տունը , ո՛ւր
հացկերութի նստած ատեն յիշեալ ծերունին իւր
հաստ գաւազանին վերայ կրկին կռթնած՝ հան-
դէպ Ուղեորիս ընկերին կը կենայր ոգեւորեալ դի-
մօքն և ճնշող հոգեկան վիճակի մը ներքև . իւր
պահ մ'առաջ բրած խօսքերն սիրտս նոր Սե-
լովմայ աւազան դարձուցած էին և միտքս տա-
կաւին կորոճար իւր տխուր պատմութեանց վե-
րայ . վերջապէս մի տարօրինակ ճաշ ըրի դրե-
թէ փակուած կեռեկովս (ախորժակ), որ այս օ-
րինակ պարագայից մէջ զգայուն սրտերու շատ
բնական մի բան է :

Մարտոսի հետաւոր շրջապատ

Իւրդիս Հարաւային Սրեւելակողմն 1 ժամ
հեռու է Խոնջալիս դիւղն , որոյ վերայ նախորդ-
էջերէն միոյն մէջ արդէն խօսուած լինելով թո-
ղումք դայն և անցնիմք ՚ի Պատկան գիւղ :

ՊԱՏԿԱՆ . — Մալգաւայի դարձեալ Հարա-
ւակողմն կը գտնուի , ո՛ւր մի քանի տուն Մա-

բական թոռներ կը բնակին , իբրև աւատառու՝
գլխաւոր մահմետականի մ'իրաւասութեան ներ-
քեւ . աստ կը տեսնուի մի անկեալ եկեղեցի
չըջապատեալ կանգուն տապանաքարերէ :

Մարգաւայի Հիւսիսային Արեւմտակողմն $1\frac{1}{2}$
ժամ հեռաւոր կը գտնուի հետեւեալն :

ՀԻՐԷՍՍՆ. — կը բաղկանայ 43 Հայ տներէ ,
ունին եկեղեցի , քահանայ , այլ ոչ դպրոց , ժո-
ղովրդեան նիւթական վիճակն բաւական լաւ է .
տեղւոյ բնական դիրքն , օդն և ջուրն պատուա-
կան , երանի թէ կարենան օգուտ քաղել :

ԲԱԶ. — Սոյն գիւղն կը գտնուի նախորդի
Հարաւային Արեւելակողմն 1 ժամ տարակայ :
Ունի 60 տուն բնակիչ , յորոց 42ն Հայ է և մնա-
ցածն Քուրդ : Հայք ունին պարզ եկեղեցի մը ,
քահանայ մը , այլ դպրոց ունին ոչ : Աստ կայ
արհեստական բերդ մը , զոր տեղացիք « պա-
րոնաց բերդ » կանուանեն , որոց մէջ այժմ կը
բնակին , 'ի հնումն հռչակաւոր , Իսահ վաչայի
թոռներն : Գիւղիս արօտատեղիք շատ ընդար-
ձակ են և գաւառիս գեան իւր քովէն կանցնի :

Բաղի մէջ ուրիշ երկու աւերեալ եկեղեցիք
ևս կան , յորոց առաջին կը կոչուի ԿՍԹՆՈՎ Ս.
ԽԱԶ , ուր խաչի տօնին երբեմն կը դան յուխտ
այս կողմերու Հայ գիւղացիքն , իսկ երկրորդ ,
որ տաղաւարեկ մի է , կանուանի շաշաշաշա :
Տեղւոյս սոյն նուիրական աւերակաց հետաքրք-
րիւր անուններու շարժառիթներն Տեղագիր-Ու

ղեւորիս մնացին անձանօթ , թէպէտև անհետամուտ չ'գտնուեցայ առ այնս :

Այժմ կը թողում տեղէս բաւական հեռու Ծառնի և Քէլակօ (քեռի Յակօր) կոչուած աւերեալ Հայ դիւղերն , որք հայութենէ ամայացած են , այլ կը պահեն տակաւին յիշատակութեանց տխուր հեռքեր : Ձեմ յիշեր նաև լիւն գիւղն , զի արտասուելոյ ժամանակ չունիմ , և այս պահուս արդէն սիրտս մարմարիոնէ քար է կտրած :

Մալգաւայէն մեկնելով կը կտրեմք բազմաթիւ արտօրայք , խոանոցներ ու մարգեր , և գըրեթէ 2 ժամէն կը հասնիմք 'ի Պաշգալէ :

Գ.Լ. ԻԲ.

ՊԱՇԳԱԼԷ (ՀԻՆ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ)

Պաշգալէ Հէքեարի նահանգի (Աղբակ, Անձրեւացիք , Նորտուղ , Ճուլամերկ , Գեաւառ) Կուսակալանիստ տեղին է և կը գտնուի Աղբակ գաւառի Արեւմտահարաւը , Ս. Բարթոլոմէոս Առաքելոյ վանքէն $4\frac{1}{2}$ ժամ հեռու , որոյ յԱրեւելակողմն է Պարսկաստան , 10 ժամ հեռաւորութեամբ . յԱրեւմտահիւսիս վան , 16 ժամու հեռաւորութեամբ . Հիւսիսէն Խօշապ (Մահմուտիէ) , 6 ժամ հեռաւոր և Հարաւէն Ճուլամերկ :

Քաղաքս շինուած է մի ընդարձակ լեռնաբլրոյ կողերուն վերայ , ոյր երեսն կը նայի լայնատարած դաշտի մ'ի Հարաւ : Ունի պատուական կլիմայ , հազուագիւտ ջուր և արգաւանդ

հող , որմէ ծնած են բայց զայն չեն ճանաչեր :

Տեղւոյս բնակութեանց թիւն է 450 , յորմէ 140 տուն Հայ , 130 տուն Տաճիկ և 180 տուն Հրէայ : Հայք ունին , յանուն Ս. Երրորդութեան , 26 տարուան կառուցեալ (հնոյն տեղ) մի եկեղեցի , 2 քահանայ և մի նախակրթարան , շէնքովն բաւական յարմարաւոր , սւր 50-60 աշակերտներ կուսանին և ընդհանրապէս անչափահաս : Ժողովրդեան ուսումնասիրութիւնն և եկեղեցասիրութիւնն ց'արդ զարթուցանող մը չէ եղած , որով իրենք կը կենան տակաւին գրեթէ նախնի պարզութեան մէջ , ահա գործաւորի համար բարոյապէս գործելոյ ընդարձակ ասպարիզատեղի , որ չ'պակսիր շատ տեղերը :

Հայք կ'զբաղին առ հասարակ երկրագործութեամբ և մասնաւոր վաճառականութեամբ . աստ կան մի քանի ճոխ խանութպաններ Վանէն եկած , որք տեղւոյս գլխաւոր վաճառականներն կրնան համարուիլ և ունին մեծ յարգ :

Մահմետականներն ընդհանրապէս ունին սեպհական հողային կալուածներ : Հրէայք ամբողջովին կը պարապին մանր ու մուշր առևտրով , որպէս իւրեանց յատուկ է և են շատ ճարպիկ ու ճարտար : Սոքա երբեմն կ'զբաղին նաև առ և կուլով (անշուշտ բացառութիւնք ընդունելով հանդերձ) որպէս ինձ պատմեցին : Հարստութեան կողմանէ Տաճիկներն՝ առաջին , Հրէայք՝ երկրորդ և Հայք երրորդ աստիճանի կը գրաւեն :

Պաշտօնալի առեւտուրն բաւական բանուկ է ,
 թէև խանութներն լինին աննշան թուով և շին-
 ուածքով : Նորեկի մը համար շատ դժուար է
 քաղաքիս զառիւլայրներէն ելլէջ ընել , մանա-
 ւանդ ձմեռ ատեն , ուր բնականաբար մարդս
 միշտ իյնալոյ կամ սահելոյ ենթակայ է . աւե-
 լորդ է ըսել որ պատճառն երկրի դիրքն է :

Տեղւոյս բնակիչքն կրնան հայհոյութեանց
 նշանաւոր բանաստեղծներ համարուիլ , վասն զի
 յանկարծական հայհոյութիւնք կրնեն երբեմն
 այնպիսի մտօք և շարագրութեամբ , զոր լսողին
 մեծ զարմանք կը պատճառեն : Աստ Տաճիկ ը-
 սելով պէտք է հասկնալ նախնականէն մնացեալ
 Քուրդ աղայից զաւակներն կամ թուռներն :

Պատմական

« Ներկայ թուականէս 55-60 տարի յառաջ
 աստ կը նստէր , ըստ տարեոր մարդոց տեսու-
 թեան և ասութեան , Նուրբուլլահ անուն Քուրդ
 պէկն , որ ինքնագլուխ կիշխէր և իւր գերիշ-
 խանութեան տակն ունէր ձուլամերկ , Գեաւառ ,
 և Անձրեւացեաց գաւառն : Նոյն թուականին
 Իսմայիլ փաշան Օսմանեան զինուք կառնու սոյն
 քաղաքը , որոյ բերդն և պարիսպները մեծա-
 գոյն մասամբ քար ու քանդ կընէ , որ ց'արդ կի-
 սակործան կը տեսնուին :

Պաշտօնալի տուններն * աղիւսաշէն են , քիչ
 ճաշակաւ և համեմատաբար կը բարձրանան դէպ

ի Բերդ , որ այժմ անբնակ է :

Բերդաքաղաքս ունի հեռագրաթեր , որով յարաբերութեան մէջ է ձուլամերկի , Գեաւառի , Պարսկաստանի և Վանայ հետ : Տեղէս տակաւին չ'մեկնած՝ փոքրիկ պտոյտ մի ընեմք իր շքըջասպան և ասպա շարունակեմք մեր նկարադրական և տեղագրական ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ :

Քաղաքիս յԱրեւմտակողմն 1¹/₂ ժամ հեռու Հնուդ վան (Հնուդ վանք) Ս. Խաչ անուամբ աւերեալ սրբավայր մի կայ , որոյ հիմերն հազիւ նշմարելի են . երբեմն սոյն անհետացեալ վանուց փլատակաց մէջէն խաչեր գտնուած են , որպէս ականատեսք իսկ քանիցս Ուղեւորիս պատմեցին ախորժանօք , այլ տխրագին դիմօք տեղւոյս նախնի բնակչաց հետքերն արդէն իսպառանհետացած են , միայն թէ բաւական թուով խաչաքարինք թաղուած են ի գետին , որմէ երբեմն տիպուածով դուրս կելեն ԱՐԵՒ տեսնելոյ : Աստ այժմ 15-20 տուն Բուրդ կը բնակին , որոց աստ գալուն թուականն չ'գիտեմ :

Պաշտալէի յԱրեւմտակողմն 2 ժամ հեռու է Փասոյ (որոյ Փէս ալ անուն կըտան) գիւղն , ուր 8-10 տուն Հայ և 2 տուն Բուրդ կը բնակին : Աստ կան 2 եկեղեցիք , յորոց մին Հայոց և միւսն Ասորոց վերաբերեալ : Գիւղիս անուան վերաբերութեամբ կ'աւանդեն թէ « հին ժամանակ տեղւոյս Հայն և Ասորին իրարու հետ տա »

ըիններով դատ վարած են հողային ինչ ինչ խնդրոց համար և յաղթուողն միշտ նորանոր փաստեր ճարելով կրկին դատարանին կը գիմէր զիւր դասն շահելու նպատակաւ, ահա այս սլատճառաւ գիւղիս անունն մնաց Փ... է գիւղ :

Ս. յժժ փաստերն, փաստափանաց հետ, անհետացած են անյիշատակ :

Բերդաքաղաքէս 'ի Ս. Բարթուղիմէոս Ս. ռաքելոյն վանք վերադարձ ըրած լինելով՝ յաջորդ գլխոյն մեկնիմք աստի և դարձեալ ազնիւ ընթերցողիս անձանօթ վայրեր տեղադրելով ուղեւորեմք դէպ ի վան-Տոսպ գաւառ, բռնելով մեծագոյն մասամբ Սրբեմտեան Հիւսիսային գիծն, որոյ վրայ ուրուշ պիտի քայլեմ :

ԳԼ. ԻԳ.

Ս. ԲԱՐԹՈՒՂԻՄԷՈՍԷՆ ԻՄ ՎԵՐՋԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏ

Սղբակ գաւառի սոյն հռչակաւոր և եղական վանուց Ս. ՏՄ.ՃՄ.ՐԻՆ, Ս. ռաքելոյն խնկելի ՏՄ.ՊՍ.ՆԻՆ և եկեղեցւոյ ՀԻՄՆՍ.ՔՍ.ՐԻՆ իմ վերջի հրաժեշտի քաղցր և սրտաբուխ համբոյրս գրոշմելով ճամբայ ելնեմք և վերոյիշեալ ուղղութեամբ 1 1/2 ժամէն ընդարձակ դաշտօրայք և արտօրայք կտրելով կը հասնիմք հետեւեալ գիւղ :

ԷՐԸՆԿՍ.ՆԻ. — Ունի 60 տուն բնակիչ, որոյ 1/4 Գուրդ : Հայք ունին կովածոյ սեւ, այլ ըն-

տիր քարերէ շինուած խաւար եկեղեցի մը , որոյ մթութիւնն յառաջ եկած է նախ պատուհանաց տարօրինակ փոքրութենէն , երկրորդ պարսպաց քարերու դոյնէն : Եկեղեցին կառուցեալ է յանուն Ս. Ստեփաննոսի , և կը կրէ Ռ ճ Թ Հայոց թուականն : Ունին 2 քահանայ , մի ծաղկոց 23 աշակերտով և մի ուսուցիչ , դպրոցի զարգացման վիճակն շատ խեղճ է և այս խեղճութիւնն դասատուին վերագրելն՝ անարդար :

Տեղւոյս մանուկներն թէև լինին դեղձուկ , մերկ , և բոկոտն , այլ ժեր են և կայտառ :

Էրընկանի մէջ Ս. Սարգիս և Ս. Ծիրանաւոր անուններով երկու հին եկեղեցեաց տեղիք կը տեսնուին , յորոյ իւրաքանչիւրն իւր գերեզմանատան ընդարձակ տապանաքարներէն շրջապատեալ է , որոց դլուխներն մարմնոյ զանգուածի ծանրութենէն ստիպեալ՝ ծռուած են յԱրեւմուտքս : Տապանաքարանց վերայ 6-650 տարուան անյիշատակադիր թուականք կը նշմարուին , այս առթիւ տարեւոր անձինք կ'աւանդեն թէ « 200 -230 տարի յառաջ դիւղիս բնակչաց թիւն էր 300 տուն , սոյն կարճիկ , այլ բաւական որոշ աւանդութիւնն ըստուգութեան կը մերձի երբ ի նկատ առնուի դիւղիս ընդարձակ շրջապատն իւր հինաւուրց տներու փլատակներովն :

Էրընկան ունի հողային ընդարձակ կալուածներ և խիստ արգասաւոր , պատուական

վայրերը ոչխար սնուցանելոյ համար, միայն թէ ջրոյ փոքր ինչ նուազութիւն կայ : Տեսարանն լաւ ու երեք կողմանէ հեռաւոր և մերձաւոր լեռներէ շրջապատեալ է : Չմեռն սաստիկ ցուրտ կը փչէ լեռանց միջավայրերէն, այնպէս որ գիւղէս 10 վայրկեան հեռու երբեմն մարդ կը սառի կամ ձեան փուքի բռնուելով կը խեղդուի, որպէս ինձ պատմեցին մի քանի ցաւալի օրինակներ գիւղիս ականատեսքն :

ՄԱՅԱՅ ԵՒ ՄԱՅՏԱՆՈԿԱՅ ՍԱՐԵՐ (ԼԵՍՈՒՆ)

Էրընկան գիւղի յԱրեւմտակողմն 1/2 ժամ հեռու կան երկու լայնայատակ լեռինք, յորոց մին Մայայրս կը կոչուի, որոյ գլուխը կը գտնուուի անձանօթ սրբոյ մը կամ ճգնաւորի մը գերեզման և Մայրանկայ սար : Սոյն երկու լեռանց Արեւելեան ստորոտը շինուած է ՍՍՏՈՒՍԾԱԾԻՆ անուամբ մի փոքրիկ, այլ կոկիկ և գեղեցիկ կաթուղիկէով վանք, որ այժմ դեռ հաստատուն և կանգուն կը կենայ անջլաս ապրելով երկդարեան ամայութեան և խորին լռութեան մէջ : Առ այս մեր արեւորաց աւանդութիւնն կըսէ « 260 տարի յառաջ այս սիրուն մենաստանիկ ունեցած է կանոնաւոր միաբանական ուխտ և ՀԱՅԻ համար մեծամեծ ամբարներ », որպէս իւր ձեռագիրներն ցոյց կըտան պահուած 'իվանս վարագայ :

Յիշեալ անմարդաբնակ վանքն ուխտատեղի է այս կողմերու Հայ գիւղացւոց, որոնք Ս.

Աստուածածնայ տօնին խուռն բաղմութեամբ
հոն կը դիմեն և միահամուռ ուրախութեամբ
կը յիշատակեն դորա Ս. անունն իւր սգաւոր
մենաստանի տխուր փառաց մէջ :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Էրընկանէն մեկնելով փոքր ինչ ուղինիս
յառաջ տանելէ ետքը՝ կը հանդիպիմք « Կարա-
պուլի » կոչուած գիւղը , որ մեր ճանապարհէն
3 քարընկէց հեռու կը գտնուի , բնակիչք 20
տուն , կլսով չափ Հայ և մնացեալն Քուրդ :

Տեղւոյս Հայք ունին կիսակործան եկեղեցի
մը , որ այժմ անգործածելի է , ուրիշ գիւղերու
դիմելոյ ստիպեալ են , երբ անհրաժեշտ հարկ
լինի կրօնական մատակարարութեանց համար .
զի ոչ քահանայ և ոչ դպրոց ունին : Էրընկանի
քահանայն կայցելէ աստ , հոգին բերան եկած :

Կարապուլի գիւղիս Հայ բնակիչներէն մի-
ոյն պատահեցայ , ում երբ ԴՊՐՈՅ կամ ՎՍՐ-
ԺՍՐԱՆ կը հարցունէի , այդ աշխարհի ողորմե-
լին և դժբաղդ արարածն չկրցաւ գիտնալ յիշ-
եալ երկու բռուերու ամենապարզ նշանակու-
թիւն , զոր հասկանալի լեզուաւ մ'իւրեան տա-
լէս յետոյ խեղճ մարդն ԱՒ ՄԸ քաշեց , որ
յանկարծական ցնցում պատճառեց իմ ճիղե-
րուն , որոնք գիտես թէ եւեթրեւոյն շանթէ մը
զարնուեցան վայրկենապէս . այս պահուս իմ
աչքերն թէև լեցուած էին , այսու ամենայնիւ

անկշտօրէն կը դիտէին զՀՅՅՆ, որ ունէր ազնիւ բնաւորութիւն, դարով հաւատարիմ հողի և սիրտ մը խոնարհ անվեհեր, սակայն մեր կարծիքով չՅՅՆ Արեգական լուսէն զատ ուրիշ լոյս մը չէր տեսած և ոչ իսկ անոր վերաբերութեամբ բան մը լրած, որով կարենար ճանաչել զաշխարհս :

Այս միջոցին ես կը ջանայի դպրոցի, թըղթի, գրչի և մանաւանդ ԳՐԻ վերայ խօսիլ և ինձ մտիկ ընել տալ, իսկ նա (գիւղացի ՀՅՅՆ) կամէր խօսիլ Պրահայէն վերայ, որ Էրընկանիին և Կարապուլիին միջավայրը կը գտնուի և լեռնային տեղի մի է, ուր ճանապարհորդաց համար երբեմն վտանգներ անպակաս են :

Մեր սոյն Պղտօն (Պաղտասար) ինձ պատմութիւն ըրաւ նաև Կարապուլիէն մի քանի քարընկէց հեռու ի Հիւսիսակողմն Մերաս կոչուած ձորին վերայ, որոյ մէջ դարձեալ շատ անգամ մարդոց սիրտ կուտայ և չ'առներ : Մեր վերջի բարեւն բարեմիտ Պղտօյին տալով շարունակեմք մեր ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՆ :

ԳԼ. ԻԴ.

ՊԱՊԿԱՇԷՆ ՀԱՅ ԳԻՒՂ ԵՒ ԻՒՐ ՍՐԲԻԿ

Միրաւայէն մեկնած՝ բաւական ճանապարհ կը տրեւէն զկնի կը ժամանեմք Պապկայ-Շէն անուանեալ գիւղն, ուր երբեմն Հայ, այժմ կը բնակի Քուրդ : Աստ Հայոց վերաբերեալ յիշատակի նշմարանաց կամ բեկորներու չիք նշմար :

միայն փոքրիկ մատուռ մի կայ , զոր կը կոչեն Սբէկ , անունն անծանօթ՝ թէ ինչ սուրբ է չգիտեն : Հայ գիւղացիք աստ ուխտի կըգան ըսելով թէ ՄԵՐՆ է , իսկ Քուրդերն աստ կաղօթեն հաւատալով թէ իւրեանց քրեհրոս Ծելի գերեզմանն է , ոյր նկատմամբ բաւական հետաքրքրիւր եղայ տեղեկութիւն մ'առնելոյ կամ լոյս մ'այդ խաւար տեղէն . սակայն ոչ դտայ մի նշան և ոչ իսկ լսեցի մի աւանդութիւն , որովք կարենայի ինքնին դատաւոր մի լինիլ , թէ ում կը վերարբերի այդ մատուռն , որ իւր անյիշատակ վիճակուն երկու մեծ Աղգերէ յարգանք ընդունելոյ քաղբն հանդիպած է : Ինչ որ է թէ առաջնոյն լինի ազգական և թէ վերջնոյն , նամայ ինձ անծանօթ , ես տեղէս շտապօրէն մեկնեցայ՝ ներդրտութենէ մը պաշարուած :

Պասկայ-Շէն գիւղէն յուղի իյնալով կէս ժամու չափ յառաջ երթամք և կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը :

ՉՈՒԹ . — Սոյն գիւղն ունի 21 տուն բնակիչ , յորմէ 10 տուն Հայ և մնացեալն Քուրդ է : Հայք ունին մի նորաշէն եկեղեցի պարզաճաշակ , կառուցեալ ծախիւք գիւղիս Ռէս (շէն կամ գիւղապետ) Օհան (Յովհաննէս) աղայի և աշխատութեամբ իւրայնոցն : Քահանայ և դպրոց « Սատուած տայ » . իւրեանց կրօնական պիտոյից մատակարարն 3 ժամ հեռու տեղէ քահա-

նայն կը հողայ, քրանքի մէջ խղղուած :

Աստ կայ մի աղնիւ երխասարդ յիշեալ
անձի զաւակն , որ աշակերտն է Վարագայ ժա-
ռանգաւորաց վարժարանին . սա իւր թղթովն և
դրչով գիւղիս մերայնոց ՅՈՅՄՆ և ԼՈՅՄՆ կըկազ-
մէ : Տեղւոյս ժողովուրդն մտադիր էր յիշեալ
բարի երխասարդն ձեռնադրել 'ի քահանայ'
գիմելով առ Ամն . Խրիմեան Հայրիկ 'ի Վարագ :

Գիւղիս մէջ մի գիշեր հիւր եղայ մեր Ռէս-
Օհան աղայի տունը , որ ցորեկուան համար , նը-
ման Հայր Արրահամու , կանանչագեղ դաւարեաց
վերայ սխարաստ ունի մի ընդարձակ վրան հիւ-
րընկալելոյ զճանապարհորդս անխարապէս :

Սոյն վրան գործուած էր Օհան աղայի տան
ոչխարաց բուրդերէն և այժերու մաղերէն , հաստ
և գիմացկուն : Այժմ քեզ կ'ասեմ ուշիմընթեր-
ցող և մեկնամիտ վերժանող , գիտնս , ո՞վ էր
գործողն այդ հիւրընկալ վրանին — տան մեծ
ՄԱՅՐՆ կամ ՄԱՄԻԿՆ , որ նման Սառայի , նըս-
տած էր առընթեր իւր վրանին , այլ չէր ժրպ-
տեր հանգոյն Սառայի , թէև ինքն շրջապատ-
եալ լինէր յորդոց , և 'ի թռուանց :

* * *

Մայրենի ու Հայրենի երկրի կեանքն իմաս-
տասիրելոյ հետամուտ Հայ Ուղեւոր մը չ'կրնար
մեծ հաճոյք և բերկրանք չ'զգալ ու միանգա-
մայն չ'ողեւորիլ , երբ սոյն Հայր Արրահամու
հիւրընկալ վրանի դռնէն սիրողաբար կը դիտէ

լեռներն ու դաշտերը, որք պճնեալ են գոյնզգոյն ծաղիկներով, յորս մեխակի սիրուն տեսքով, բազմաճղի և պատուական հոտով, բարձր ի դուլս կը պանծայ և կը շօրօրայ (հպարտօրէն շարժիլ) մեր Աշխարհի ծաղկանց թագուհին՝ գեղեցկատեսիլն ԳինՍ.ՐԲՈՒՆ, որ իւր անունն առած լինել կը թուի գոյնէն, որ յոր և նման է ընտիր գինւոյ կամ գինարբու փոքրիկ մանկան կարմիր դէմքին: Սոյն ծաղիկ անմահական հոտն տեղւոյս դաշտն ամբողջապէս բռնած էր, որոյ մէջ կը բարձրանայր մեր Օհան աղայի հիւրընկալութեան վրանն:

Չեմ կրնար իմ համարիւն եղբարց առջև աստ չ'դնել դարձեալ նահապետական տան մը սոյն օրինակ կենդանի պատկերն, զոր տեօի Չուխի մէջ, որ ինձ պահ մը յիշեցնել տուաւ մեր հին նահապետի անմեղ դրութիւնն և հաւատարմութեան հոգին, որոյ վերայ, ինչան երախտագիտութեան, աստ գեղեցիկ առիթով մը պէտք է յիշել թէ երբեմն նուպար-Շահնազարեան՝ Խաս-գիւղի գիշերօթիկ վարժարանին մէջ նշանաւոր Պատմաբան և Հայրենախօս Մեծ. Մ. Էֆէնտի Աղարէգեանէն դասեր ըսելոյ բազդ ունեցած էի, այն ազնիւ, ծանուցեալ և ծաղկեալ Հայրենասէրէն կրսէն, որ ինչպէս առաջին հատորիս մէջ տեղ մը յիշած եմ, Տեղագրութիւնքս և Կենագրութիւնքս ճՇՏՕՐԷՆ կ'ընթեռնու:

Նախ գիւղիս գլխաւորն է , որպէս վերև յիշեցի , մեր Ռէս Օհան , որ տարեօք ալեխաււրն , հասակաւ միջակ և սրտիւք արի մի անձ է : Ինքն է բացարձակ տանուտէրն և հրամայողն իւր մեծ Գերդաստանին , որոյ անդամաց թիւն 40 էն անցաւ , ինչ ատեն իմ թախանձանաց վերայ՝ ինձ թուլցին մի առ մի :

Քանի հետաքրքրական և քաղցր էր Տեղագիր-Ուղեւորիս , երբ կը տեսնէի ինձ հանդէպ նստած երկու գեղջուկ Բաւաշաներ , որոնք , փոխանակ զմարդիկն համբելոյ , նոցա դրդալներ կը թուէին և ինձ կը տային գումարման հաշիւն , զոր ի վերջոյ գոցեցին ասելով թէ « մեր Ռէս Օհանի տունը մէկ ամանի մէջ 42 կտէլ (դրդալ) կը շարժի կամ մէկ «-Ֆրայէ պիւլորը (բոլորտիքը) 42 կ'տէլ կը շարուի ընթրելու » :

* *

Գիւղիս յԱրեւմտահարաւ $3\frac{1}{4}$ ժամ հեռու Չուխայ Գօտեոր լեռանց բարձր և լայնանիստ գլուխներէն միոյն վերայ վիթխարի քար մի կայ միակտուր և լեռնատեսիլ , որոյ գլուխը փորուած է խոր մը 2 մեթր տրամագծով և 4-5 մեթրը խորութեամբ : Սոյն քարն կը կարծուի թէ երբեմն բերդի տեղւոյ ծառայած է , ոյր վերաբերութեամբ հեռեկալ աւանդութիւնն պահուած է ժողովրդեան մէջ :

« Հին ժամանակ Հէքեարու պէյերէն մին , որոյ տիրապետութեան ներքև եղած կը լինին

այս կողմերն , դիւր ազդեցութիւնն ցոյց տալոյ նպատակաւ այս ահագին լեռնակարկառն շէն-
յով կը պատէ փորձելոյ համար թէ կայ մէկն ,
որ համարձակի զայդ չուխան գողանալ . կանց-
նին տարիներ և ոչ ոք կը համարձակի ադոր մո-
տենալ , յետոյ ձիւնէն և անձրևէն կ'սկսի փտտիլ
այդ ասուին . 'ի վերջոյ մերձակայ հասարակու-
թիւնն մի կարդացւոր կը խրկէ առ յիշեալ պէկն
ասելով թէ « հրաման տուր , որ քարին վերայ
ձգուած ասուին վար առնեմք , վասն զի փտտած
լինելով մի օր հովի կրնայ զայն քշել տանել և
գուք պիտի գիտնայք թէ գողցուած է , որով
մեր օձիքէն պիտի բռնէք , իբրև գող , ձեր այդ
ապրանաց , որ կը կենայ տեղն 'ի տեղ :

Պէկն առ այս հրաման կը տայ և գիւղա-
ցիք կը համարձակին զայն վերցնել . ահա այս
պատճառաւ գիւղիս անունն ալ « Չուխ » է , որ
չուխայի կրճատեալն պէտք է լինի :

Սոյն աւանդութեան վերայ նայելով ազնիւ-
քնթերցողք անշուշտ այդ վայրենի դարն իւր
ապահով վիճակաւն պիտի բաղդատութեան դնեն
ներկայ լուսաւորեալ և քաղաքակրթեալ դարու
նմանօրինակ վիճակին հետ , և շատ պիտի զար-
մանան երբ իրարու հակապատկեր գտնեն զայնս :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Չուխէն ելնելով շարունակեմք մեր ուղին
գէպ 'ի յԱնձրևացեաց գաւառն , որոյ մի մասին

վերայ արդէն բաւական խօսուած է սոյն Բ. Մասի սկիզբը և որոյ մի այլ գիծն բռնելով նկարագրեմք և տեղեկագրեմք գնալով Վասպուրականի նշանաւոր գաւառներէն՝ 'ի Վան-Տոսպ :
 Նախ մեր ուղղութեան գիծն հը դառնայ Չուխ գիւղիս Հիւսիսային Սրբամտակողմն , կանցնիմք «կարմիր» քարերն , ուր նուազ չէ սղնձէ հանքն և գնամք « Սւեր Խան » ըսուած տեղին , որ երբեմն ծաղկեալ և այժմ անմարդաբնակ է և միայն կիսակործան պարիսպներն կան տակաւին կանգուն և յուշարար :

Սակէ յետոյ կը գայ Խարամկայ ձոր (Խարամիկն նշանաւոր աւազակապետ մի եղած է 'ի Հայո) : Աստ ճանապարհորդք աներկիւղ չեն կարող անցնիլ , այս սլատճառաւ մեր բարեխնամ կառավարութիւնն Յ-Յ հոգի ոտաւոր պահապաններ կարդած է յապահավութիւն ուղեւորաց , որք յաճախ տեղէս կերթևեկին :

Ճանապարհնիս յառաջ տանելով կը կարեմք քիչ դաշտեր և երկայն ձորամէջեր ու կելնեմք Նշնկէն կոչուած ընդարձակ բլրոց վերայ , ուր Ձ հատ քարէ նշաններ տնկուած են , որք են « Ռեշոյ » ճանապարհորդաց , մին գնացողին և միւսըն եկողին համար : Սոյն նշաններն շատ պէտք են մանաւանդ ձմեռ ատեն ձիւն և փուք եղած պահուն և երբեմն իսկ կեանքեր « ռոտեւ » առիթ կը վնինն այդ քարերն , վասն զի սոյն տեղը բլրազլուխ և միանգամայն բազմաթիւ ձորեր վե-

ներլով, ճանապարհորդք շատ անգամ՝ դիւրեանց
ուղին կրնան կորսնցնել :

Այս տեղէն մեր ուղին յառաջ տանելով կը
ժամանեմք «Չուխու» կոչուած երկայն լեռ-
ներու և ձորերու յատակը, որք Աղբակ դաւառի
գրեթէ Սրեւմտեան սահմանը կազմելով՝ զայն
Անձրեւացեաց դաւառէն կը զատեն :

Գ.Լ. ԻԵ.

ԱՆՁՐԵՒԱՅԵԱՑ ԳԱՒԱՌԻ ՄԻ ԱՅԼ ՄԱՍՆ ԿԱՄ
ԳԱՐՁԵԱԼ ՎԵՐԻՆ ԽՕՇԱՊ

Մեր ուղին շարունակելով կրկին 'ի վերին
Խօշապ, այս անգամ տարբեր գծով մը կ'իջնամք
մի երկայն ձորոյ մէջ, որոյ սկզբնագլխէն կը
բղխի պաղ և ընտիր ջուր մը, որոյ առընթեր իմ
ցորեկուան ճաշն ընել սիրտս ուզեց, թէև տե-
ղին լինէր իմ կանաչ Սրեւուռն փոթորկալից «Տ-
ու»-էր, զոր գիւղացի կարապետս տեղւոյ բնու-
թեան և հանգամանաց մասին հմուտ՝ ստիպեց զիս
չ'կենալ աստ և մենք փութանակի կէս ժամ ճա-
նապարհ եւս կարելով պատահեցանք մի այլ
տեղւոյ, որ կը դերադանցէր քան զառաջինն :

Տեղին դարձեալ յուրեք էր, ուր մեծ և ճեր-
մակ քարի մը տակէն, արտասուքի նման, վճիտ
և պայծառ ջուր մի կը բղխէր պատուական, որ-
մէ անշուշտ այս անգամին հեռանալ չէր կարե-
լի : Աստ վերի ճաշիկս ընելոյ փափաքս յիս ար-
թընցաւ բռնօրէն, որպէս բնական է ամառուան

ճանապարհի հոգնութենէն խոնջեալ ուղևորի մը համար : Սոյն պահուս վերի աղբիւրի անհաճոյ հանգամանքներն միաքս շուղեց յիշել, զի յափը շտակուած էր շատ հեռուն : Տեղս թէև լինէր երկրային, այլ մարդկային մտքի առջին կը պատկերացնէր երկնային մի գրախտ իւր ծաղիկներովն և կարկաջասահ առուակներովը, որք օձապտոյտ սողոսկերով կ'ընթանային կանաչագեղ դալարեաց մէջէն : Սատ այն ինչ իմ հաւատարիմ ձին, (ու՛մ կը պարտիմ ես շատ բան) մի ծռալիղ քարի կապելոյ վրայ էի զիմ ցանկալի ճաշն ընել. ահա հնարագէտ կարապետս անուշ ջրովն փորը տկուեցուցած (ուռեցուցած) առ իս փութաց հապճեպօրէն և յաջողեցաւ կրկին զիս համոզել, չեմ յիշեր թէ ինչ խօսքերով, որ աստ ևս չ'յասպաղեմք : Քաղցիս սաստիկութեամբ փութանակի տեղէս հեռացանք օրուան դալիք չարէն ազատ մնալոյ համար, մանաւանդ յանկարծ միաքս ինկաւ այս իմաստուն խօսքն թէ « չափազանց փափաքն շատ անգամ իւր վտանգաւոր կողմերն կունենայ » :

Սակէ յետոյ ժամանեցանք յաւերակ Կեօշի, որ փոքրիկ գետակի մը քով խոտաւէտ տեղւոյ մը մէջ է, ուր 4 կիսակործան աղիւսաշէն պարիսպներ տակաւին կեցած են, ոյր համար պատմեցին թէ « երբեմն « Նզտի աղա » կոչուած Պէկն կը նստէր 'ի պահպանութիւն այս կողմերուն » :

Այսուհետև բարձրաբերձ և լայնածաւալ բլուր-
ներէ, ձորերէ և քիչ դաշտերէ անցանելով հա-
սանք ի Կասըր գիւղ, որ Չուխէն Յ ժամ հեռու
է և որոյ վերայ նախապէս խօսուած լինելով ա-
ռանց աստ կանգ առնելոյ շարունակեմք մեր
ուղին Արեւմտեան Հարաւային գծովն 'ի Խօշապ'
հին բերդաքաղաք, ուր կարող եմք հասնիլ
3½ ժամէն անցանելով ընդարձակ բլրոց սառ-
րոտներէ, ձորերու բերաններէ և մասնաւոր
դաշտերէ :

ԽՕՇԱՊ ԲԵՐԴԱՔԱՂԱՔ

Սոյն հին և պատմական կեանք ունեցող
բերդաքաղաքն կը գտնուի համանուն գաւառի
(Վերին Խօշապոյ) կեդրոնական Արեւելը, Վա-
նայ յԱրեւելահարաւ և անկէ 7 ժամ հեռաւոր :

Քաղաքիս անուան ծագումն յառաջ եկած
է գաւառիս գրեթէ Արեւելեան սահմանագլու-
խը կազմող Չուխայ և Քարահիսարի լեռներէն
բղխող ջրերու ամբողջութենէն : Յիշեալ լեռնե-
րէն բազմաթիւ վտակներ և աղբիւրներ կը վա-
զեն և որոնք երթալով կը միանան ու երկու գըլ-
խաւոր ճիւղեր կը կազմեն, և յետոյ նոքա ևս մի-
անալով մեծ գետ մը կը ձեւացնեն, որոյ ջուրն
բարեհամ (անուշ) լինելով 'ի նախնեաց Խօշապ
կոչուած է, որ տեղական առմամբ կը նշանակէ
քաղցր ջուր, որոյ եզերաց վերայ շինուած է
քաղաքն, ոյր քովէն գետն կանցանէ, կամարա-

կապ, հին և գեղեցկաշէն կամուրջի տակից յառաջ խաղալով գէտ 'ի յՍրբեմնուտս կը գնայ 'ի Հայոց ձոր, ուր զՇամիրամն կ'ողջունէ և Սնդղայ գիւղի անուամբ մկրտուելով կը թափի Վանայ ծովը, չափելով ամբողջ Հայոց ձորոք, 6 ժամուան երկայնութիւնն Սրբեւելէն յՍրբեմնուտ :

Սհա սոյն գետոյ անուամբն կոչուած է նաեւ գաւառս, և արդէն բերդաքաղաքս իւր շուրջըն ունի բնական հետաքրքիր գիւրքեր և լեռնակարկառներ, յորոց սմանք մարդուս ահ և սարսափ կազդեն իւրեանց բարձրութեամբ և ահաւոր տեսքով :

Սոյն քաղաքն 'ի հնուց քրդական Պէյլից կամ Պարոնաց իշխանանիտա տեղին եղած էր և գրեթէ եռանկեան ձեւով կառուցեալ ընդարձակ ձորոյ մը մէջ, որոյ Սրբեմնակողմն 'ի բաց առեալ, ամեն կողմերէ բարձրաբերձ լեռներէ շրջապատեալ կամ սահմանեալ է :

Քաղաքիս բերդն բնական լեռան մը վերայ շինուած և այժմ քայքայեալ է. իւր աշտարակներն միայն կը կենան, ընդ որս նաև մէկ կողման վերայ քանի մը կիսակործան սենեակներ, անգործածելի վիճակի մէջ. սենեակներէն երկուքի առաստաղներն Սրբաբական ճաշակաւ սպտկերազարդեալ են : Երկաթեայ դուռն փակեալ կը կենայ, որոյ քովեր Սրբաբական մասնաւոր յիշատակագրեանք կը տեսնուին, յորոց ոսմանք անընթեռներէ եղած են :

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

« Ասկէ 50-55 տարի առաջ , Պաշգալէի պարսնութեան ատեն , սոյն բերդաքաղաքին մէջ կը նստէր Ամին Պէկ անուն Գուրդ պարոն (զոր տեսնողներն տակաւին գաւառիս մէջ պակաս չ'են) , որոյ տիրապետութիւնն բաւական տեղեր կընդարձակուէր և էր բոլորովին անկախ , նման իւր բազմաթիւ նախորդաց :

« Յետոյ Թ'ամիւր փաշան Կառավարութեան հրամանաւ կը գայ և Ամին , պէկի ձեռքէն կառնու այս քաղաքը , ս'ըր ինքն փոքր ժամանակ մը նստելէն ետքը Իսահ փաշայի որդի Թ'աֆուր աղան իւր փոխանորդ կամ քաղաքապահ կը կարգէ և ինքն 'ի Վան կը վերադառնայ փաշայութեան պաշտօնով : Այս ատեններ Խօշապքաղաքիս մէջ 1500 տան շափ քնակիչներ կային , յորոց 1000 տուն Հայանական ազգէն և մնացեալ 500 ն Գրդական եղած են : Տեղւոյս Հայքն ունեցած են 2 եկեղեցի և 4 քահանայ » :

Բերդաքաղաքս իւր նախնի բազմահայութիւնն կորուսած է և այժմ 40 տուն Գուրդ և մի քանի տուն Տաճիկ հազիւ մնացած են , իսկ մերայնոցմէ և ոչ մի հատ : Հայոց եկեղեցիք այժմ կ'իսակործան կերելին , յորոց մին բերդի ստորոտը խոնարհուած և ս'ըր երբեմն շինուած է , հոն տակաւին կը պահէ իւր դեղեցկաչէն կամարն , և Աստուծոյ փառք հարէ իւր ամբողջ

կայ , հին և գեղեցկաշէն կամուրջի տակից յառաջ խաղալով դէպ 'ի յԱրեւմուտս կը դնայ 'ի Հայոց ձոր , ուր զՃամիրամն կ'ողջունէ և Սնդղայ գիւղի անուամբ մկրտուելով կը թափի Վանայ ծովը , չափելով ամբողջ Հայոց ձորոր , 6 ժամուան երկայնութիւնն Արեւելէն յԱրեւմուտ :

Ահա սոյն գետոյ անուամբն կոչուած է նաեւ գաւառս . և արդէն բերդաքաղաքս իւր շուրջըն ունի բնական հետաքրքիր դիրքեր և լեռնակարկառներ , յորոց ոմանք մարդուս ահ և սարսափ կազդեն իւրեանց բարձրութեամբ և ահաւոր տեսքով :

Սոյն քաղաքն 'ի հնուց քրդական Պէյից կամ Պարոնաց իշխանանիստ տեղին եղած էր և գրեթէ եռանկեան ձեւով կառուցեալ ընդարձակ ձորոյ մը մէջ , որոյ Արեւմտակողմն 'ի բաց առեալ , ամեն կողմերէ բարձրաբերձ լեռներէ շրջապատեալ կամ սահմանեալ է :

Քաղաքիս բերդն բնական լեռան մը վերայ շինուած և այժմ քայքայեալ է . իւր աշտարակներն միայն կը կենան , ընդ որս նաև մէկ կողման վերայ քանի մը կիսակործան սենեակներ , անդործածելի վիճակի մէջ . սենեակներէն երկուքի առաստաղներն Արարական ճաշակաւ պատկերազարդեալ են : Երկաթեայ դուռն փակեալ կը կենայ , որոյ քովեր Սրաբական մասնաւոր յիշատակազրեանք կը տեսնուին , յորոց ոմանք անընթեռների եղած են :

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

« Ասկէ 50-55 տարի առաջ , Պաշգալէի պարտնութեան ատեն , սոյն բերդաքաղաքին մէջ կը նստէր Ամին Պէկ անուն Քուրդ պարոն (զոր տեանողներն տակաւին գաւառիս մէջ պակաս չ'են) , որոյ տիրապետութիւնն բաւական տեղեր կընդարձակուէր և էր բոլորովին անկախ , նման իւր բազմաթիւ նախորդաց :

« Յետոյ թ'ամիւր փաշան Կառավարութեան հրամանաւ կը գայ և Ամին պէկի ձեռքէն կառնու այս քաղաքը , ուր ինքն փոքր ժամանակ մը նստելէն ետքը Իսահ փաշայի որդի թ'աֆուր աղան իւր փոխանորդ կամ քաղաքապահ կը կարգէ և ինքն 'ի Վան կը վերադառնայ փաշայութեան պաշտօնով : Այս ատեններ Խօշապ քաղաքիս մէջ 1500 տան չափ բնակիչներ կային , յորոց 1000 տուն Հայանական ազգէն և մնացեալ 500 ն Քրդական եղած են : Տեղւոյս Հայքն ունեցած են 2 եկեղեցի և 4 քահանայ » :

Բերդաքաղաքս իւր նախնի բազմահայութիւնն կորուսած է և այժմ 40 տուն Քուրդ և մի քանի տուն Տաճիկ հազիւ մնացած են , իսկ մերայնոցմէ և ոչ մի հատ : Հայոց եկեղեցիք այժմ կիսակործան կերևին , յորոց մին բերդի ստորոտը խոնարհուած և ուր երբեմն շինուած է , հոն տակաւին կը պահէ իւր գեղեցկաշէն կամարն , և Աստուծոյ փառք կ'ողբէ իւր ամբողջ

ջութեամբն : Իսկ Հայ տանց գալով՝ թէև կիսա-
կանգուն են , սակայն առանց Ադամորդւոյ մը
կամ շնչաւորի մը կը կենան . . . Խօշապայ բեր-
դին վերայ հին սենեկաց հետքերն փոքրաթիւ
չեն և տեսարանաւն սիրուն և սքանչելի : Գետն
արդէն մասնաւոր շքեղութիւն մը կրնձայէ քա-
ղաքիս դիրքին և տեսքին :

Այժմ տակաւին վերին Խօշապէն (գաւա-
ռակէն) չ'մեկնած հեռեւեալովն ընդհանուր հայ-
եացք մը ձգեմք Ներքին Խօշապայ վերայ , որոյ
մի քանի կարեւոր գիւղերուն մասին պէտք ե-
ղած տեղեկութիւնք տալէս և զայնս նկարա-
գրելէս ու տեղագրելէս յետոյ մեր արդէն ընտ-
րած ուղղութեամբ նորէն տեղէս ճամբայ ելնեմք
շարունակելոյ մեր ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ զէպ 'ի
Վան-Տոսպ գաւառն :

ԳԼ. ԻԶ.

ՆԵՐՔԻՆ ԽՕՇԱՊ (ԳԱԻԱՌԱԿ)

Ներքին Խօշապ կը գտնուի վերջնոյն ուղղա-
կի Հիւսիսակողմն : Իւր բնական նկարագիրն
(դիրք) Վերին Խօշապէն մեծ տարբերութիւն
մը չունի , միայն թէ կրնայ ըսուիլ որ Վերինէն
աւելի լեռնային է , մասնաւանդ Արեւելակողմերն :

Խօշապայ սոյն մասն 33-35 Հայ գիւղեր ունի
մեծագոյն մասամբ անգպրոց , որով կապրին ա-
ռանց ԳՐԻ և հետեւաբար առանց մտաւոր զօ-
րութեան և կենդանութեան : Իւրաքանչիւր

գիւղն միջին հաշուով 35 տուն բնակիչներէ կը բաղկանայ . չ'մոռնամ ըսելոյ , որ դպրոց ունեցող գիւղերու կրթական վիճակն այնչափ յոռի է , որ չեղեալ համարելու տխուր հարկին մէջ կը գանուիմ :

Ուղեւորիմք ուրեմն ներքին Խօշապայ կարելոր գիւղերն այցելել :

ԱՐՃՍԿ . — Սոյն գիւղն կը գանուի գաւառիս կեդրոնական հարաւը , շինուած մի ընդարձակ դաշտի վերայ շրջապատեալ մեծամեծ ջրարբի արտերէ և մարգերէ , բաւական ծառատան (անպտուղ) , լաւ տեսարանաւ , օդով և ջրով :

Գիւղս կը բաղկանայ 120 տուն հայերէ , որոնք ունին Ս. Գէորգ անուամբ գեղեցիկ եկեղեցի մը , 16 տարուան կառուցեալ , զոր կցած են 450 տարուան հնութեամբ տաճարին , ունին 2 քահանայ : Աստ մխիթարական , որով և ուրախառիթ պարագայ մի է յիշել , որ Ամեն . Խրիմեան Հայրիկն գեղեցիկ վարժարան շինել տուած է , ուր 50 էն աւելի գիւղական մանուկներ հաւաքուած ուսանին կրկին Վարագայ վանուց ժառանգաւոր աշակերտաց միոյն դասատուութեամբ : Գիւղս Վարագայ թէմն է , որմէ կընդունի ԼՈՅՍ և ՅՈՅՍ :

Արճակ՝ գիւղաքաղաք ըսուելոյ արժանի է , ունի ընդարձակ և բարբեր գիւղեր , սակայն

իրենք տգիտութեան պատճառաւ միշտ աղքատ մնալոյ դատապարտուած են, վասն զի այսուհետեւ առանց մտաւոր կարողութեան, չիք այլ ևս ճար և ճամբայ մարդու համար, կենաց այս ծուռ ու մուռ աշխարհի մէջ՝ ուր ամեն ատեն չեն ծնանիր Բաֆֆիններ՝ աղգին ու հայրենեաց վառքն աւելցնող անհասներ:

ԵՐԵՒ ԹՈՒԽ ՄԱՆՈՒԿ ԵՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՄԵՆԱՍՏԱՆ

Գիւղիս մէջ 3 հատ բուխ ճանուկեր կան, որոնք շարաթ իրիկաններ կուրախանան մոմով և խնկով, զորս առած կը դան մամիկներ:

Արեւելեան Հարաւային կողմն կէս ժամ տարակայութեամբ Հարաւէն ՚ի Հիւսիս հգուած երկայն բլրոյ մը ստորտաք Աստուածածին անուամբ մենաստանիկ մը շինուած է քարուկիրով, այլ ոչ տաճարաւոր, որոյ շրջապատը չիք շինութիւն, բայց եթէ մի քանի ուռենւոյ ծառեր՝ շուք տըւող այդ ամայի մենաստանին և իրենք կը սնանին մի անուշահամ աղբերակաւ: Սոյն վանքն Վարազայ վանուց իրաւասութեան տակն՝ տարին 2-3 անգամ յատուկ վարդապետ և տիրացու կը խրկուին աստ և Ս. Պատարագ տեղի կուներնայ, ուր շրջակայ գիւղերէն և նոյն իսկ Վան քաղաքէն (որմէ 3 ժամ հեռու է) ուխտաւորներ կը գան ու այսպէս խուռներամ եկած՝ ուրախութեամբ կը տօնախմբեն Ս. Աստուածածնայ անունն իւր տրտում բնակարանին մէջ, զոր բնակելի ընելով բարեզարդելոյ համար Ամեն. Խրի-

մեան Հայրիկ յատուկ վանահայր կարգած է, որ այժմ շէնք և շինութիւնք ընելով դվանս իւր բազում տարիներէ հետէ ունեցած ամայութեան վիճակէն հանելոյ վրայ կը գտնուի: Սոյն վանքն լուսաւորութեան միջնորդ պիտի հանդիսանայ շրջակայ Հայ գիւղօրէից նոր սերնդեան համար:

Արճակու յանմիջական Արեւմտակողմն կը գտնուի իւր համանուն ծովակն, որոյ ընդարձակութիւնն է յԱրեւելէն յԱրեւմուտ 2-2¹/₂ ժամ և Հարաւէն 'ի Հիւսիս 1¹/₂ ժամ: Սոյն ծովակն վանայ ծովէն (որոյ վերայ 'ի կարգին կը խօսուի) աւելի աղի է, որով համեմատաբար անկէ աւելի քանակութեամբ բորակ (սալիէթը) կրնայ տալ սակայն դժբաղդաբար գիւղացիք ջուրն պատրաստել և հանել չ'գիտեն, որպէս կրնեն վանայ ծովուն առընթեր Աւանցիքն:

Ծովակս շրջապատեալ է Հայ և Քուրդ գիւղերէ, որոնք ոչխար շատ կը պահեն, մանաւանդ սոյն վերջինքն: Ամառ ատեն ոչխարաց որոշեալ ժամանակին, ըստ սովորութեան աղ տալոյ փոխան, հովիւք հօտերնին կը բերեն և ծովակիս ջրէն կը խմցնեն, որով ոչխարներն թէ՛ առատ կաթ կը տան և թէ՛ միանգամայն շուտով կը պարարտանան:

Արճակ գիւղն իջեւան է Պարսկաստանի կարաւանայ 'ի վան և յայլուր երթեկութեան, այս առթիւ քաղցր և թթու գեղեղձ յաճախ

ենթակայ կրնայ համարուիլ : Ես քաղցրն խօսելով և թթուն ՚ի մեկնութեան պահելով կը շարունակեմ դիմ ուղին :

ԳԼ. ԻԷ.

ԽԱՌԱԿՈՆԻՍ ԵՒ ԻՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

Սոյն գիւղն կը գտնուի նախորդի Հիւսիսակողմն 1 ժամ հեռու, դրեթէ Սրճակու ծովակի յՍրեւելակողմն, շինուած ընդարձակ դաշտի մը վերայ հորիզոնական դրիւք և է անծառաստան, այլ տեսարանաւն հրապուրիչ :

Տեղւոյս դրից պատճառաւ օդն շատ անգամ կռուոյ մէջ է և ես կարեմ ըսել թէ հանդարտ վայրկեաններ շատ քիչ կրնար ունենայ : Հողերն ընդարձակ և արդաւանդ են, ամենամեծ մասամբ անջրդի • խոտաւէտ են դաշտերն ու մարգերը :

Գիւղս կը բաղկանայ 170 տուն Հայերէ, որք ունին Ս. Թադէոս անուամբ հաստատաշէն եկեղեցի մը՝ կառուցեալ վանքի ձևով կովածոյ քարերէ : Իւր թուականն անյայտ է, սակայն 400 տարեկանէն չ'պէտք է պակաս լինի : Գերեզմանատան տապանաքարանց մէջ 350 տարուան յիշատակադիրներէն աւելի տարեւոր չ'տեսնուիր :

Ըստ աւանդութեան՝ սոյն եկեղեցին շինել տուողն է տեղւոյս Սչրղ-Չինակ մականուանեալ « բանաստեղծ » Հայն, որոյ գերեզմանի կապոյտ տապանաքարն, եկեղեցւոյս առընթեր, մեծ էն և

փոքրէն ցոյց կը արուի , որ այժմ կը ծառայէ
ջերմ և դող ունեցող հիւանդաց 'ի բժշկութիւն :
Քանի անզուգական երախտագիտութիւն
մեր այս Հայ գիւղացւոց սրտի և հոգւոյն մէջ :
Գիւղս ունի նախակրթարան մը , սւր ձմե-
ռըն 40-45 աշակերտք կուսանին , իսկ ամառը
8-10 հոգի հաղիւ : Սոյն նախակրթարանն Միա-
ցեալ Ընկերութեանց տեսչութեան ներքև կը
կառավարուի և կը հոգացուի ծախիւք մեծա-
նուն Սանասարեանցին : Շէնքն է միայարկ և
անառողջապահիկ : Աստ դասատու կարգուած
է Ռուսաստանցի մի ազնիւ երիտասարդ :

Տեղւոյ՝ Աղբայէն Հնամեհն

Ա. — Ս. ՍՍՐԳԻՍ աղբիւր մը , որ երեք կող-
մանէ ծածկեալ մատուռ մի է , շրջապատը մի
քանի ծառեր , սւր տարին մի անգամ Ս. Յա-
րութեան առաւօտը և Համբարձման տօնին գիւ-
ղիս բնակիչներն կը դան յուխտ և ուրախութիւն
կընեն մերձակայ այլ գիւղացւոց հետ :

Բ. — Ս. ՍՍՆԴՈՒԽԻ (Սանդխտոյ) բլուր , ո-
րոյ վերայ կայ մի խաչաքար :

Գ. — Գաղան Բեկե՛ն կոչուածն տեղի մի է գիւ-
ղիս սահմանին մէջ , որոյ նախնի բնակիչներն
«230 տարիէ 'ի վեր աներևոյթ եղած են» , ա-
ռանց յիշատակարան թող մը տալոյ , որմէ մենք
այժմ կարող պիտի լինէինք գոնէ փոքրիկ լոյս
մ'առնուլ : Եկեղեցւոյ հիմնատեղին նշմարելի է

մի քանի տապանաքարանց տեսանելիութեամբ :
 Դ. — ԳՈՒՇԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ , որ ըստ աւանդութեան « ճօխ եկեղեցի մի եղած է » սոյն լակոնական աւանդութիւնն ստուգութեան կը մերձի , երբ կը տեսնեմք՝ որ յիշեալ քարանց շրջապատի հողերն երկրագործելոյ ատեն գետնի տակէն դլուխնին դուրս կը հանեն գերեզմանատան մեռելոց քարերն , որոց դէմքերն յար և նման են Ղազարոսի կերպարանաց :

Գիւղիս հին և բազմաթիւ բնակչաց մէջ կը պատմեն թէ « բանաստեղծներն միշտ պակաս չեն եղած , յորս նշանաւորն է վերոյիշեալ Սշըղ-Չինակն , որոյ գրական գործերն կորած են » : Տեղւոյս այժմեան բնակչաց արական սեռն թոյլ և անուժի է , իսկ իգականն նորա հակապատկեր՝ հանդերձ անվեհեր սրտիւք . ահա մի մասնաւոր պարագայ , որ գեղեցիկ սեռին իրաւանց հաւասարութեան դատի պաշտպաններուն նիւթ մը կրնայ մատակարարել ի պահանջել հարկին :

Ներքին Խօշապայ սոյն նշանաւոր գիւղերէն զատ երևելի են նաև Սարա , ուր կը նստի դաւառիս Գայմագամն , որ 3-4 տարի առաջ կընըստէր ՚ի Խօշապ (բերդաքաղաքն) . նոյնպէս Սխոռիկ , Քապապիկ և Պօղաղքէսէն գիւղօրայքն :

Գաւառիս ընդհանուր վիճակին վրայ այսչափ բաւ համարելով՝ դարձեալ սկսիմք ճիշդայն կէտէն , ուր պահ մը կանգ առնելոյ հարկ

եղաւ՝ ներքին Խօշապայ վերայ անտեղեակ թող
չտալոյ նպատակաւ զուշիմ՝ ընթերցողս :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Խօշապ բերդաքաղաքէն յԱրևմուտ մեկնելու
լով՝ ի Վան-Տոսպ գաւառ , 2¹/₂ ժամուան ճանապարհ
ընդարձակ լեռնահովիտ մի է , որոյ մէջէն
կընթանայ ծանուցեալ գետն . սորա երկու ե-
ղերաց վերայ գարնան եղանակին ջուրն յորդու-
թեամբ կը կոխէ և ապա տեղատուութենէն զինի
տեղական քուրդերն կը վարեն , կը ցանեն և ա-
ռատօրէն կը հնձեն : Տեղոյս գետական ավուռնք-
ներն Եղիպտական նեղոսի ավանց արգասաւո-
րութիւնը կը յիշեցնեն ուղեւորաց . խոտաւե-
տութիւնն ևս նշանաւոր է այս տեղերուն : Այս
պէս ուղի առնելով 2¹/₂ ժամէն հասանք Կիւլի-
սիւս կոչուած տեղին , ուր ճանապարհորդք
ինչ ինչ երկիւղի տագնապներէն կը յուզուին , ըստ
որում գետի երկու կողմերը լեռանց բազմաթիւ
ծործորներ և լայն ծերպեր կը գտնուին , որք
լաւ կը ծառայեն պէտք ունեցող կարգ մը ճա-
րոյ , որք զինուորական կանոնաւոր հրամանա-
տարէ մ'աւելի քաջ գիտեն բնական դիրքերէ
օգուտ քաղելով նպատակի հասնիլ :

Սոյն զուարճալի , այլ անբնականէն աւելի
ահարկու տեղն ցորեկուան ճաշերնիս ընելոյ ա-
րիութիւնն ունեցանք , սակայն արդարութեան
դէմն դործած չը լինելոյ համար պէտք է խոս-
տովանիլ նաև թէ հացի կտորուանքն , առանց

ծամելոյ , շատ անգամ՝ ողջ ողջ կուլ տալն մեր առաջին քաջութիւնն էր , որպէս զի շուտով վերջանայր , որով մենք շարունակէինք անփորձ՝ մեր ՏԵՂԱԳՐՍԿԱՆ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ :

Այսպէս ահա տեղէս մեկնեցանք ու մի և նոյն գծովն ճանապարհնիս յառաջ վարելով անցանք հետզհետէ աւելի լեռնային քան թէ դաշտային տեղերէ եկանք Երուանդունեաց Արեւելեան սահմանը , յորմէ ուղինիս մասամբ մը ծռելով դէպ 'ի յԱրեւմտահիւսիս մտանք 'ի Տոսպ՝ գլխաւոր գաւառն Վասպուրականի և դրեթէ 4 ժամու չափ ուղի կտրելէն յետոյ հասանք 'ի Վան քաղաք , զոր մեզ կեդրոն ընտրելով պիտի սկըսիմք Վան-Տոսպ գաւառն կանոնաւոր եղանակաւ տեղագրել , նկարագրել , պատմագրել , հրնագրել , աւանդագրել և ՄՏԱԳՐՈՇՄԵԼ . . . :

ԳԼ. ԻԸ.

Վ Ա Ն - Տ Ո Ս Պ

Գաւառիս սահմանն է Արեւելէն Խօջապ , (Մահմադէ) , Արեւմուտէն Վանայ կամ . . . Աղթամարոյ ծով . Հարաւէն Երուանդունիք (Հայոց Զոր) . Հիւսիսէն Առբերանի կամ նոր անուամբ Բերկրի գաւառ :

Սոյն գաւառի բնական դիրքն մեծագոյն մասամբ դաշտային է , մանաւանդ Հիւսիսային Արեւմտակողմերն , մնացեալքն լեռնային , ձորային և հովտային են : Լերանց մէջ նշանակելի

է Վարազայ լեռոն յԱրեւելից կողմէն , որ կը ձգուի Հիւսիսէն 'ի Հարաւ 11½ ժամուան երկայնութեամբ : Այդ լեռանց մէջ անպակաս են վայրի կենդանիք , ինչպէս երիվար , արջ , դայլ , աղուէս , նապաստակ և ուրիշ վայրի փոքր կենդանիներ : Վարազայ այս հսկայ լեռն , որ 10,000 ոտք բարձրութիւն ունի , բաժնուած է երկու ճիւղերու երկայն և ընդարձակ լեռնահովտով մը , որոյ Արեւելակողման « Վարազայ լեռ » և Արեւմտակողմանն « Շուշանից լեռ » կանուանի (սոցա վրայ տակաւին ունիմ խօսելիք) :

Վան-Տոսպ դաւառի օդն բարեխառն է և հողն բաւական բարեբեր . ժողովուրդն առ հասարակ երկրագործ է . Հիւսիսային Թիճաբ կոչուած ընդարձակ մասի հողերն ամենամեծ մասամբ անջրդի են և հետեւաբար այդ խեղճ գիւղացւոց բաղդն Երկնից կամարէն կախեալ է , յորմէ երբ ժամանակին անձրևք չցօղեն , դաւառիս այս մասի ժողովուրդն ամենամեծ թըշուառութեանց կ'ենթարկուի , որով և կը մարի :

Գաւառիս գլխաւոր ջուրն է « Սեւ գետ » կամ « Մամսու գետ » կոչուածն , որ իւր վերջի անունն առած է համանուն գիւղէն , որոյ քովէն կ'անցանէ , երբ կը մօտենայ Բզնունեաց ծովուն , որոյ մէջ կը թափի արդէն :

Սեւ գետն ամբողջ Թիմարը յԱրեւելէն յԱրեւմուտ կը չափէ , սակայն շատ քիչ օգուտ կընծայէ այդ բազմակարօտ ժողովրդեան : Սոյն

դետոյ ժլատ ընթացքին կարելի է այնպիսի ուղ-
ղութիւն մի տալ, որով բազմաթիւ արտօրէից
ըւր չ'զլանայ. բայց ոչ ոք կայ և չիք 'ի միջի,
որ այս օրինակ աշխարհաշինութեան վերայ մը-
տածելոյ գլուխ հոգնեցնէ կամ նիւթ զոհէ :

Վան-Տոսպ դաւառն կը պարունակէ 50
գիւղ, որոց բնակչաց ընդհանուր գումարն 22,
000 հոգիէն պակաս չէ(*) միջին հաշուով, յորոց
17,000 Հայ են և մնացեալ հինգ հազարն Տա-
ճիկ, Քուրդ, Ասորի, Եզաի (Արեւապաշտ), Ձէր-
քէզ և Գնչու են : Այս վեց տարազգիներէն վեր-
ջինքն համեմատաբար փոքրաթիւ են, յորս Գըն-
չուներն աստանդական են, իսկ մէկալներն նըստ-
կան՝ որք կրնան զիրենք համակրելի ցոյց տալ
Հայոց և Հայերն շատ հաւատարիմ և անկեղ-
ծապէս սիրող են իրենց ՏԻՐՈՋԸ :

Երկրիս տգիտութիւնն այն աստիճան շօշա-
փելի է, որ ժողովուրդ անզգայութեան դատա-
պարտած է նոյն իսկ իւր ընտանեկան կամ տը-
նական ամենամանձուկ շրջանակի մէջ, ուր գոնէ
ազատ է ներմուծել ՎԵՐՄՆՈՐՈԳՈՒԹԻԻՆ և
ԲՄՐԵԿՍՐԳՈՒԹԻԻՆ :

Այս ընդհանուր տեղեկութիւնք տալէս
զկնի դաւառիս ամենակարևոր տեղին, զՎան
քաղաք մեզ կ'ընեն բռնելով ուղեւորիմք իւրեան

(*) Վան քաղաքն, որոյ վերայ ընդարձակօրէն
խօսուած է իւր տեղագրութեան մէջ, սոյն հաշուէն
զուրս նկատելու է :

չորս կողմերը և տեղագրեմք, կարելի եղածին չափ, զկարեւորն, զօգտակարն և զըւարճալին, զորս բազմաչարչար ՌԻՂԵՒՈՐՈՒԹԵԱՄԲ, յաջողած եմք ուսումնասիրել և ոչ թէ նստած տեղ հանգիստ՝ հարց ու փորձ ընելով գործ յօրինել:

ԳԼ. ԻԹ.

ՎԱՆ ԲԵՐԴԱՒԱՂԱՐ

Սոյն քաղաքն Վասպուրական Սշխարհի ամենամեծ և գլխաւոր քաղաքներէն մին է և կը գտնուի յիշեալ նահանգի յՍրեւմուտ՝ Տոսպ դաւառի մէջ, շինուած մի ընդարձակ ու տափարակ դաշտի վերայ լայնածաւալ նստուածքով՝ մի ահարկու և բնական որձաքար լեռան հարաւային ստորոտը, համանուն ծովու յՍրեւելակողմն կէս ժամու հեռաւորութեամբ: Կլիմայն բարեխառն է և ջուրն բաւական լաւ ու տեղ տեղ պատուական տեսարանաւ: Չմեռն ճամիս սաստիկ ձիւն և ցուրտ կընէ, այնպէս որ երբեմն կը ճայթեցնէ նոյն իսկ պղնձէ սափորներ (կիւլ-յիւմ), այլ եւս խօսք չըլլայ հողե ամանին:

Ըստ Ազգային Պատմութեան՝ քաղաքիս նախահառուցանողն եղած է Ստորեւտանի Շամիրամ թագուհին, որ տեղւոյ գիրքն և կլիմայի բարեխառնութիւնն սիրելով զայն իւրեան ամառանոց ըրաւ, զարդարելով նշանաւոր շինութեամբք և արքայական պալատներով: Սատ չը մոռնալ պէտք է Գերմանական հնագիտաց կար-

ծիքն , որ զՎան քաղաքն շինուած կը նկատեն
յառաջ քան զՇամիրամն :

Բ Ե Ր Դ

Զբօսասէր թագուհին յիշեալ քարայրուն
տաշեղ և կանոնաւորել տալով՝ կը պատրաստէ
մի ականաւոր բերդ , որ այժմ՝ ուղղահայեաց
դըրիւք կամբառնայ դէպ ՚ի յերկինս ահարկու
բարձրութեամբ , մանաւանդ Հարաւային կողմա-
նէ : Բերդն ձգուած է յԱրեւելէն յԱրեւմուտ
կէս ժամ երկայնութեան և մէկ քառորդ ժամ
լայնութեան վերայ : Հիւսիսային և Հարաւային
կողմերն 7-8 բաւական ընդարձակ քարայրներ
կան , յորոց ոմանք , կաւանդուի թէ « քաղա-
քիս նախնի հիմնադրի օրէն կը գան » և անհը-
նարին աշխատանաց գործ են , յատուկ մուրճով
քարափոր պատրաստուած :

Բերդիս այլ և այլ կողմերն կը տեսնուին
ԲեիեՆՈՒՍԳԻԻՐ արձանագրութիւնք , յորոց կան
եղծեալներ և կան անեղծներ , որ գրեթէ 2 տա-
րին անգամ մը միշտ Եւրոպական ուղեւորներէ
կընդօրինակուին : Բեւեռագիրներէն փայլուն
մասն կը գտնուի բերդի Հարաւային ճակտի վե-
րայ , ուր անեղծ մնացած են իւրեանց բարձու-
թեան և հնութեան մէջ :

Վան քաղաքն նախապէս « Շամիրամա-
կերտ » (Շամիրամէն շինուած) կոչուեցաւ թա-
գուհւոյն անուամբ , որոյ յիշատակն տակաւին

անկորուստ կը մնայ քարաշար վիթխարի սլարիս-
 պով (*) մը և յանուն Շամիրամայ կոչուող մի
 քանի փողոցներով, յորս այժմ կը բնակին մեր
 Տաճիկ դրացիներն : Յետոյ ՎՍՆ . . . կը դայ
 զքաղաքն կրկին կը զարդարէ և յանուն իւր կը
 մկրտէ, որով ց'արդէ կ'անուանի ՎՍՆ :

Այս քաղաքն, որպէս պատմութեանէն յայտ-
 նի է, անհնարին փոփոխութիւնք և պատահարք
 տեսած լինելով ինկած է երբեմն Թաթարական,
 Յունական և երբեմն իսկ Պարսկական լծոյն ներ-
 քեւ, զոր աստ կրկնել աւելորդ է և մանաւանդ
 ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՍ նպատակէն դուրս լինելով
 կրնայ ներկայ շրջանակիս ընդարձակութեան հետ
 խորհր համեմատիլ և անձանօրն չ'զտնուիլ :

Վանայ ամենահին նախանձելի փառքերէն
 թերեւս ծագումն առած լինի հետեւեալ թըր-
 քական առածն թէ « Տիւնեանէ ՎՍՆ, Ախիրէթ-
 տէ իման » :

Քաղաքիս նկատմամբ ակնարկած փառքե-
 րն ու ճոխութիւնքն կորսուած լինելով այժմ
 ենթարկուած է մի տեսակ անշքութեան և պիտի
 արժանանայ մի տեսակ փառաց, որոց անուանքն
 այն ժամանակ պիտի տամ, երբ առիթ ունենան

(*) Քաղաքի յԱրեւմտակողմն «Իսկայի Տեարկախ»
 (նաւահանգստի դուռ կամ տաճիկ . իսրէլի գաբուստ) կոչուած հին եւ աւեր մեծ դրան քովի հակայ քարա-
 շէն սլարիսպն է, որ կը թուի լինել Շամիրամայ գոր-
 ծըն կամ ժամանակակից :

ՀԱՅՍՏԱՆԱԿԻ մերայնոց ներկայ վիճակին վերայ իմ փորձառական տեսութիւններն ընել կամ հրատարակական դասերս խօսիլ:

Վան իւր ամբողջութեամբ երկու դիւսաւոր մասերու կը բաժնուի, որոնք իրարմէ շատ տարբեր բնական վիճակ ունին և մենք խօսիմք կարգաւ իւրեանց տարբերութեամբն:

Ա. ԲԱՂԱՔ

Բաղաքն, որպէս վերև ասացի, շինուած է յիշեալ բերդի Հարաւային անմիջական ստորտալ. բերդի Արեւելեան և Արեւմտեան ծայրերն կցեալ են պարսպաց և խրամներու ծայրերուն, ըստ որում քաղաքի, ՚ի բաց առեալ Հիւսիսակողմն, ուր արդէն բերդն է, միւս կողմերն կրկին պարիսպներով պարսպեալ են, թէև այժմ պարիսպներն և խրամներն լինին կիսակործան ու բարձի թողի վիճակի մէջ. աւելորդ իսկ է ըսել թէ նոքա իւրեանց նախնի կարեւորութիւնն կորուսած են և այժմ վաճառք Նախախնամութեան, որ մեր Օսմանեան մեծազօր պետութիւնն այդ օրինակ պարիսպներու և խրամներու պէտք չունի:

Բաղաքն ունի երեք հատ հսկայ դուռներ Ա. Արեւելակողմանն՝ որ կը կոչուի « Դավրէշ (Դավրէժ*) դափու », Բ. Արեւմտակողմանն՝ որ

(*) Պարսկաստանի Դավրէժ քաղաքէն եկող կարաւանաց դուռն լինելուն համար, ՚ի հնումն Դավրէժ կոչուած է, այժմեան անունն նախորդի աղաւաղեալն է, որպէս կը տեսնուի:

կ'անուանի «Իսկալի Տարկեախ» (Իսկէլէ դափու կամ նաւահանգստի դուռ), վասն զի բացուած է դէպ 'ի ծոֆն և չ'մուռնամ ըսելոյ ոք սոյն դըրան հիմերն միայն կապրին ներկայիս մէջ: Գ. Հարաւակողմանն՝ «Օրթա դափու» (միջնագուռն: Բերդի Հարաւակողմն կը գանուին շուկայք (կրպակներ) և բնակութիւնք (քաղաքին միայն), վերջինքն առաջիններէն զատուած են նեղ փողոցներով: Շուկայից ընդհանուր կրպակներութիւն 1,500 էն պակաս չէ, յորոց մեծագոյն մասը կոկիկ ճարտարապետութեամբ շինուած է և են ոմանք երկայարկ և մնացեալ փոքրիկ մասն բաց և ողորմելի վիճակի մը մէջ կը գանուի:

Վասն կուսակալանիստ քաղաքն ունի կառավարութեան քաղաքային և զինուորական պաշտօնատունք, ընդարձակ զօրանոց, հիւանդանոց, մթերանոց, ամբարատեղիք, բաղանիքներ և ժողովրդական այլ և այլ շինութիւնք ու զբօսավայրք, իւրաքանչիւր կեդրոնատեղին ունի իւրեան յատկացեալ աղբիւրներ և մասնաւոր ջրեր, յորս պատուական և նշանաւորն է «փոսաղբիւր» կոչուածն, որոյ ջուրն իւր անուշութեան հետ ունի նաև կաթի համ: Սոյն անուանի աղբիւրն շուկայէն 10 վայրկեան հեռու է:

Գ.Լ. Լ.

ՎԱՆԱՅ ԲՆԱԿԻԶԻ ԵՒ ԲՆԱԿՈՒԹԵԱՆՑ ՎԻՃԱԿՆ
Վանայ ընդհանուր բնակչաց թիւն է 5,500

տուն միջին հաշուով, յորմէ 3,000 Հայկական են
 և 2,300 Թրքական : Տուներն առ հասարակ միա-
 յարկ, երկայարկ և քիչ եռայարկ են, շինուած
 անեփ աղիւսէ պատերով քարահիմն և բաւա-
 կան գեղեցիկ ճաշակաւ : Մասնաւորներն ունին
 ամենապատուական շէնքեր, որ մեծագոյն մա-
 սամբ պատշգամաւոր են և քարաշէն : Տուներն
 ծածկեալ են ահագին գերաններով, խիստ ամ-
 րատանիք, որ հրդեհէ բնաւ երկիւղ չունին,
 միայն թէ բնակութեանց տափքներն հորիզո-
 նական դրիւք շինուած լինելով, բնակիչք պար-
 տաւորեալ են ձմեռ ատեն տանեաց վերայ նըս-
 տած ձիւներն սրբել (վար տալ), որ յերաւի քիչ
 չարչարանք չէ, մանաւանդ երբ սովորականէն
 աւելի քանակութեամբ ձիւն նստած լինի և մի
 և նոյն ատեն ձիւն սրբող աստուծոյ ծոյլ :

*
*
*

Մասնաւորապէս քաղաքի տանց փողոցներ-
 ըը նեղ, ոլորապտոյտ և անյարմար են (բացա-
 ռութիւնք չ'մտնալով), մեղ կը յիշեցնեն Պօլսոյ
 նեղիկ «Իսխանեք» : Մեր խօսքն Այդեատանի վերայ
 չէ. քաղաքն անձառաստան լինելով՝ չունի լա-
 տեսարան. տուներն խիտ առ խիտ իրարու վե-
 րայ շինուած են : Բերդի լայն երեսն, որ անմի-
 ջապէս կը նայի փոքրիկ հեռաւորութեամբ, շու-
 կայից վերայ, Հիւսիսային հովերուն դէմն զօրա-
 ւոր արգելք մի է, որ ձմեռ եղանակին իւր օ-
 գուտն ունի և ամառ ատեն՝ իւր մլանն, ըստ

որում քարերն տաքցած ժամանակ տաքութիւնն կանդրադառնայ բնակութեանց վերայ և կը նեղէ զբնակիչս առ հասարակ, որք սոյն բընական երեւութիւն համբերելոյ պարտաւորեալ են: մանաւանդ Տօրաւոր բնակիչներն:

Քաղաքի միւս կողմերէն ևս, որպէս յիշած եմ արդէն, այլ և այլ «աւելանք» կարգելուն կենսատու Օրի հոսանքները, որմէ բացարձակապէս կախեալ է, ժողովրդեան ՇՆՁՈՅՆ տուր և առնն, որով պիտի պահպանէ իւր կենսական զօրութիւն, այս պատճառաւ կրնայ ըսուիլ որ մասնաւորապէս քաղաքի օդն նախանձելի չէ, որով յառաջ եկած է բնակչաց նիհար կաղմութիւնն (քիչ բացառութեամբ) և յառաջ կը դանշատ անդամ այլ և այլ հիւանդութիւն, յորոց ումանք մահացու են, մանաւանդ «նէղ» մանկանց համար: Նոյնպէս քաղաքացւոց աչաց հեռատեսութիւնն աւելի կարճ է քան թէ այդեստանցւոց, վասն զի առաջինքն չունին աչքի ընդարձակ հորիզոն, (իսկ մտաց՝ չգիտեմ, զի տակաւին չեմ ուղեւորած մտային վերնադաւառները) տնէն դուրս ելած ատեն չեն տեսներ դէմերնին լայնածաւալ դաշտօրայք կամ արտօրայք, կամիմ ասել թէ զուրկ են դեռ զգալի հորիզոնէ և իմանալին ևս դրեթէ ոչ ինչ: Իմ այս ՚ի բնուտ ըրած տեսութիւնս ակնոց գործածելոյ պարտաւորեալ մասին խիստ շօշալիելի կրնայ համարուիլ ՚ի Մայրաքաղաքիս ծնած բը-

նակչաց , որոց մէջ բազմաթիւ են կարճատեւներ :

Վանայ երկու մասի բնակչաց մէջ մին եղած վերոյիշեալ տարբերութիւնն ուղղակի արդիւնք կրնայ համարուիլ ուրեմն տեղական օդին և բնական վիճակին :

Բերդի գլխէն երբ թնդանօթ որոտնդոստ կ'արձակուի մերձակայ տներն բնական մի զարհուրանքէ կը բռնուին և բնակութիւնքն , կարծես թէ , երկրաշարժի ցնցումներ կզգան , սակայն մեղք իրենց , որ հարիւրաւոր տարիներէ 'ի վերայդ ձոյն կը լսեն և տակաւին չեն ընտելացած նորա բնութեան և ոճին :

Մեր Մահմետական դրացեաց բնակութեանց թիւն 200 էն վեր չանցնիր բուն քաղաքի մէջ : Քաղաքէն դուրս ամենքն ալ ընդարձակ տեղերը բնակութիւնք հաստատած են թէ՛ քաղաքին մերձ և թէ՛ Սյգեստանի Հայ բնակութեանց շրջապատը մանաւանդ :

Գլխաւոր արտածութիւն (էտպօրէսսիճն) . — բուրդ և ԲէֆԷկ (բուրդի նուրբ և ազնիւ տեսակըն , զոր կերէ կանուանեն և զայն կրող ոչխարին ալ շունուան կըտան) : Ընտիր մանիսայի նման շուէր և գոյնզգոյն սպաներ , նուրբ և ճաշակաւոր գործուած , յորոց ոմանք մեր Պօլսերնակ եղբարց անձանօթ չեն և երբեմն իսկ կը հադնին , մանաւանդ ձմեռ ատեն : Կարեւոր պարագայ մի է յիշել , որ Եւրոպական ապրանքաց նոյն

օրինակ զգեստեղէններէն չորս անգամ աւելի կը գիմանան և գինն եւս համեմատաբար շատ աժան, ուստի քաջալերութեան արժանի :

Մնասուններէն դուրս կը տարուին ստուար թուով ոչխար, տուար (կով և եղ), ձի : Նշանաւոր է Վանայ կատուն՝ իւր առատաբուրդ ճերմակ գոյնովն և սլիկութեամբն (ճարտարութիւն կատուի) : Դուրս կը տարուին մեծ քանակութեամբ այծու, եղան և գոմէշի կաշիներ :

Ներածութիւն (Եփօքընիւսիճն) . — Պօլսէն Եւրոպական ամեն տեսակ ասլրանքներ, Պարսկաստանէն մեծ քանակութեամբ բամպակ, մեծագին շաւր (գօտի), շիթ, կտաւ : Նոյնպէս քիչմիշ (չամշի մանր և անկուտ տեսակն), պաղլեղ, կլաքար, տորոն (որմէ տեղս ալ յառաջ կը գայ, այլ նուազ քանակութեամբ) : Բերիայէն (Հալէպ) այլ և այլ գործուածքներ, բամպակէ մանաւանդ, յորս նշանաւորն կրնայ համարուիլ Եփօքըն : Նշանաւոր է նոյնպէս կանանց տնական ձեռագործն :

* * *

Վանայ Հայ բնակիչք (Մահմետականայ մասին ՚ի կարգին կը խօսուի) առ հասարակ արհեստներով կղբաղին, կան նաև բաւական թուով վաճառականներ և մասնաւոր առ և տուր ընողներ, վերջնոյն մէջ կան և Տաճիկներ :

Տեղւոյս գլխաւոր արհեստներն են, ոսկերչութիւն, կօշկակարութիւն գերձակութիւն,

հիւսնուլթիւն (իւրեանց տեսակներովն) պղնձա-
գործուլթիւն , դարբնուլթիւն , պայտառուլթիւն ,
թամբագործուլթիւն , որմնաշինուլթիւն . կը գըտ-
նուին նաև մասնաւոր արհեստաւորք , ինչպէս
խաղաղորդ , ժամագործ , ձուլիչ , թիթեղագործ
են : Տեղւոյս արհեստաւորքն Հայերն են :

Թելի վերաբերեալներն են կտավագործու-
լթիւն իւր հաստ և նուրբ տեսակներով , որոնք
նշանաւոր են իրենց դիմացկունութեամբ , որպէս
են շէր և «սորէն» , որոց ներկն և նախշունու-
լթիւնն դարձեալ իրենք կըտան , ինչպէս և իրենք
կը գործեն , զորս մեծագոյն մասամբ շրջակայ
գիւղացիք կսպառեն :

Բրդեղինաց գործուածքներն աւելի նշա-
ւոր են , զորս վերել յիշեցի արդէն :

Վանայ 3,000 տուն Հայք Ե գլխաւոր թա-
ղերու բաժնուած են ազգայնապէս , յորոց իւ-
րաքանչիւրն իւր ստորաբաժանումներն ունի .
մենք այժմ խօսիք գլխաւորաց վերայ կարգաւ ,
համաձայն մեր արդէն ընտրած ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ :

1. Քաղաքի Բաղ

Քաղաքի Հայք 500 տուն են , որք ունին 7
եկեղեցի , յորս նշանաւորն է յանուն Ս. Պօղոս և
Պետրոս Սրբազան Սուաքերոց կառուցեալն , որ
մէկ յարկիներքև բաժանեալ է երկու ընդարձակ
մասերու . այս առթիւ կը կոչուի նաև «Ջխտակ
Ժամտուն» (տեղական առմամբ զոյգ եկեղեցի) :

Նոյնպէս երեւելի է Ս. Նշան կոչուած փոքրիկ ,
այլ գեղեցկաշէն եկեղեցին , որոյ տաճարի յա-
ջակողմն առանձին խորանի մը մէջ խնամօք կը
պահպանուի ԿԵՆՍՅ ՓԱՅՏԻ ՄԻ ՄԱՍՆ , երբե-
մին գերութենէ բերուած Պարսկաստանի մեր-
ձակայ տեղերէն :

Սոյն եկեղեցւոյ մէջ, սովորական եօթնեկի օրե-
րէն զատ , ամեն ուրբաթ օրերը (ի նշան ուրբա-
թու խաչելութեան թերեւս) Ս. Պատարագ մա-
տուցանելոյ նախնական սովորութիւնն տակաւին
կը պահեն , բազում բարեպաշտ անձինք և մա-
նաւանդ ջերմեռանդ կանայք աստ կը դան յուխտ
այլ և այլ կողմերէն ու թաղերէն . կանանցմէ ու
մանք բոկոտն կը դան , որպէս զի ուխտերնին
ընդունելի լինելով՝ Ս. ՆՇՍՆ իրենց «բո՛ւ հո-րասր-
տայ . թէպէտեւ իրենք բացարձակապէս ար-
դելեալ են տաճարի դռնէն ներս ոտք կոխելոյ
և ըստ սովորութեան տաճարի դրան առջև կը-
նեն աղօթքնին , հոն կը ծեծեն կուրծքերնին և
հոն կընեն կրկին խնդրուածքնին , որոց տեսակ-
ներն իւրեանց թող տալով , դուրս կելնեմ տա-
ճարէս , զոր մշտական հիւր կը պահեմ սրտիս
և հոգւոյս մէջ :

Եկեղեցւոյս կից է Հայոց Առաջնորդարան .
միւս եկեղեցիքն ևս առ հասարակ կանոնաւոր
են կառուցմամբ և մեծագոյն մասամբ տաճա-
րաւոր : Բաղաքին մէջ 2 վարժարաններ կան :

մին արական և միւսն իգական սեռին յատկացեալ . առաջին կը կոչուի « Յիսուսեան Վարժարան », որոյ անուամբ անցեալ տարի շինեցին մի շէնք երկայարկ և դասարանական դրութեամբ կառուցեալ, ուր այժմ կ'աշակերտին 180-200 ուսանողներ, որք բաժանեալ են երկու մասերու այսինքն ուսումնարանի և ծաղկոցի աստիճանաց : Վարժարանիս ուսմանց ծրագիրն սովորական ուսանելի առարկայներէն աւելի տեսակ չ'սպարունակեր ներկայիս մէջ (*):

Յիսուսեան սոյն վարժարանին համար, ուրախ եմ ասելոյ, որ Կարինէն յատուկ հրաւիրմամբ եկած է Զմիւռնիացի Մեծ. Ս. յգեւվարդ էֆէնտի Սալանեան, որ վարժարանիս մէջ պաշտօն կը վարէ իրրև մանկավարժ և ձայնագրութեան (Դեմո) ուսուցիչ : Սոյն աղնիւ և աշխոյժ երիտասարդի համեստութիւնն, կը վախեմ, որ չ'ներէ ինձ իւր պաշտօնի նկատմամբ ունեցած մանկավարժական հազուագիւտ ձիրքերն դըրուատել, որոց քանիցս ականատես եղած եմ անձամբ և ուսանողաց հետ զգացեր եմ ամենամեծ հաճոյք իւր դասախօսութեան եղանակէն, որմէ մեծապէս օգուտ քաղած են և կը քաղեն վարժարանիս մանուկներն, որոց վերայ

(*) Վարժարանաց ուսումնական կողմերն զատ զատ երկարօրէն նկարագրելն աւելորդ կը համարիմ . ըստ որում Վան քաղաքիս տեղագրութեան վերջը արդէն կը յաւելում նաև փոքրիկ ամփոփում մը :

յիշեալ ուսուցիչն կը նայէ իբրև ԶՍԻԿԻ վերայ
և փոխադարձաբար ուսանողքն իրեն վերայ կը
նային իբրև հօր վերայ, երկու կողմանէ ևս կա-
թողին համակրանօք, ահա դաստիարակութեան
մի ԳՍՂՏՆԻՔ, զոր վարժարանիս մէջ տեսած՝ կը
մեկնիմ յերկրորդ վարժարանն :

Քաղաքիս երկրորդ վարժարանն է « Շու-
շանեան » օրիորդաց վարժարան, ուր 80-100 ա-
շակերտուհիք կուսանին, վեց կարգերու բաժա-
նուած և սովորական ուսմանց հետ կուսանին
բաւական օրինաւոր ձեռարուեստ և ասեղնա-
գործութիւն, որոց մասին գոհ եմ ասելոյ, որ
լաւ հեռատեսութեամբ աւելի խնամք կը տա-
րուի և պէտք է տարուի, զի ՀՍՏԻ ԽՆԴԻՐ կայ
իւր մէջ : Վերոյիշեալ երկու վարժարաններն ու-
նին 7 պաշտօնեայ, որոնց տարեկան թոշակնե-
րու ընդհանուր գումարն է 90-100 ոսկի, որ կը
հոգացուի եկեղեցւոյ կալուածներէն :

Այժմ նորանոր ջանքեր կը լինին թոշակի
դրութիւնն ներմուծելու, որով թերևս բարձ-
րացնեն վարժարանաց գիրքն. չմոռնամ ըսել
որ ոմանք արդէն թոշակի դրութիւնն ընդունած՝
կը վճարեն իւրեանց պարտքն, թէև իրենք լի-
նին թուով շատ նուազ :

Հետեւեալ գլխովն՝ մեր ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒ-
ՆՔ շարունակեմք և քաղաքէն յՍ.յգետտան մեկ-
նելով նկարագրեմք և տեղագրեմք, և եթէ
հարկ լինի տեղ տեղ իմաստաբեր մեղմօրէն :

ԳԼ. ԼԱ.

Բ. Ա Յ Գ Ն Ս Տ Ա Ն

Քաղաքի պարխապներէն դուրս ելնելով, ընդհանուր տեղեկութիւն մը տալոյ համար կարեւոր կը համարիմ փոքրիկ կանգ մ'առնուլ տակաւին մեր ՈՃՆ յառաջ չ'տարած դէպ 'ի Ս. յգեստան, որ ՎՍՆ քաղաքի ամենապատուական, գեղեցիկ և զուարճալի մասն կը կազմէ իւր հորիզոնական և ընդարձակ դիրքովն, օդովն, ջրովն, պտղատու և անպտղատու բազմաթիւ ծառաստաններովն ու խաղողի մեծատարած այգիներովն, որք ամառ ատեն, երկնից արդար հոգիներու դրախտն երկրի վերայ, այգեկութի ժամանակը հաւասար Վանցիներուն կը ՅԻՇԵՑՆԵՆ: Վանայ սոյն մասի անուան ծագումն արդէն յայտնի է և բացատրութեան անկարօտ:

Ս. յգեստանի փողոցներն ամենամեծ մասամբ ծառաստան են, երկու կողմերէն այլ և այլ հաստութեամբ բարդի և մանաւանդ ծեր և երիտասարդ ուռենիներով զարդարեալ՝ կը կազմեն զուարճալի ծառուղիներ, որոց տարածեալ ուքերու տակէն 'ի քաղաք կերթեւեկեն այգեստանցւոց մեծագոյն մասն, որ ամառուան զանակին Արեգական կիլիչ ճառագայթներէն պահով կը ճանապարհորդեն:

Քաղաքն Ս. յգեստանէն $1\frac{1}{2}$ — $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու

է և կը դանուի նորա յԱրեւելակողմն : Քաղաքի մէջ կրպակ , վաճառատուն և կամ որ և իցէ առ ու տուր ունեցող Այգեատանցիք առաւօտ կանուխ կերթան և երեկոյ ուշ կը վերադառնան 'ի տուն , ուր կը մտածեն օրուան առն և դորբ :

Ամառ եղանակին աստ է տեսանել այն հաճոյք և զուարճութիւն , զորս խումբ խումբ Այգեատանցիք կզգան այս առթիւ , և ես ինքս Այգեատանցի լինելով անհուն բերկրութեամբ սիրտս կը լեցուէր , երբ այդ հովանեաց ներքեւէն ընկերներուս հետ կը ճանապարհորդէի՝ մեզ խօսքի առարկայ ընելով ազգային խնդիրներ ու քրճեր և այս հաւատարմութեան գաղափարներով ծնած և սնած Հայրենասէրի մը համար միթէ բնական չէ :

Ճանապարհի յիշեալ ծառուղեաց մէջէն աղբերց ջուրերն զուգահեռական առուակներէն կարկաջասահ կընթանան յԱրեւելից յԱրեւմուտս :

Քաղաքիս Թալէշ-Գոթն յուղի ելնելով Յվայրկենի տեւողութեամբ տափարակ տեղեր կտրելէ զկնի կը հասնիմք ՀԱՅԿԱՅ ՎԱՆՔ կոչուած տեղը , որոյ անմիջական մերձ Արեւմբտեան Հարաւային ընդարձակ տեղիք դարաւոր գերեզմանատանց հետքերով կամ մարդկային ոսկրոտիքներով լի էին , որոց երեսը երբ կը գիտէի՝ յանկարծ Նզելիէլի տեսած դաշտն և անոր փշած ՇՈՒՆՁՆ միտքս ինկան , սակայն չ'կայր և ոչ մի կողմանէ կենսատու ՕԳ փչող հով մը ,

ես ինքզինքս մի մեղմ և հանդարտ բնութեան մէջ գտայ, ըստ որում այդ հինաւուրց մեռեալներու ոսկրոտիքն այնչափ տխրութիւն չէին պատճառեր Տեղագիր—Ուղեւորիս սրտին, որ ըստուգիւ խօսելով նման ժամացոյցի շարունակ Բա, Բբ կը զարնէր և միշտ կ'սպառէր իմ գարուն կենաց վայրկեանները, այս պահուս իմ խելք կը դառնայր և հազիւ ինքզինքս գտած, կարող եղայ մտաւկայ կամուրջէն անցնելով հասնիլ անգիսաս հետեւեալ տեղին:

2. Հայոց Վանոց Բադ

Թաղիս հետաքրքրական անուան վերայ հաւանականագոյն աւանդութիւնն է և կարծիք թէ « թերեւս Հայկ իրեններովն աստ հանդիստ մ'առած կամ իջեւանած լինի, երբ յուղի ինկած կը գնայր 'ի Հայոց Չոր Բեւայ կամ Ներքովգայ դէմին 'ի մարտ »:

Սոյն թաղն ունի 274 տուն Հայ բնակիչ, որք ունին յանուն Ս. Առտուածածնայ հաստատուն շինուածով եկեղեցի մը, որ կը պարունակէ 1,080 կրօն մը և ինքն դժբաղդարար մութ է պատուհանաց նեղութենէն: Եկեղեցւոյ կից է տեղւոյս նորաչէն և երկայարկ վարժարանն, ուր ձմեռատեն 100—120, իսկ ամառ եղանակին 50—60 ուսանողներ կ'աշակերտին, որք բաժնուած են գրեթէ այնչափ կարգի որչափ որ դասագրոց տեսակներ կը գտնուին աշակերտաց ձեռքը (*):

(*) Աստ աւելորդ չեմ համարիր սոյն երկտող դի-

Վարժարանիս համայն ուսանողքն յանձնը-
լած են երկու պաշտօնէի, որոց տարեկան թո-
շակաց գումարն է 25-30 ոսկի, որ կը հողացուի
եկեղեցւոյն եկամուտներէն :

Հայկայ Վանցւոց այժմեան վարժարանի շի-
նութեան համար տարած ջանքերնին արդարեւ
գնահատելի են, թէպէտև առանց մասամբ մը
արտաքին նպասաներու շինուած չը լինի : Յու-
սալի է որ վարժարանիս դրեց յարմար և օղաւէ-
տութեան համաձայն վիճակի մը մէջ պիտի դը-
րուին նաև ուսանողներն, վասն զի խնդիրն հոս
է թէ շէնքի գեղեցկութիւնն զուսանողս յառաջ
կրնայ մղել, եթէ օրինաւոր դաստիարակ, ու-
սուցիչ և կանոնաւոր հսկողութիւն չ'լինի, միթէ
յարմարարաց պատուհաններէն փչող օդին մէջ
սուրբ հոգի կայ, զոր ուսանող մանուկներն ըն-
դունելով, նման Սուաքելոց, վարժարանի վեր-
նատան մէջ Հոգւով Սրբով լեցուին, որով և ի-
մաստնանան, զարգանան և վերջապէս սկսին այլ
և այլ լեզուս խօսիլ ու գրել զհին և զնոր և մաս-
նաւորապէս Վանցի հայրենակցացս հասկցնել :

*

* * *

Ս. յաշալի բաւ համարելով տեղւոյս նկատ-

տողութիւնս ընել թէ փոխանակ դասադիրքերն աշա-
կերտաց կարգերուն յարմարցնելոյ, կարգերն դասա-
դրեանց տեսակներուն յարմարցուցած են. պարագայ
մը, որ չ'կրնար կրթական պաշտօնէի մ'ուշադրութե-
նէն վրիպիլ :

մամբ խօսիլն , ապագայի յոյսերով ծանրաբեռ-
նեալ մեկնիմք մի և նոյն ուղղութեամբ :

Այսպէս զիմ ուղին շարունակելով կանց-
նիմ բազմաթիւ ընտիր արտօրայք , ամենքն ջը-
րարբի և մեծագոյն մասամբ Տաճկաց վերաբե-
րեալ և կամ անոնց վերաբեռ :

Սոյն ճանապարհամիջոցին վերայ բաւական
տեղեր չկան բնակութիւնք և ծառուղիք , ո-
րոնք աւելի Այդեաստանի միւս ճանապարհաց կը
պատկանին , այլ միայն կան մասնաւոր ծառեր
և մի դարաւոր ուռենի , որ՝ նման կամուրջի՝
շուքերէ կամար կապած է և որոյ տակէն պար-
տին անցանել այս ճանապարհէն երթեկողքն :
Ձայս ուռենին Ս. Ծառ կ'անուանեն Հայերն , և
Տաճիկներն ևս նմա կը տան նմանօրինակ մի ա-
նուն , որ իգական սեռերէն ոմանց մէջ աւելի
ընդհանուր է : Սոյն երկու տարասեռ և տարա-
րիւն հայրենակիցք մի և նոյն ծառին կընծայեն
մի հաւատք բղիած տարբեր սիրտերէ և զգա-
ցումներէ : Հաւատացեալ կիներէն իւրաքանչիւր
տեսակն , համաձայն իւր ներքին համոզման , թող
կապէ մի կտոր ւր ուռենւոյն ճիւղերէն միոյն
վերայ ՚ի նշան , և մեք շարունակեմք վերստին
մեր ուղին , և վերջապէս բաւական Հայ և Տա-
ճիկ բազմաբնակութիւններէ անցնելով կը հաս-
նիմք բուն Այդեաստանի « Արարք » անուանեալ
թաղը , որոյ վերայ տակաւին չխօսած՝ հետե-
ւեալ ընդհանուր տեղեկութիւնն տամ և ա-

պա շարունակեմ հասած տեղէս :

Այդ եստան , աննշան բացառութեամբ տա-
փարակ դիրք մ'ունի , և քաղաքի դիրքէն 80
-100 մետր բարձր : Երկայնութիւնն է յՍրեւե-
լից յՍրեւմուտս 1 1/2 ժամ , իսկ Հարաւէն ի Հիւ-
սիս 1 ժամ :

ՎՍՆ , ընդ հանուր առմամբ , կրնամք եռան-
կիւնաձեւն համարիլ , որոյ դադաթն է Այգես-
տանի Սրեւեկակողման նորատունկներու (որոց
վերայ ի կարգին կը խօսուի) մէկ մասն , և եր-
կու կողմերն են Հիւսիսէն Ալ-Քէ կոչուած եր-
կայն լեռն իւր յարակիցներովն ու Հարաւէն
Շահրուայ թաղն իւր Սրեւեկքէն յՍրեւմուտս եր-
կայնութեամբն , իսկ խարխսն Բղնունեաց ծովը :

Այգեստանի մերձաւոր շրջապատը և նոյն-
պէս իւր ոլորտը կը գտնուին ընդարձակ արտօ-
րայք և դաշտօրայք :

Վանայ Այգեստանի ամենէն բազմահայ
թաղը հասած լինելով այժմ խօսիմք իրեն վրայ
մեր արդէն ընտրած կարգաւն :

3. Արարուց (այր յարոց) Բուլ

Սոյն թաղն ունէր 850 տուն Հայ բնակիչ
այր յարոյց Ս. Ստտուածածին կոչուած հնաշէն
եկեղեցի մը , որ այս տարի քակուելով ՚ի հիմ-
նանէ շքեղօրէն նորոգուեցաւ : Սոյն եկեղեցին
ունի ծխական երկու հաս երկայարկ վարժա-
րաններ , որոց վերի յարկերն ուսանողաց յատ-

կացեալ են, որք ունին գեղեցիկ դիրք և տեսարան: «Ս. Մատթէոսեան» անուանեալ սոյն վարժարաններէն առաջին ուսումնարան է և երկրորդն նախակրթարան: Առաջնոյն մէջ կաշակերտին 126 ուսանողք, որք բաժնուած են 2 կարգերու. երկրորդն, որ նախակրթարանի մասն կը կազմէ, ունի 158 ուսանողք, որոնք երկու մասերու բաժնուած են, յորոց 103 ծաղկոյին և 55 նախակրթարանին կը վերաբերին: Վերջի մասին մէջ 40 հոգի աղջիկ են և մնացեալ 15 մանչ, որք թաղիս նոր սերունդ կը կազմեն և չունին սպառճառ մը չ'սպակել բանաւոր ջանքեր: Մէկ յարկի մէջ խիտ առ խիտ բնակուած և որ ցաւալին է այդ յարկն իւրեանց կը ծառայէ դասարանի, ճաշարանի, ձմեռատեն դրօսարանի և սերտարանի, ուր ձայներու ժխորէն ոչ թէ մանուկն կարող է ուսանիլ, այլ ընդհակառակն գիտցածն եւս մտահան ընելոյ դժբաղդ և անզգայ հարկին մէջ կը գտնուի: Սոյն վարժարանի համայն ուսանողք յանձնուած են երկու կառավարիչ դասատուաց, որոնք օրական մի դաս հազիւ կրնան աւանդել, զի այդ խեղճ ճանկալարձնէն ուսանողաց դպրոցական ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ ալ տալոյ պարտաւորեալ են. մանուկներն իւրեանց ընթերցանութեան դասերն կրնդունին երբեմն իլլաց և երբեմն ի խաղ, այլ յաճախ ի կաղ: Ուսումնարանն ունի գրասեղան, իսկ ծաղկոց ո՛չ:

Խօսքս ամփոփելով՝ Արարուց թաղի սոյն

երկու վարժարանաց ուսանողներու ընդհանուր թիւն է 284 և երբեմն իսկ 350 ի կը բարձրանայ : Պաշտօնէից թիւն է 10 և տարեկան ծախուց գումարն 130-140 Օսմ. սոկի, որ կը հագացուի եկեղեցւոյ կալուածական եկամուտներէն, որ ծախքէն աւելի կը գոյանան, սակայն սնտեսագիտաբար պէտք եղած տեղւոյ գործածութեան մէջ չիք մատակարար, վասն զի գըրամն մէկ աստիճան կարեւոր է, իսկ զայն գործածելոյ կերպ ԳիՏՆՍ.Լ.Ն երկու :

Վերոյիշեալ Մատթէոսեան կըթարաններն կընթանան անորոշ ուղղութեան մը ներքեւ, առանց կանոնաւոր ծրագրոյ մը : Ս.ա այժմ պէտք է մխիթարուիմք, վասն զի վարժարանսն օր ըստ օրէ բարեկարգելոյ ջանքերնին գործադրելոյ վերայ են և կը յուսամ յաջող ընթացքով :

Արարուց եկեղեցին իւրեան մերձ ունի 200 էն աւելի խանութներ, յորոց մեծագոյն մասն նպարաւաճառ են : Տեղւոյս գրեթէ ամեն անկիւնները գինեատունք անպակաս են և խանութներն ընդարձակ հրապարակի մը շուրջ շինուած են բացօթեայ : Կիւրակէ օրերն առաւօտեան դէմն 3-4 ժամու տեւողութեամբ մասնաւոր տօնաւաճառ կը լինի, մօտակայ գիւղերէն և մասնաւանդ թաղերէն առ և տրոյ համար մարդիկ աստ կը գիմեն : Տեղւոյս կրպակաց մեծ մասն Հայոց ձեռքն է և են բաւական կարեւոր :

Արարք թաղի մէջ մի մաս կայ, որ երկրագործութեամբ կ'ըրաղի գիւղական կենօք և բնակութիւննին թէև դարձեալ թաղերու մէջ, այսու ամենայնիւ ինքնուրոյն գիւղ մի է ունենալով իւրեանց մէջ գիւղական բոլոր կարգադրութիւնք և տեղական կառավարութիւնն ըստ այնմ կը նկատէ զանոնք, որոնցմէ երբ հարկ լինի սայլի և ուրիշ բաներու աշխատանաց պահանջումն, զոր ունին Վասպուրականի համայն գիւղորայքն: Գիւղիս հողային կալուածներն, ամենամեծ մասամբ Այգեստանի Արեւելեան Հիւսիսակողմն 2-3 ժամ հեռաւոր սարերու և դաշտերու մէջ կը գտնուի:

Արարքէն մեկնելով յԱրեւելահիւսիս 20 վայրկենէն կը հասնիմք հեաեւեալ տեղը:

4. Նորաշէն Բաղ

Սոյն թաղն ունի 476 տուն Հայ բնակիչ, պայծառ կառուցմամբ և ճաշակաւոր մի եկեղեցի յանուն Ս. Աստուածածնայ: Ունին մի վարժարան գրեթէ երկսեռ, ուր կաշակերտին 130 ուսանողք, յորոց 30 ի մօտ աղջիկ են, որք մի մասնաւոր սենեկի մէջ կը դաստիարակուին և մնացեալ հարիւր մանչերն բաժանեալ են նախակրթարանի և ուսումնարանի՝ երկու դիւսաւոր բաժանումներու, որք ՚ի միասին կուսանին մի յարկի տակը: Վարժարանիս գիրքն շատ լաւ է, սակայն արդարութիւն է չ'մոռնալ որ այդ կայտառ և աշխոյժ ուսանողքն օրն ի բուն կը

նստին տախտակամածի վերայ առ ՚ի չ'դոյէ դրասեղանի և ոմանց կոնակներն, խորին վիշտ դգալով գիտեցի, որ նման 80 տարուան ծերունւոյ, աղեղ դարձած են այդ ծաղիկ հասակին մէջ:

Վարժարանիս պաշտօնէից թիւն է 7 և ուրոնց տարեկան թոշակաց գումարն՝ 120 ոսկի: Դպրոցական շրջանն 8 տարուան բաժնուած է. կայ Տեսուչ քահանայ մը, որ բաւական ջանադիր կերելի օր ըստ օրէ աւելի բարեկարգելոյ տեղւոյս նոր սերնդեան կրթական վիճակն և այս առթիւ կը յուսամք որ Արժ. Տեսչի ուշագրութենէն չ'պիտի վրիպի նաեւ վարժարանիս ուսանողաց առողջապահական աննախանձելի վիճակն, զոր կանոնաւորելոյ չիք դժար:

Սոյն թաղի վարժարանէն դուրս ելնելով ուղեւորեմք դէպ ՚ի յԱրեւմտեան Հարաւ, $\frac{2}{3}$ ժամէն կարող եմ ժամանել ՚ի Ս. Յակոբ, կարելով գեղեցիկ ծառուղիներ և անցանելով ջրոց կարկաջասահ առուակներ:

Յ. Ս. Յակոբայ Բաղ

Տաճկական բնակութեանց դրացի եղող այս թաղն ունի 450 տուն Հայ բնակիչ, յանուն մըծբնայ Ս. Յակոբ Հայրապետին կառուցեալ մի եկեղեցի և «Ս. Ղուկասեան վարժարան» կոչուած կրթարան մը, որոյ ուսանողաց ամբողջ թիւն է 140, որք ժԱ. կարգերու բաժնուած են, յորոց մեծ մասն ուսումնարանի և փոքր մասն նախակրթարանի ընթացք ունին:

Վարժարանիս ուսումնական և առողջապահական կողմերն չեն կրնար զգայուն այցելուաց վիշտ չ'պատճառել ներկայիս մէջ, որոյ յաջորդն փայլուն յոյսերով բեռնաւորեալ է սակայն :

Չորս պաշտօնեայ կայ, որոց տարեկան թուշակն է 50 ոսկի վճարելի եկեղեցւոյ սնտուկէն :

6. Յանկոյ Չորս Բող

Այս թաղն կը գտնուի նախորդի Արեւելահողմն և անկէ $\frac{3}{4}$ ժամ հեռու. ունի 450 տուն Հայ բնակիչ և յանուն Ս. Աստուածածնայ կառուցեալ գեղեցիկ եկեղեցի մը, գրեթէ լեռնահովտի մը մէջ հեղեղատի մը Հիւսիսակողմն : Կայ 'ի հինուց շինուած մեծ կամուրջ մի, որոյ վրայէն ժողովուրդ կանցանէ գնալոյ համար յեկեղեցին, որ, միւս եկեղեցեաց նման, բնակութիւններէ շրջապատեալ չէ և իւր բոլորտիքը համարեա թէ կը տիրէ ամայութիւն, ուր կայ սիրուն անտառակ (*) մը, եկեղեցւոյն վերաբերեալ :

Եկեղեցին ունի իւրեան կից երկու վարժարան, մին արական և միւսն իգական սեռին յատկացեալ. առաջնոյն մէջ կան 200 ուսանողք և երկրորդին՝ 50 : Մանչերն վեց և օրիորդներն երեք կարգերու բաժանեալ : Սոյն վարժարան-

---

(*) Երանի թէ սոյն անտառին, որ լաւ հեռատեսութեամբ օր ըստ օրէ աւելցնելոյ վրայ են, օրինակելի գործ մը լինի վ.Ա.Ն.Ա.Յ համար, ո'ւր փայտ սուղ է համեմատաբար :

ներն բաւական բարեւաւ վիճակի մէջ կերեւին , սակայն զայնս աւելի բարեկարգելոյ և զարգացընելոյ պէտքն ալ անուրանալի է : Վերոյիշեալ 250 (մանչ և աղջիկ) ուսանողաց համար ունին 7 պաշտօնեայ , որոց թոշակաց տարեկան գումարն է 80—90 ոսկի , որ դարձեալ Աստուծոյ ՏԱՆ լումայէն կը գոյանայ և սնտկէն կ'անգոյանայ :

Տեղւոյս ուսուցչական խմբին մէջ կը գըտնուի մի դաստիարակ ուսուցիչ 35—36 ամբողջ տարիներու , դա Աւետիս վարժապետն է՝ ՆԱՀԱՊԵՏ Վանայ համայն վարժապետաց դասուն : Սոյն անձն 57—60 տարեաց մէջ ոտք կոխած է , այսու ամենայնիւ ֆիզիքապէս իւր ունեցած կազմութիւնն շատ նախանձելի է , նոյն իսկ 30—35 տարեկան երիտասարդաց համար . ինքն միջահասակ է , ունի մեծ և կապոյտ աչկունք համեմատական դէմք , բարետիպ և հեղահայեաց , լայն կրծիւք և թիկամբք , պատկառելի և համեստ բնաւորութեամբ :

Վանայ ճանապարհ վարժարաններ

Տեղւոյս վերոյիշեալ 6 արական և 4 իգական սեւերու պատկանող ծխական վարժարաններէն զատ կան նաև հետեւեալներն . Ա. Մկրտաիչ էֆ . Փորթուղալեանի ԿԵՂՐՈՆՍԿԱՆ վարժարան : Բ. Խնամատար Ընկ . ՈՐԲԱՆՈՅ : Սոյն երկու կրթարաններն միջնակարգ վարժարանի ուսումնական դիրքն ունին (մասնաւոր տարբե-

բութեամբ) և են կանոնաւոր ուղղութեան մը ներքե և պատիւ կը բերեն իրենց անձնանուէք հիմնադրաց և եթէ ինէ անկախ պատճառներ չունենայի . . . . մտադիր էի սիրայօժար մի քանի էջ նուիրել յիշեալ վարժարանաց և հըրապարակաւ դրուատել անոնց ԾՆՈՂՆԵՐԸ, որոց մասին թերեւս բացէն արտօնութիւն ունենամ նոցա բուն ՆՇՍՆՍԿՈՒԹԻՒՆՆ ցոյց տալ այդ երկրի տակաւին խաւար մթնոլորտին մէջ :

Գ. «Քարաղամեան», Գ. «Յովհանեան» նախակրթարաններ, որք թէպէտեւ երկու տարի հազիւ կը լինի բացուած լինելին, սակայն ասպագային համար այժմէն յուսալից նշաններ սկսած են ցոյց տալ : Ե. Սուրբ Սանդխտեան Ընկ. օրերորդաց վարժարան, որոյ ԲՍՐԵՐՍՐՆ է մեծահամբաւ Սանասարեանց, որ իւր ծախքովն անցեալ տարի Խրիմեան Հայրիկի տրամադրութեան ներքեւ դեղեցիկ և օգուէտ վարժարան մը, կառուցանել տուաւ, որս շինման մասին Ս.մեհ. Խրիմեան Հայրիկն յատուկ խնամք տարած է և այժմ դերմանական ճաշակաւ կանգնած զայն : Սոյնվարժարանն 14 տարիէ 'ի վեր կը շարունակի :

Անցեալ տարի կրկին ծախիւք յիշեալ մեծանուն ազա Մկրտիչ Սանասարեանցի Սանդքխտեան վարժարանն եղաւ երկայարկ, որոյ անունն փոխուելով այժմ կը կոչուի «ՄՍՐԻՍՄԵՍՆ ՎՍՐԺՍՐՍՆ» «յանուն Մարխամայ Գէորդեան Վանեցւոյ Սանասարեան, շինեցաւ արդեամբ որդ»

«ոյ նորա աղա Մկրտչի Սանասարեանի» :

Ազգի հանրածանօթ այդ բարերարն 10,000 ռուսկի տոկոս մը եւս մշտնջենապէս յատկացուցած է, 'ի յաւէրժ յիշատակ իւր հանգուցեալ լուսահոգի մօր անուամբ նոր մկրտուած սոյն վարժարանին, որոյ աշակերտուհիք սլարտին յաւէտ երախտապարտ լինել Սանասարեան ազնուատոհմ գերդաստանին, որոյ սլատուարեր ՇՍՌՍԻԻՂՆ է այժմեան ԲՍՐՆՐՍՐՆ, զոր աստ տեղագրութեանս մէջ գեղեցիկ առիթով մը կը յիշեմ զինքն՝ 'ի դովեստ իւր արժանաւոր անուանըն, որ ամեն Հայ սիրտերու մէջ մեծ տեղի մը գրաւած է և այս ամենամեծ իրաւամբ :

*

Վանայ մասնաւոր վարժարանաց համայն ռուսանողաց թիւն 400 ի կը հասնի, որոց համար համեմատաբար աւելի ծախք կը լինի ծխական վարժարաններէն : Տեղագրութեանս նպատակէն չ'չեղերոյ համար աստ ասկէ աւելի գրել չեմ ուզեր, որք կրնայ գործիս յառաջադիմութեան ուղին փակել, որպէս վերև ակնարկեցի :

ԳԼ ԼԲ.

Վանայ Ռե դըսցի Մահօրակեանաց կրօնական, կրթական, արհեստական կողերն և կացութիւնն :

Վանայ մեր դրացի տարակրօն Հայրենակիցք քաղաքի մէջ ունին 4 հատ գլխաւոր մըդկիթներ, յորս նշանաւորն է Ղուբլուն համար կոչուածն, իւրաքանչիւրն ունի իւր նախակրթա-

րանն . կայ և մի Բէշտէ (ուսումնարան) , որոյ պաշտօնէից ծախքերն տեղական կառավարութեան կողմանէ կը հոգացուին :

Այդեւտանի մէջ տաճիկներն ունին բազմաթիւ աղօթատեղիներ , սակայն շինութեանց և դրից կողմանէ ոչ նշանաւոր , մեծագոյն մասամբ ունին իրենց առընթեր կամ կից կաթալայեալ բնակավայրեր , ուր լաւ կը դասախօսեն կարգացւորներն ուսմանողաց :

* * *

Քաղաքիս Մահմետականքն առ հասարակ կալուածատէր են հողային և տնային . ունին մեծամեծ և ջրարբի պատուական արտօրայք : Իրենք շատ քիչ արհեստով կզբաղին , ոմանք պաշտօն ունին կառավարութեան դուռը : Միջին և ստորին դասերէն վտարիկ մաս մը կզբաղի նըսարավաճառութեամբ և կենդանեաց առ և տրրով , արհեստաւորքն շատ հազուագիւտ են , միայն պարտիզպանութիւնն և պախեղպանութիւնը (սելս և ձմերուկ հասցնելն) դրեթէ իւրեանց յատուկ են : Կը պահեն էգ (մանտայ) և կով , որոց կաթովն ու մածուկովն երջանիկ կապրին , որպէս և այգեաց պտուղներովն , զորս առ հասարակ Հայերն ծախու կառնուն : Վանայ մեր դրացի այլակրօն Հայրենակիցքն , ընդհանրապէս մտածելով , պալատներ և տներ շինելոյ բնաւ հետամուտ չեն երբ դրամեին վխտայ իսկ , այլ ընդհակառակն կուզեն ամեն ինչ ծախել և հողային

(արտ մանաւանդ) կալուածներ ձեռք բերել, իւրեանց ընտանեկան շրջանակին մէջ դարձեալ գոյութեան արժանի պարզութիւն և չափաւորութիւն կը տիրէ թէ արանց և թէ կանանց վերաբերութեամբ : Ազգասիրական զգացումսին շատերու նախանձն կրնայ շարժիլ իրենց ունեցած այս ազնիւ յարկ-բեռն վրաս պարտք դրուաւ, որ աստ անյիշատակ չթողում զիրենք, որոց մեր Հայոց հետ ունեցած յարաբերութիւնն ուրախառիթ երեւոյթներէ չկարծուիր որ զերծ լինի . այս կենսական ԽՆԻԻԲ մի է այս երկու տարասեռ Հայրենակցաց յարաբերական վիճակի քաղցրութիւնն, զոր կը փափաքիմ տեսնել ամենու սրտին մէջ անխտրապէս :

Տեղւոյն թրոց օր լաւ սովորութիւն

Քաղաքիս թուրքերն մի գեղեցիկ սովորութիւն ունին, որ իւրեանց նախնիքներէն ժառանգած են և զոր ցարդ կը շարունակեն անփոփոխ, անարատ և անխափան :

Սոքա սովոր են, ձմեռ ատենը, 6 ամիսէ աւելի իւրաքանչիւր թաղեցին գիշերներն ընթրիքէն անմիջապէս յետոյ երկայն շաբաթներ լեցուցած և կրակի բռնած՝ ի խորհուրդ կը գումարին՝ թաղի գլխաւորին փակախ (ախըռ), որոյ կեդրոնը յատուկ տեղի կայ որոշեալ, ուր բեռնաձի նիստերնին կընեն, որ 5-6 ժամ կը տեւէ, գուն ուրեք կը վիճեն : Սոյն ժողովոյ նիստն օրհորձակ կանուանեն, որոյ մէջ իւրաքանչիւր ան-

հատ, տանուտէրէն սկսեալ առաջնութեան կարգաւ, կը խօսին, նախ նոյն օրուան մէջ իւրեանց գլուխէն անցածներ, առած փորձառութիւնք, և դէպքեր կը պատմեն և երբ մեկնելոյ ժամն չհասած՝ օրական կենաց անցքերու պատմութիւնն վերջանայ, յայնժամ կ'սկսին զանցեալէն, զներկայէն և զապագայէն խօսիլ, խորհրդակցիլ, հեռատեսիլ . . . և անձնական կարծիքներն իրարու յայտնել իւրեանց կրօնական, ազգային և քաղաքական տեսակէտներով: Այս գումարման մէջ չկան ընտրեալ Ատենապետ և ատենադպիր, և ոչ նիստերն արձանագրելոյ սովորութիւն, այլ ամեն ինչ բերանացի և մտացի է:

Սոյն ժողովոյ մէջ կը տեսնուին զարմանալի լռութիւն, կարգապահութիւն և զիրեար յարգեցողութեան այլ և այլ ձեւեր. մի քանի անգամ, որ ականատես լինելով՝ մտրմոյ և միանգամայն հոգւոյ աչօք դիտած եմ ժողովոյս Գեօրգի և Չեօլը իսկոյն Հռովմէական ծերակոյտներու պատկառանքն մտացս մէջ անդրադարձած են: Մեր Օսմանցի Հայրենակցած այս ԳեՂեՅի սովորութիւնն աստ յիշեցի իւր ունեցած օրինակելի բնութեան համար:

Վանայ Հայերէն քիչեր հողային կալուածներ ունին. նոքա ևս աւելի 'ի գիւղօրայս' որոց հետ յատուկ շահեկանութիւն ունին:

Պատուաբեր բացառութիւնք ընդ ունելով

վանեցիկներէն շատերն անհաշիւ կեանք կը վարեն և մեծ պէտք ունին իւրեանց դրացի տաճիկներէն օրինակ առնուլ իրենց ապագայն պատրաստելոյ համար, զի ընդհանրապէս նախանձելի հեռատեսութիւն և ապահով նիւթական վիճակ մը չունին ('ի բաց առեալ բացառութիւնք)։ շատերն հակամիտ են 'ի Պօլիս պանդխտելոյ, ուր շատ անգամ, փոխանակ յոյսերնին պսակելոյ, ավանս կեանքերնին կը վերջանայ, այսու ամենայնիւ Վանեցիկն ունի ընտանեկան հարազատ կեանք մը և լաւ ձիրքեր (մասնաւոր բացառութեամբ) փայլելի մասնաւանդ յապագային, ուր հասած ատեննիս նոր սերունդն առած պէտք է լինի ԸՆՏԻՐ դաստիարակութիւն մը :

ԳԼ. ԼԳ.

ԱՅԳԵՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿՆ

Վանայ « Ս. յգեոտան » կոչուած մասն, որպէս յիշած եմ, իւր անունէն յայտնի է, ամենախոքր բացառութեամբ իւրաքանչիւր տուն իւր յատուկ այգին կամ մրգաստանն ունի կամ դունէ պարտիզակ մը և ոմանք ևս բնակութիւններէն դուրս Սրեւեկահիւսիսակողմն 1/2-1 ժամ հեռաւորութեամբ ունին խաղողի պատուական այգիներ ասհագին ընդարձակութեամբ, յորս փոքրիկ աշտարակի կամ գղեակի նման հնձաններ կը բարձրանան, որոց վերի յարկին մէջ կը բնակին ամառ եղանակին և ասկէ խաղողի ժամանակը կը դիտեն տճկած (ուռեցած) ողկոյղները, որոց

Թշնամի են գիշերաշրջիկ այլ և այլ կենդանիներ :

Հնձանի վարի մասն կը բաղկանայ նմանօրինակ քառակուսի սենեկէ մը մաքուր և սալայատակ , որոյ ստորին կողմն 2 մեթր խորութեամբ և $1\frac{1}{2}$ մեթր լայնութեամբ փոս մի կայ : Խաղողներն կթելէն (քաղելէն) յետոյ հնձանի ներքնայարկի վերնակողմն իրարու վերայ կը դիղեն և 4-5 օր կը թողուն , որպէս զի ողկոյզներն թառամին (թուլնան) կամ մեռնին , այնուհետև տան կտրիճներէն կամ հրաւիրեալ բարեկամներէն ոմանք ոտքերնին կը չլտեն (կը մերկացնեն) և ձեան պէս ճերմկցուցած՝ կ'սկսին զխաղողն կոխել , որով քաղցուն (շիրան) կ'սկսի առուի նման վազել և գլխովար ուղղութեամբ գնալով կը լեցուի յիշեալ փոսը , յորմէ շատ կոշուած ամաններով դուրս կը հանեն զքաղցուն և երբ խաղողէն քաղցունը ամբողջապէս ցամքեցնելոյ անկարող լինին , կ'ստիպուին մնացեալ խաղողներն ՚ի մի ժողովել և վրանին մեծամեծ քարեր դիղել : Կրկին ցամքեցնելոյ համար սոյն վերջի գործողութիւնն կ'անուանեն « Թերքամ » մեր Վանեցի հայրենակիցք :

Վանեցիք տակաւին անտեղեակ լինիլ կը թըլին մեքենայի զօրութեան , որով կարող կը լինին խաղողներն լաւ քամելով մեծ քանակութեամբ ստանալ քաղցուն . նախ որ խաղողն կթելէն յետոյ այլ ևս պէտք չկայ 4-5 օր ձգել , որոյ միջոցին խաղողն , բնականաբար , կրնայ ցամքելոյ ենթ

Թակայ գտնուիլ, որով և քաղցուն քանակու-
թիւնն պակսիլ. իսկ մամուլն (փայտէ) ընդհա-
կառակն իւր զօրութեան տակ այնպէս կը սեղմէ
ողկոյղները, որոց չանչն (մէջի կուտ) անգամ կը
չորցնէ, որ ունիցի ականջս լսելոյ՝ լուիցէ :

Ինչ որ է, սպասեմք ժամանակին, ուր «պէտ-
քըն կը դրդէ զմարդն ՚ի հանճար» :

Իմ Հայրենեաց վերոյիշեալ այդ իններն ընդ-
հանուր առմամբ կ'անսւանեն «Նորատունիներ» :

Նորատունիներն ամառ եղանակին մէջ կը
ծառայեն նոյնպէս ուրախութեան և դրօսանաց
տեղւոյ՝ Վանեցւոց մի մասին համար, որք ծա-
ռոց հովանեաց ներքև պօռալ, կանչել, ցատ-
կել, կոնծել (գինին մինչև ՚ի յատակ պարպել)
դկարմիրն և զճերմակն ու խորովածն ուտել քաջ
գիտեն, թո՛ղ իմ այդ զուարթ Հայրենակիցներն
աշխարհիս ներկայ մակերեւութի ՀՍ.ԲՅԵԲՈՒՆ
անտեղեակ շարունակեն իւրեանց «անզրաւա-
կան» ուրախութիւնն կամ +էֆ և ես Հայաբնակի
դաշտերէն և լեռներէն, Սարերէն և Չորերէն,
Հիներէն և Նորերէն ժողոված ծաղիկներովն և
հիւթերովը պատրաստեմ ՉԱԳՈՒՅ մեղր մեր ժո-
ղովրդեան և մեր ՀՍ.Յ ուսանողաց համար, ո-
րոնք հաւատարմութեան ԱՆՍՐՄՏ կաթն ար-
դէն ՚ի մանկութենէ կը ծծեն իւրեանց ՄՕԲ գըր-
կաց մէջ, ուրկէ դուրս կեանք չունին, որպէս
ճնճղուկն ՕԳԷ զուրկ տեղւոյ մը մէջ :

Երբոր այգիներու խաղողներն կը հասնին կսկսին այգեկուծք և այգի ունեցողներն կը կոչեն յայգեկուծ իւրեանց դրացիներն և բարեկամները , ընդ որս կսկսին ողկոյզներն զմելիով կտրել ճուծ ճուծ (սղկոյզ ողկոյզ) և ճուռքաղն թողուլ ճանապարհորդաց , ըստ Մովսիսական պատուէրին :

Վանայ այգեաց թիւն թէև մի առ մի չը համբեցի , այսու ամենայնիւ 2000 էն աւելի հաշիւ տուին ինձ . այս ընդարձակ այգիներէն յառաջ եկած գինիներն մի միայն Վանցիք կ'սպառեն , գրեթէ ամեն տուն իւր գինւոյ յատկացեալ կարասներն ունի մեծափոր , որոյ փոքր տեսակներն՝ զորս «*հէկ*» (փոքր կարաս) կ'անուանեն , հասարակ դասուն յատուկ է :

Վանայ այգիք յառաջ կը բերեն մի քանի տեսակ խաղողներ , զոր օրինակ «*ե*» խաղող , «*ե*» «*հ*» խաղող , առաջինն ունի իւր տեսակներն ինչպէս «*ե*» «*հ*» խաղող , «*ե*» «*հ*» խաղող , զոր տեղական բարբառով կ'անուանեն լըբէկ , որոյ ողկոյզներն շատ ցանցառ կը լինի և հատիկներն , նման հաւու աչաց , խիստ փոքր . սակայն ամենէն աւելի քաղցր կը լինի , և ասոր բնական պատճառն իւր մէջն է արդէն , վասն զի Վանայ մէջ խաղողներն իւրեանց բոլոր տեսակներովն մի և նոյն ժամանակի մէջ կը կտրեն . բնական է որ մանր հատիկ ունեցողն (լօրիկ) շուտով կը հասնի և իւր կոճղին վերայ կը մնայ , որ այնուհետև երթալով Արե-

գական կիզմամբ տակաւ առ տակաւ իւր մէջ պարունակեալ հեղուկի (քաղցուն) քանակութիւն կը պակսի շոգիանալով, հետեւաբար մնացեալ մասին մէջ կը մնայ աւելի շաքար, որով կը լինի աւելի քաղցր, մինչդեռ մեծ հատիկ ունեցող տեսակն նոյն միջոցին տակաւին հասնելոյ վերայ կը լինի. ճերմակ տեսակն իւր մէջ աւելի ունի պարուսկ (քէչի մէմէսի) կոչուածէն. սոյն վերջնոյն ուշ հասնելուն պատճառաւ զատէն կը քաղեն և փոխանակ քաղցու ընելոյ, որ թթու կը լինի, քացախի մէջ կը պահեն ձմեռուան համար պաշար (սօզուքլուք կամ թուռչու), զոր իրենք պահանջէ կ'անուանեն. սոյն անունն թերեւս առած լինի այն պատճառաւ, որ մի քանի ամիս կարասի մէջ կը բանտարկուի կամ կը բռնուի մինչև որ դործածելոյ վիճակին հասնի: Դժբաղդաբար պէտք է ըսել որ տեղւոյս ժողովուրդն քաղցր խաղողէն տակաւին անուշեղէններ պատրաստել չ'զիտեր (քիչ բացառութեամբ):

*

Վան քաղաքի այգեստանեայց մրգեղէն պտուղներն դարձեալ բաղմատեսակ են, զոր օրինակ տանձ, խնձոր, ծիրան, սալոր, տամին (սալորի երկայնահասակ տեսակն), դեղձ և այլն: Սոյն պտուղներն մեծ մասամբ տեղւոյ կլիմայի և եղանակաց վերայ բաժնուած են և նոյնովք կը կոչուին, ինչպէս ոմանք գարնան ատեն կը հասունանան և կը կոչուին շահահաս կամ ֆարնահաս,

ումանք ամառ եղանակին կը հասնին (կը հասունանան) և կըսուին «ճանաչ», (ամառուան վերաբերեալ), ոմանք կը հասնին աշնան միջոցին և կանուանեն «շնահաս», ոմանք ձմեռ ատեն կը հասնին և կը կոչուին «ճանաչ» (*) (ձմեռուան վերաբերեալ): Աւելորդ չեմ համարիր յիշեալ պտուղներէն կամ մրգեղէններէն մի քանի գլխաւորներու մանրամասնութեան վերայ խօսիլ, մանաւանդ իւրեանց հետաքրքիր անուանց համար, որպէս տանձն իւր տեսներովն, զոր օրինակ Բրէտտանձ, որ շատ դեղին, փոքր և քաղցր կը լինի, որմէ իւր անուան ծնած է, հաւելի տանձ, որ է միջակ մեծութեամբ և երկայնապոչ. որովհետեւ, որ կըրը և շատ ջրոտ կը լինի, հաւելի, որոյ մի հասն երբեմն կէս օխայէն աւելի կշիռ կունենայ և ամենէն աւելի քաղցրահամ կը լինի, այնպէս որ երբեմն մեղրի պատուոյն կրնայ դպչիլ: Վերոյիշեալ երեք տեսակներն ծառի վերայ պէտք եղածին չափ չեն հասուննար, ուստի զգուշութեամբ զայնս ծառէն վար կառնուն և պոչերն չ'կտրած՝ խումբ խումբ կը կապեն ու կը կախեն մասնաւոր զովութիւն ունեցող սենեկաց առաստաղներէն և այնուհետև 2-3 ամիսէն ինքնին հա-

---

(*) Գլխաւորաբար տանձէն եւ խնձորէն աւելի բաժնուած են այդ և եղանակաց վերայ, ձմեռուան վերաբերեալքն, որք ո՛չ թէ ծառի վերայ, այլ քաղուած կը պահեն մասնաւոր սենեակներու մէջ, ո՛ւր ինքնին կը հասունանան եւ կ'ստանան համերնին եւ հոտերնին :

սուննալով կը դեղնին աւելի , և կը քաղցրանան :
Ճանձերու այս խումբը խումբը կապոյտներն Վլադ կան-
ուանուին :

Խնձորներն նոյնպէս բազմատեսակ են , յո-
րոց իւրաքանչիւրն իւր մասնաւոր անունն ունի ,
զոր առած են իւրեանց բնական վիճակէն , այս-
ինքն դիրքէն , դոյնէն , համէն և հասուննալոյ
ժամանակէն , ինչպէս կարծիքով կամ կախա-
մենէն պատուականն է իւր բոլոր յատկութեամբն .
սոյն խնձորն երբ կը հասնի և մերձ կը լինի ծա-
ռէն վար առնելոյ , յայնժամ իւր գոյն կը դարնէ
ի դեղին և հոտն կը բուրէ ամեն կողմը , բնու-
թեան այս կլոր պարզելի ծառն հեռուանց
դիտողի մը համար արեամբ ներկուած կը թուի .
Երբ մտնուի միջակ թթուութեամբ խորխոր , կա-
կուղ և փուխր է , որ ծերոց համար շատ յարմար
կը գայ , վասն զի առանց աղուայի կրնայ լմնե-
լով (նտերով ծամել) և վար խրկել դիւրու-
թեամբ . սոքա ևս տանձերու նման տեսակներն
ունին , ինչպէս և յատուկ ժամանակնին : Նմա-
նապէս ծիրաններն և սալորներն բազմատեսակ
են և մեծութեամբ ու համով նշանաւոր :

Վանայ մրգեղինաց ծառերն , ի բաց առեալ
կան նաև բարդի , ուռնի , կաղամախի , թե-
ղի , և այլ ծառեր , յորոց առաջինն ամենէն շատ
կը գտնուի և սոյն վերջի տարիներն գովելի ջա-
նիւք ամեն տեղ առուններու եղերքները և մաս-
նաւոր տեղերը հարիւրաւոր և երբեմն իսկ հա-

զարաւոր տնկած են և կը տնկեն : Տանց շինութեան համար բարդի կը գործածեն : Գիւղացիք երկրագործական գործիքներու համար կը գործածեն թեղին , որ շատ դիմացկուն է . ուստեանոյն ծերացեալներն կը ծառայեն վառուելոյ , դուն ուրեք բնակութեանց շինութեան համար և երբեմն մէջ պարապ չեղող հաստ տեսակէն իւր երկայնութեամբ կը փորեն և խողովակի ձեւի մտցնելով կը գործածեն ջրաղացքի շաքի տեղւոյ : Վաք ըսելով պէտք է հասկնալ այն խողովակային փայտն , որ ջրաղացի դրսի կողմէն վերէն ի վար պառկած է գլխիվար , որոյ մէջէն ջուրն սաստիկ արագութեամբ իւր ընթացքն ուղղած է դէպ ՚ի քարն դարձնող անիււր , ոյր վերայ ջուրն զարնելով կը դարձնէ . փորձուած է որ ընթացող ջրոյ մէջ ուսենին շատ կը դիմանայ :

Նշանաւոր է լեւալի ծառն որ դարնան ատեն , նման համեստափայլ հարսի կը զարդարուի առատ և սիրուն ծաղիկներով : Նոյնպէս բազմատեսակ են պարտիզաց վարդերն , ինչպէս կօրօք վարդ , տերօն վարդ , Կեղն վարդ , Գեօք վարդ , ևն :

Սյդեատանքն , առանց բացառութեան , ջրարբի են և մեծագոյն մասամբ ունին իւրեանց սեպհական ջրերը և անոնց տեւողութեան Ժամերը , որք ամառ ատեն ջրբաշխ (ջրաբաշխ) ան-

ուամբ պաշտօնէից ձեռամբ կը բաժնուին կարգաւ, այնպէս որ 15 օր մի անգամ բոլոր այգիները և անասնները կը ջրուին կշտօրէն :

Այգեստան 20 ի չափ աղբիւրներ ունի, յորս 4-5 մեծերն փոքրիկ վտակ ըսուելոյ արժանի քանակութեամբ կը բղխեն, ամենքն առհասարակ արհեստապէս հանուած են՝ ջրհորներ փորելով ընդհանրապէս յԱրեւելէն յԱրեւմուտ շինուած ականներու միջոցաւ բերած և հանուած են այլ և այլ թաղերու մէջ և զորս կանուանեն Կահրէլ : Սոյն բոլոր ջրերն կը գան Վարադայ լեռան ստորերկեայ խաւերէն, հետեւաբար Վանեցիք պարտին երախտապարտ լինիլ Վարադայ աւազ Ս. Նշանին, որոյ սեպհական լեռնէն կիջանեն այդ ջրերն, որք յետ այսու թերեւս իւր պատուանդանէն միայն կարենան բղխել, որով կժարարձ Սահարայէ Կն կարենայ կենդանութեան ջրոյ երես տեսնել :

Սոյն ջրերն իւրեանց, ընթացից շարունակութեան մէջ, մասամբ մ'անուշութիւննին կը կորսնցնեն երբ յԱյգեստան հասած՝ ականերէն դուրս կը գան (կը թուի թէ ճանապարհին այլ և այլ աղային հանքերու վրայէն կ'անցնեն) :

Վանայ վերոյիշեալ Կահրէլէն, որք դրեթէ Վանեցւոց կեանքն կը կազմեն, արդիւնքն են իւրեանց նախնիքներուն, որոնք իմաստուն հեռատեսութեամբ և անխոնջ ջանիւք բնութեան

դէմն մրցելով պատրաստած են յիշեալ ջրերը , զորս այժմեան , կարելի է ըսել , բաղդաւոր սերունդեան ժառանգ ձգած են :

Արդէն Բզնունեաց կամ Վանայ ծովն սոյն ջրերու աւազանն է , միշտ ծեր և միշտ նոյն :

ԱՎՆՍՅՈՒՆԻ ԴՋԷՆ ԿԱՇՈՒՅ

Քաղաքիս Հայոց կրօնական և կրթական կողմանց վերայ համառօտութեամբ խօսելով կը գտնեմք Վանայ մէջ 12 եկեղեցի , 30 քահանայ , 10 վարժարան և 1630 ուսանող , յորմէ 300 հոգի իգական սեռէ կը բաղկանայ և մնացեալ 1330 արական : Պաշտօնէից թիւն 40 , տարեկան ծախքն 600—700 ոսկի . մասնաւոր վարժարանաց աշակերտաց և պաշտօնէից թիւն , ինչպէս նաեւ ծախքերն սոյն հաշուոյն մէջն են , սակայն արդարութեան դէմն ըրած չըլլալու համար պէտք է կրկնել թէ մասնաւոր վարժարաններն համեմատաբար աւելի ծախք ունին քան թէ ծխականներն , որոց ծախքերն եկեղեցեաց կալուածոց եկամուտներէն կը հոգացուին ընդհանրապէս և դարձեալ մասնաւոր վարժարանքն շատ աւելի արդիւնաւոր են ծխականներէն :

ՎԱՆՍՅ Նկատմամբ ընդհանրապէս խօսելոյ պահուս գոհ եմ ըսել որ իմ հայրենակիցներն անմխիթարականէն աւելի մխիթարական կողմեր ունին և ես աստ չունիմ շատ տրտմելոյ զօրաւոր պատճառ մը :

Տեղւոյս ընտանեկան կեանքն պարզ և անարատ է, մարդիկն շերմեռանդ, ժիր և դործունեայ: Առ և տրոյ նուազութեան պատճառաւ դժբաղդարար մեծագոյն մասամբ զուրկ են նիւթական բարւոք վիճակ մ'ունենալէ: Գովելի են իւրեանց յառաջադիմական ձգտումներն, եթէ կրթական տեսակէտով դործագրեն 'ի պատիւ Ազգին և 'ի փառս Օսմանեան մեծազօր դահուն, որուն դարերով հաւատարիմ կեցած և հաստատուն համոզմամբ ց'արդ ուխտերնին պահած են ու պիտի պահեն ց'վերջ:

Ներկայիս պատեհ առթիւն ինձ նուիրական պարտք կը համարիմ տեղւոյս ձեռնհաս մասի խորին ուշադրութիւնն հրաւիրել, որպէս զի կրկնապատկեն իւրեանց ջանքերն, որովք միայն կարելի է քաղաքիս ծխական վարժարանաց բարոյական վիճակն իւր համեմատական աստիճանին բարձրացնել և ասոր համար անհրաժեշտ հարկ են ուսուցչաց և դաստիարակաց վերաբերութեամբ իմաստուն ընտրութիւնք ընել և մանաւանդ սահմանել Տեսչական (ընդհանուր և մասնաւոր) դրութիւնն, որով ժամանակիս պահանջման համաձայն ԴՐԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆ մը կամ ԲԱՆԱԻՈՐ ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ մը տալ Վանայ նոր սերնդեան, որոյ վերայ արդիւնաւորել ԻՐԱՊԷՍ տեղական կարգ մ'անձնանուէր

ուսուցչաց և դաստիարակաց ջանքերն , որք առ-
ի չ'գոյէ ԿՐԹԱԿԱՆ ՀՐԱՀԱՆԳԻ Կը մնան ապար-
դիւն , այսու հանդերձ խոստովանիլ պէտք է ,
որ տակաւին ՎԱՐԺԱՊԵՏԻ սոփն կը տիրէ 'ի քա-
ղաքիս , որոյ համար , առանց երկմտելոյ , կը հա-
ւատամ թէ մի օր Հայարնակի լուսաւորութեան
գլխաւոր կեդրոններէն առաջինն պիտի լինի ,
բաւական է միայն որ այժմեան մի քանի ծա-
նուցեալ անձնաւորութիւնք ապրին ԿՐԹԱԿԱՆ
ԳՈՐԾԻ համար և ապա ամենքն միահամուռ
Տեղագիր-Ուղևորիս հետ , ներքին համոզմամբ ,
հաւատան ԼՈՒՍՈՅ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՀՐԱՇԻՒՆ
կամ ընդհանուր առմամբ ԴԱՍՏԻՍՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
ՁՕՐԻՆ : Ես 'ի պահեստի ունիմ տակաւին Նա-
ղովբացի Երկնային վարդապետի կրօնի վսեմ
ԲՆՈՒԹԻՒՆՆ , որ բացարձակապէս սահմանեալ
է մարդկային կենաց ճիւղալ՝ տգիտութեան դէ-
մքն մաքառիլ և տիեզերաց մէջ անարդար մար-
դոց շնորհն ուղղել ու մշտապէս հաստատուն
պահել հետևեալ օրէնքն , այսինքն « տալ զկայ-
սերն կայսեր և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ » :

ՎԵՐՁԻՆ ՀՐԱԺԵՇՏՍ ԵՒ ՄԵԿՆՈՒՄՍ ՎԱՆԷՆ

Իմ վերջի հրաժեշտ կը մատուցանեմ ման-
կութեանս որորանին , մեր խոնարհ բնակարա-
նին , իմ պապկնական տան և տնակին , ազնիւ
եղբայրներուս և մեր համայն գերդաստանին ,
սիրական շրթանց կրկնահամբոյր դրոշմն նոցա
փոքրիկ , կլոր մլոր զաւակաց կարմրուկ այտերուն ,

իմ որդիական քաղցր համբոյր կաթողին մայրիկիս խնամօտ ձեռաց կը կրկնեմ, չեմ մոռնար վերջի մնաս բարեաւս իմ անձուկ կարասին՝ թըղ-թով և մղթով (*) գրչով և մըշով, գրքով և մըրքով լի գրասենեկիս . սէրս առ համայն բարեկամս և հայրենակիցս և 'ի վերջոյ իմ նուիրական, այլ տխուր յարգանք Կարասետ-Միրախորի՝ հանգուցեալ հօրս վերջի օթեանին կամ գերեզմանին յայտնելով կը հեռանամ աստի :

Ս. յսչափ բաւ կը համարիմ և հետեւեալ գըլ-խոֆն կը թողում զՍ. յգետտան՝ զիմ հայրենեաց սիրուն գրախոտ և տասնամեայ պանդխտութեանէս թէպէտև վերադարձ ըրած՝ սակայն տակաւին ձերունի ՄՕՐՄ արտասուք չ'սրբած, ահա Վահան Գողթնացւոյն զգացումներովն ալեկօծեալ՝ ճամբայ կեղնեմ ՏԵՂԱԳՐԵԼ ԵՒ ՆԿՍՐԱԳՐԵԼ տեղւոյս Արեւելագծոֆն, որոյ վերայ կը յուսամ աւելի հանգիստ ՈՒՂԵՒՈՐԵԼ :

Գ. Լ. Գ.

Վ. Ա. Ն. Ա. Յ. Ա. ՐԵՒԵԼԱԿՈՂՄՆ

Գառնամբ այժմ դէպ 'ի Վանայ Արեւելա-

(*) Ս. յս տեսակ բառերն, որք ժողովրդային են, ըստ ինքեան ո՛չ նշանակութիւն մը եւ ո՛չ իսկ առանձին գործածութիւն մ'ունին, սակայն իրենց նախընթաց որոշակի բառին հետ կցուած ժամանակն այդ բառին նշանակած նիւթի արժէքին կը տան տարբեր աստիճան մը : Մեր ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅ վերջի Գ. մասի լրմանը այս նկատմամբ կը յայտնեմ իմ կարծիքս լեզուաբանական դիտողութեանս մէջ :

կողմն Ս.յգ. եստանեայց բնակութիւններէն դուրս ելած՝ ուղեորիմք 'ի Վարագ : Նախ կը հանդիպիմք «Է» կոչուած 3-4 երկայն և արդարև աւազոտ արտօրէից , որք սոյն անունն առած են հողի անբեր վիճակէն : Աստ տարին մի անգամ նոր կիւրակէ օր ձիարչաւ կընեն , նախապէս մի քանի շաբաթ վարժութիւն ընելով : Սոյն ձիարչաւի հանգէսն երկրի բնիկ ժողովրդեան նախաբարական հին ԿեՄ.Ն.Ք մեզ կը յիշեցնէ և արդարև յիշեալ օրն աստ կը լինի աշխարհատողով Վանայ ամեն կողմերէն , տեղական կառավարութեան աչալուրջ հսկողութեան ներքև :

Ս.յս տեղէն յառաջ երթալով , հարկ է կրտրել մի քանի ընդարձակ արտօրայք՝ ընտիր հողերով և ջրերով կը հասնիմք «Է» առու կոչուած գետակը , յորմէ անկամուրջ անցնելով շարունակեմք ուղինիս : Ս.յլ ևս այս կողմերը չկան բնակութիւնք և միայն կրկին ընդարձակ դաշտօրայք և արտօրայք են նուազ բարեբերութիւնք ունեցող հողերով , յորոց ոմանք մասնաւոր ձորակներէ շրջապատեալ են . այսպէս ահա փոքր ինչ ևս յառաջ երթալով կը մտնեմք Վարագայ վանուց սահմանը , որոյ վերայ 20 վայրկենի չափ շարունակելով ընթացքնիս կը ժամանեմք «Է» աղբերակ , որ մեր ճանապարհի ձախ թևի վերայ բնական քարափի մը խաւերէն (+Է) դուրս հոսելով կը գնայ Սրևմուտս : Սոյն աղբերակն զիւր անունն առած է իւր գիրքէն , ըստ

որում մէկ մէթրէն աւելի բարձրէն չ'աւելով (կարկաջասահ կամ ջրուիժարար վար թափիլ) կանցանէ : Աղբիւրն ճանապարհի անմիջական եզերքը գտնուելով խոնջեալ ուղևորք չեն կարող, ամառուան տաքուն, ասկէ շուր չ'իմած ճանապարհէն շարունակել, վասն զի այդ բնական ջուրն, որ արտասուքի նման պայծառօրէն դուրս կը գայ, գիտես թէ կենաց կը հրաւիրէ ծարաւեալ հոգիներն և մրկած սիրտերը :

Սկսիմք այս ջուրէն և ուղինիս շարունակեմք մեր սրտէն դէպ 'ի Վարազայ սիրուն վանքն, որ տակաւին չ'երեւիր, որոյ մի քանի ահագին և լայնատարած բլուրներ ծածկած են զիւր դէմքըն զՎան քաղաք ամբողջովին իւր առջև տեսնելէն : Ասկէ յետոյ ձորակ մ'ալ անցանելով, քայլ առ քայլ զգալի եղանակաւ պարտաւորեալ եմք աւելի դարի վեր ելնել 'ի Վարազ գնալոյ : Սոյն ճանապարհն պէտք է ըսել՝ որ չափազանց պարարտ (շիշման) մարդոց համար դժուարել է . սակայն իրապէս գեղեցիկ տեսարանաւ, մանաւանդ երբ կեցած տեղէդ ակնարկ մը նետես ոչ թէ 'ի Հիւսիս, ուր ահագին ՅՈՒՐՏ լեռներ կը պատեն և չունիս ոչ աչքի և ոչ իսկ մտքի հորիզոն, այլ 'ի ՀԱՐԱԻ, ուր ԿԵՆՍԱՏՈՒ ՕԴԻ ծաւալն ընդարձակ է և մարդս, եթէ հեռատես լինի, իւր խմանալի հորիզոնին հետ շատ գիւրաւ կարող է տեսնել նաև զգալին, որով կրնայ ազատօրէն ՇՈՒՆՉ առնուլ և չ'ներդուիլ, հաւատա-

ըիմ սրտէ մը և վարդապետութենէ մը բղխած սոյն անցողակի և համառօտ խօսքերս իւրեանց ընդարձակին մէջ ամփոփելով՝ անցանեմք հանդարտ վարագայ վանուցնորաշէն փակախներէն (ախրու) և ոչխարատեղիներէն, ուր ոչխարներուն ևս այցելութիւն մը տալ հաճոյք զգացի. հոն տեսայ բազմաթիւ սիրուն դառնուկներ մակաղուած, այդ հլու անասուններն գորովանօք շրջապատած էին Մահմտանցի (Խօշապցի) Օսման անուն կտրիճ Քուրդ հովիւն, որ զիս պատուասիրեց իւր յատուկ ոչխարաց կաթովն, որոյ համար իմ շնորհակալութիւնն իւրեան յայտնելով՝ ելնեմք ՚ի ճանապարհ և մտնեմք զուարճալի ծառուղին, որոյ հովանեաց ներքև յետ այսու կը քայլեմք մի հարթեալ ճանապարհի վերայ, այն ջրոյ եզերքէն, որ կ'ոռոգանէ զծառուղիան, զորս յատկապէս տնկել տուած է հայրենաշէն և վանաշէն Սմէն. Սրբազան Հայրիկ Խրիմեան:

Ս, յսուհետև Ուղեւորն թէպէտև զիւր ուղին կէս ժամու չափ տակաւին պարտի շարունակել, այսու ամենայնիւ իւր բոլոր հոգնութիւնքն մոռացած՝ հանգիստ և ապահով յառաջ կը գնայ տեսնելով վանուց Սրեմտակողման գրախտատիպ տեսիլն, շնչելով կենսատու օդն, ակնարկ մը նետելով գեղեցիկ լճակի մը վերայ, որ կը գտնուի Ուղեւորիս յՍ, Վակողմն՝ 2-3 քարընկէց հեռու: Սոյն լճակն շրջապատեալ է անպտղատու ծառերէ և պատուական մարգերէ:

որոց մէջ, գալնան եղանակին, երվներօրեան ծաղկունք շօրօր մօրօր (նազելօրէն կամ հարսնօրէն) կը ծածանին և գինարբուն՝ մեր Երկրի սիրուն ՄԱՂԻԿ՝ վեհ ԹԱԳՈՒՆՆԻՆ բոլոր ծաղկանց ամենուրեք կը տեսնի :

Ահա ճանապարհի այս ծառուղեաց մէջ ուղեւոր մը բնականապէս հաճոյք և գուարճութիւն անտրտմական ուրախութեամբ խառնօրէն յինքեանս զգալով՝ չ'կրնար երախտագէտ ըզգացմամբ չ'յիշել զԵրեմեան Հայրիկ, որ նախահոգ միջոյներով պատրաստել տուած է զայս ծառուղին գեղեցիկ :

Տակաւին վանքը չենք հասած՝ մեր դիմաց կեղնէ իւր նորատունկ անտառակն, որ վանուց Արեւմտեան դէմքն կը ծածկէ մեր աչքէն, սակայն կաթուղիկէն, լայնակամար աստղի նման, ծառոց կատարներէն 'ի վեր՝ բարձրէն կերելի, որ ջերմեռանդ սիրտեր կ'ստիպէ խաչահանութեան, որպէս սովոր են Հայաբնակի վանօրէից ուխտաւորք, խաչակնքել գերեմնին, երբ 'ի հեռուստ տեսնեն գնալիք վանուց տաճարի գլմբեթն կամ կաթուղիկէն :

Այսպէս ահա գեղեցիկ ծառուղեաց և հարթարեալ ճանապարհներէն շարունակելով մեր ՄՏԱԴՐՈՇՄ ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆՆ կը ժամանեմք ի Վարագ՝ յայն հռչակաւոր մենաստան, որոյ համառօտ տեղագրութիւնը և նը-

կարագրութիւնն ըրած պահուս իսկ դայն տեսած վայրկենին պէս հաճոյք և քաղցրութիւն կզգամ որտիս և հողւոյս մէջ աստ՝ 'ի Կ. Պօլիս :

ԳԼ. ԼԵ.

ՎԱՐԱԳԱՅ ՀՌՉԱԿԱՒՈՐ ՎԱՆՔ

Սոյն վանքն շինուած է համանուն լերան Արեւմտեան Հիւսիսակողմն, Վանայ Արեւելակողմն ու անկէ 2 ժամ հեռու, 'ի հնումն եօթ հատ հոյակապ տաճարներ ունէր, յորոց երկուքն միայն մնացած են հաստատուն, միւսներէն ոմանք կարևորութիւննին կորսնցուցած են և ոմանք ևս 'ի հնուց անտի աւերեալ կը կենան : Սոյն վանքը Լուսաւորչաչէն է, բայց վերանորոգութիւնք շատ տեսած է դարերու և փոփոխութեանց ձեռամբ :

ԱՒԱԳ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆ

Այս եկեղեցին՝ այժմ փառաւոր և շէն, կառուցեալ է կոփածոյ քարերէ և կանգնած 4 քառակուսի սեանց վերայ, ուր Տրդատայ, Լուսաւորչի և այլ մեծ մարդոց պատկերներ նրկարուած են հնէն : Եկեղեցւոյս աջակողմեան դասի մէջ կը գտնուին Սենքերիմ Արքայի և Պետրոս Գետադարձի պատկառելի շիրիմներն, որոնք կը պահպանուին յատուկ խնամօք : Տաճարն նոյնպէս հսկայ և դմբեթաւոր է : Վանուց եկեղեցւոյ դրան առջև (դրսի կողմն) գտնուած

երկու սիւներն ըստ աւանդութեան , « Տրդատ իւր երկու թեւերու տակն առած՝ Վերին Վարադէն բերած է » : Վանքն ունի ընդարձակ նստուածք և 50-60 հատ սենեակներ , որք երկայարկ են և կը շրջապատեն գեղեցիկ բակ մը , (ուր կայ լաւ աղբիւր մը) ու կը բոլորուին դարձեալ մեծամեծ այլ բակերէ և ապա բարձր պարխայներէ : Վարադայ սոյն նշանաւոր մենաստանն ունի սքանչելի տեսարան , ընտիր կլիմայ և պատուական ջուր :

Վանքն իր մերձակայ բոլորտիքովն շրջապատեալ է պտղատու և անպտղատու ծառերէ , որոց հովանեաց ներքև Վանայ Հայ Ժողովուրդըն , ամառուան եղանակին , և մանաւանդ մայիսի ծաղկապսակ ամսոյ մէջ , ուրախութեան խնջոյքներ կը կատարեն շաբաթ երեկոյներ ՚ի Վարադ ուխտի կամ զուարճութեան գալով :

Վանուց ծառաստանաց մէջ նշանաւոր տարիքով կան մի քանի ընկուզենիներ , որոց լեզուն բնութիւն կապած էր և բան մը չ'իտօսեցան Ուղեւորիս , որ կը կարօտէր արդարև ՇՍԾ ԲԱՆԻ . . . : Վանուց յանմիջական Սրեւելն է « Դրախտ » , որպէս կ'անուանեն զայդ սիրուն պարտէզ :

Վանքիս հնոցէն (հին վիճակէն) այսչափ միայն գրեւոյ խոհեմութեամբ՝ դառնամք խօսիչ նորոցէն (նոր վիճակէն) :

Վարագայ վանքն 1858 թուականին Ամեն-
 Խորիմեան Սրբազան Հայրիկն իւր վանահայրու-
 թեան տակն առնելով ընտրեց զայն Հայաբնակի
 դաւառաց համար ուսումնապէս գործելոյ աս-
 պարիզատեղի . յետ այնու վանքն այլ ևս դադ-
 րեցաւ Վանայ նոյն ժամանակի կարգ մ' իշխա-
 նաց Եւրոպայի և եղաւ որբ և անտէր ման-
 կանց Միսիթ-Ս.ՐՈՒԹ-ՆՍՆ ՏԵՂԻ և յայնժամ մե-
 ծահողի Խորիմեան Հայրիկն վանուց երեք ահա-
 գին դրունք բանալով՝ Հայաբնակ աշխարհի ամեն
 կողմերու որբ և անտէրունջ մանուկներուն հա-
 մար հրաւէր կարգաց թէ « թոյլ տուք ման-
 կաւոյդ դալ առ իս » :

Արժւոյ հզօր թեւոց տակ եկան և պատըս-
 պարան դտան անտէր ու անտիրական մանուկ-
 ներն , պատանիներ , փորձանաւոր երիտասարդ-
 ներ , ծերեր և երբեմն իսկ « անպարտ » աստու-
 ըիս դժբաղդութեանց ձեռքը խաղալիք եղող
 թշուառ Հայ արարածներ , որոց ամենուն տը-
 ւաւ անխտրապէս ԼՈՅՍ , որով և ԿՆԱՆՔ , հաս-
 տատելով նոր և կանոնաւոր միաբանական ուխտ,
 շինել տալով ժառանգաւորաց վարժարան մը՝
 ժառանգել տուաւ զայն բազմաթիւ կարօտ ու-
 սանողաց , պատրաստեց ճոխ թանգարան մը և
 բացաւ Հայաբնակի իւր առաջի մամլոյ թեւերն
 սկսաւ նորէն բուռն զօրութեամբ ԼՈՅՍ , որով
 և ՅՈՅՍ սփռել Հայաբնակի ամեն խաւարին խոր-
 շերը , ուր ազիտութիւնն կը թագաւորէր :

Վանուցս բարոյական լուսոյ ճառագայթներն հասան մինչև 'ի Պարսկաստան և 'ի Ռուսաստան Վասպուրական արծւոյն արագաշարժ թեւերովն , որ շուքն էր նաև արեւակիզերոց :

1880 թուականին Խրիմեան Հայրիկն երկրագործական դասեր մտցնել տուաւ վարժարանին մէջ և 30 էն աւելի ժրաբազուկ ուսանողներ ըսկըսան Երկրի ՀՈՂԻՆ հետ գործ ունենալ , շինուեցաւ մի նոր վարժարան գերմանական դրութեամբ և ըստ այնմ ամեն ինչ բարեկարգեց և այժմ 23-30 ուսանողներ ձրի կաշակերտին համաձայն նախորդ տարիներուն :

Վարագայ վանքն Ամեն Խրիմեան Հայրիկի վանահայրութեան օրովն բազմաթիւ գործիչներ ընծայեց Աղգին և որք այսօր պատիւ կը բերեն նոյն իսկ տիրող Կառավարութեան . վանքըն իւր ծոցէն դուրս տուաւ Եպիսկոպոս , վարդապետ , քահանայ և վարժապետ , որոնք ցորեանի նման Աղգին մէջ ցանուեցան և տուին ու կը տան պտուղներ , ոմն տասնաւոր , ոմն երեսնաւոր և ոմն հարիւրաւոր : Ահա այս անվիճելի իրաւամբ Խրիմեան եղաւ Աղգի ՄԵԾ ՄԱՐԴՆ և ես աստ սոյն գեղեցիկ առիթովս զՎարագ` «Վասպուրական աշխարհի ՎԵՆԵՏԻԿ» անուամբ մկրտած` յարգանօք կը համբուրեմ նորին Ամենապատիւ Սրբազնութեան շնորհաբաշխ Ս. աջը և կեղնեմ 'ի ճանապարհ ուղեւորիլ դէպ 'ի Սրբեւե-

լակողմն վանուցս և այսպէս կէս ժամ՝ ընտիր տեսարաններէ ու ընդարձակ բլուրներէ անցանելով կիջնեմք 'ի մի երկայն լեռնահովիտ, որ վարագայ ծաղկաղարդ լերինք երկու գլխաւոր շերտերու կը բաժնէ, մին յԱրեւելակոյս և միւսն յԱրեւմտակոյս, որպէս յիշած եմ վերև:

Մեր ուղին շարունակելով դէպ 'ի Հիւսիս, այս բնական ծաղկոցածորին մէջ կը կոխեմք գարնան ժամանակին անթիւ ծաղկունք, զորս բնութիւն ուղեւորաց ոտից տակ կը ձգէ և միանգամայն իւր ուղածին համաձայն զայնս տեսակած, գունաւորած և հոտաւէտած է: Ծաղկանց ՆՍՁԵԼԻՆ՝ մեր գեղեցկատեսիլն գինարբուն աստ ևս իւր ճղաւոր գլուխն մասնաւոր մարդերու մէջ բարձրացուցած՝ կը շօրօրայ և կը մօրօրայ յինքն գրաւելով զուշն և զուրուշն մրտադրոյձ՝ Տեղագրողիս:

Այս ուղղութեամբ խոնջեալ ուղեւորք չեն կրնար սոյն տեղերը սլարբերաբար հանգիստ չ'առնուլ բնութեան տեսարանաւ զուարճանալոյ համար: Կը բողբոլին մի աղբիւրի քով և այդ աղբիւրն թո՛ղ լինի «Սպարանջան», (ոյր վերայ ունիմ խօսելիք իւր յարմար տեղին), որ մեր գրեթէ կիսաճանապարհի վերայ կը գտնուի և յԱրեւելէն յԱրեւմուտ հանդարտօրէն դուրս կը գայ մի լեռնակարկառի տակից, ջուրն ասպակւոյ նման թափանցիկ է, արտասուքի պէս վճիտ ու պայծառ և անուշահամ, դու խմէ՛ ու խմէ՛

որչափ կամիս , ընդ միշտ կը ծարաւիս և մանաւանդ երբ քովդ լինի լօշ (անօսը) հաց և կիւրանդաշտայ (Շատախ դաւառի գիւղերէն մին) անոյշ պանիրն , դու յայնժամ կեր ու կեր որչափ կուզես , այլ միշտ կանօթենաս : Սոյն պահուս ճաշել , կոնծել (գործածողաց համար) , սլօռալ , կանչել , երգել , բանաստեղծել և վերջապէս երգեցիկ թռչնոց ձայներու հետ մրցիլն շատ բնական են սիրտ ունեցող մահկանացուներու համար , մանաւանդ եթէ չունենան մտայտանջ մը կամ հոգեկան պլեկոծ մը :

Ծաշէն ետքը մեր ուղին շարունակելով կը հասնիմք 'ի վերին Վարադ , յայն հին երբեմն հռչակաւոր մենաստանն , որ աչք բացած պահուն կը տեսնայ զԼուսաւորիչն և զՏրդատ , որոց միջոցաւ կը կառուցուի արդէն և տակէ 120-130 տարի յառաջ տակաւին Շէն էր : Սոյն վանքն այժմ գեանատարած կը կենայ լայնապարխապ հիմքերով և տակաւին ներքին մի քանի կամարներովն . ամեն կողմանէ զուարճալի վայրերէ և տեսարաններէ շրջապատեալ է , դըրացի են իւրեան բարձրէն . . . և մօտէն թօղիկ սրբազգեաց հին կրօնաւորի ճգնարանը , ուր մտնելոյ համար հարկ է , որ մարդս պահ մը ծռուելով աղեղ դառնայ , եթէ չէ գոռոզ :

ԳԼ. ԼԶ.

Գ Ա Լ Ի Լ Ի Ա Ն

Վարագայ լերան Սրեւեւեւան շերտի ամե-
նաբարձր կատարի նեղ դադաթան կիսակարմիր
տեղւոյն մէջ ամփոփուած և ապա յայտնուած
է Հռիփսիմէի պարանոցէն կախեալ ԿՆՆՍՅ փայ-
տըն : Լերան յիշեալ կատարն ուխտատեղի է .
բայց հոն ելնելոյ համար կենաց ամեն վտանգ-
ներն սլատաստ են ուխտաւորին համար , այս
պատճառաւ ոչ ոք կը համարձակի այդ վտան-
գաւոր ել և էջ ունեցող տեղին ելնել կամ ել-
նողքն հազուադիւտ են : Աւանդութիւնն կըսէ
թէ « ո՛վ որ մի օրուան մէջ ծով (առանց բան մը
ուտելոյ) 40 անգամ վարէն ելնէ Գալիլիային
գլուխը և անկէ իջնայ անվտանգ , նորա գործն
միշտ յաջող կը դնայ ինչ բանի որ ձեռնարկէ » :

Ասկէ 15-16 տարի յառաջ Մ. Մ ալիսաս անուն
վանցին այդ համոզմամբ ձեռնարկեց մի օր ելն
և էջն , սակայն դժբաղդ մարդն , որ 38 անգամ
ելանել և իջանել կը յաջողի և երբ կը մնայ 2
անգամ միայն , որով իւր հոգիս պիտի առնոյր,
վերէն յանկարծ կիյնայ՝ այդ դրեթէ պատի նը-
ման ահագին ժայռերէն և կըրուելով կիյնայ
ու մարմնոյ ոսկորներն կաշիին մէջ խուրտ խաշ
(մանր ու մուկը կտորուանք) կամ նոյն է ըսել
փշուր փշուր կը լինին և հոգին անմիջապէս կա-
ւանդէ , առանց դոնէ վերջին բառ մ'արտասա-

նելոյ . իսկ ինձ դալով ամբողջին հետ ներկայ լինելոյ դժբաղդութեան արդէն հանդիպած էի և այժմ այս տողերը գրած պահուս իսկ արդարեւ մտքիս առջև կը պատկերանայ այդ ցաւալի դէպքի տխուր երեւոյթն : Յիշեալ ելուէջական ուխտաւորն թաղուեցաւ ներքին Վարազայ գերեզմանատան մէջ . նոյն օրը համայն Վանեցւոց սիրտերն լեցուեցան տրտմութեամբ , վասն զի մեռնող նշանաւոր և բարեսիրտ մի անձ էր , որ զոհ գնաց իւր մտաւոր անհաշիւ կարողութեան . ինչ որ է թող նա 'ի հոգեկան աշխարհ անդառնալի ճանապարհորդէ և ես կը շարունակեմ զիմ Ռիդեի ՌիթիթիՆ 'ի մարմնական աշխարհս դառնալի :

* * *

Մի և նոյն տարին 2 գերմանացի նշանաւոր ուղեւորներ 'ի Վան եկած էին , որոց մէջնորդ եղած՝ վախժիսելով կամ դողդղալով հասուցի զիրենք 'ի գլուխն Գալիլիայի , ուր ուխտերնին կատարելէն ետք տեղւոյն կարմրագոյն քարէն մէկ մէկ կտոր փրցնելով պահեցին հետերնին տանելոյ 'ի Գերմանիա : Սոքա էին ջերմեռանդ գիտնականներ և ըստ իւրեանց բանի պաշտօնով բժիշկ , որք Վանէն 'ի Վարազ եկած էին այցելութիւն տալ Ամեն . Խրիմեան Հայրիկին և այս պաշտելի Գալիլիային , յորմէ անվընաս վար իջնալոյ համար սոսկալի երկիւղէ մը բռնուած՝ հոգիս կը յուզուէր և մարմինս կը դո-

ղար, մանաւանդ որ երկու պատկառելի մար-
դոց ևս իմ'նոյն ժամանակի տղայական յանդըդ-
նութեամբս առաջնորդ եղած էի: Գալիլիային գը-
լուխը Յ հոգւոյ նստելոյ հազիւ տեղի կայ և
մենք էին երեք հոգի. երկու անձանօթներն
երրորդ Ուղեւորիս նման լերան դագաթը կըղ-
զիացած՝ և երկիւղի տաղնապներէն երեսի գոյ-
ներնին նետած՝ ինձ կընայէին սառնօրէն և ես
ամօթէն ՚ի գետին, վերջապէս աստ ամիտիեալ
Քրիստոսի խաչի Թեիէն կախուելով՝ անվտանգ
երեքս մէկէն ՚ի վար իջանք, որպէս ՚ի վեր ելանք
անվնաս: Այս յաջողութեամբ յիմ՝ պատանեկու-
թեան ես տեսի խաչի զօրութիւնն շրանգաւոր և
նշւ վայրկեաններուն համար և այսօր՝ երիտա-
սարգութեանս մէջ, նուիրական պարտք մը կամ
լաւ եւս է ըսել պէտք մը զգացի այդ քառա-
թեւին կարողութիւնն վարդապետել, թէև ես
չլինիմ կրօնաւոր կամ վեղարաւոր:

Մեր անցողակի սոյն պատմութիւնն և վար-
դապետութիւնը առ այժմ՝ վերջացուցած՝ շարու-
նակեմք մեր Ուրեշի Որոթիէն:

Գալիլիայէն վար իջած՝ վերին Վարագայ
աւերեալ վանուց մնացած փոքրիկ կամարի ՇՈՒ-
Քի՛ն տակն, առաջ կիզմանէն ապահով նստած
եմք, տեղւոյս օծեալ քարերուն դրացի ամեն
կողմերը անձանօթ սրբոց անուամբ աղբիւրներ
պակաս չեն, որոնցմով պահ մը զօլացայ:

Վարագայ սոյն լերան Հիւսիսային մասի յԱրեւելակողմն կը գտնուի ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻՉ կոչուած վանքն , որոյ տաճարն եւս լուսաւորչաշէն է , սակայն այժմ լուսաւորութիւնն վանքէն փախ տուած՝ խաւար կը տիրէ ամեն կողմն և մութն 'ի ԼՈՅՍ տաճարն :

Սոյն մենաստան շինուած է կովածոյ քարերէ ընդարձակ լեռնահովտի մը մէջ, ունի զուարճալի վայրեր և ծառաստանաց հովանիք , ջուրն լաւ և օդն առողջ , այլ ավսո՞ս որ զայնս վայելող մենաստանցիք կը պակսին :

Վանուցս յԱրեւմտակողմն զառիվայր անտառակին մէջ կայ աղօթատեղի մը , զոր Երեւանի մէջ կանուանեն տեղացիք :

Սուրբ Գրիգորի վանքն շատ անշքացեալ է , թէպէտև վայելած լինի փառաւոր անցեալ մը . ներկայիս մէջ ամայի չք մնալոյ չափ միայն բնակիչ ունի , խեղճ և ողորմելի կացութեան մ'ենթարկեալ և չունի իւրեան կարեկից մը :

Ս. ԳՐԻԳՈՐՆ խիստ քիչ ունի տափարակ արտօրայք , ուր կարենայ ամառ ատեն ցորեան ցանելով ձմեռուան պաշարն սպառաստել , սակայն և այնպէս ունի ընդարձակ լեռներ , որք հարիւրաւոր ոչխարներ կարող են սնուցանել : Այժմ ո՞չ ոչխար կայ և ո՞չ սնուցանելոյ հետամուտ , ահա դարձեալ գործ , զոր գործող կը պակսի և ականջ խօսի մեր աշխարհոյ :

Մտաց խաւարն և անոր արդիւնք եղող անտարբերութիւնն այս գեղեցիկ մենաստան հասուցած են սոյն օրինակ ողբալի դրութեան , որուն Երեմիաս լինել չեմ ուզեր :

Վերին Վարագէն կրկին մեր նախորդ ճանապարհաւն 'ի ներքին Վարագ վերադարձ ըրած՝ տամք մեր վերջի համբոյր կամ շրթամբ սրտի դրոշմն տաճարի մի սուրբ կողին և ելնեմք յուղի դէպ հարկս Խաչ կոչուած բլուրն : Վանուցս Արեւմտեան Հիւսիսային գիծն բռնելով պէտք է հետզհետէ շեղիլ 'ի Հիւսիս : Վանքէն Յ վայրկենի չափ հեռու է յիշեալ բլուրն , ոյր նկատմամբ կաւանդեն թէ « հոն խաչի կոյտ մը պահուած է » նոյն բառն ստուգաբանելով « կայ անդ կոյտ խաչ » : Սոյն տեղին երբեմն հետաքրքրութեամբ նայուած և բաւական փորուած է , սակայն ոչ ինչ գտնուած : Ինչ որ է , տեղէս յոյսերնիս կտրած՝ մեր ճանապարհ յառաջ վարելով Ն Ժամու տեւողութեամբ կը կտրեմք բազմաթիւ բլուրներ , կանցնիմք ձորերէ , և աննշան լեռնակներէ կը Ժամանիմք հետեւեալ տեղին , որ քիչ հետագրքիւր չէ :

ԳԼ. ԼԷ.

ՇՈՒՇԱՆՑ՝ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԳԻՒՂ

Սոյն գիւղն կը գտնուի Վարագայ լեռան Արեւմտեան շերտի ստորոտը , փոքրիկ և բնակա-

նէն բերդանման քարաժայռի մը առընթեր : Ունի 40-45 տուն Հայ բնակիչ , յորմէ 2 տուն Տաճիկ է : Հայք ունին յանուն Ս. Գէորգայ շինուած եկեղեցի մը , կառուցմամբ շատ պարզ և մութ , 180 տարուան հնութեամբ :

Շուշանց Վանայ Ս.յգեոտանի յԱրեւելակողմըն է և անկէ մէկ ժամ հեռաւոր : Բնակիչք երկրագործ են և կը ցանեն միայն ցորեան , տարեկան և գարի : Տեղւոյս գիւղացիք անասնոց համար արօտատեղիք չունենալով ցորենի ընտիր արտերու մէջ առւոյտ և կորնկան , (եօնճա) ցանելոյ պարտաւորեալ են , թէև ձմեռն կենդանիքն կապրին աւելի յարդով քան թէ խոտով : Ունին մի քանի հատ սյգիներ , որոնցմէ բաւական քանակութեամբ գինի կենէ , սակայն շատով հատցնելոյ հետամուտ են , այնպէս որ տարուան 8 ամսուան համար պէտք ըլլալիք բաժակի համար գինին քաղաքէն բերել կըտան : Աշխատութեան փափաքն դժբաղդաբար շատ նըուազ տեսայ իւրեանց մէջ և առ հասարակ հակամիտ դտայ զիրենք սպառիչ պանդխտութեան դնալոյ . 20 հոգւոյ չափ պանդուխտ ունին ՚ի Պօլիս : Չիրքերնին վառվառն , մանաւանդ նոր սերնդեան , զոր տխուր զգացմամբ մը դիտեցի ունեն մերկ և բոկոտն վիճակի մէջ և որ աւելի կսկըծալին է դտայ զիրենք իւրեանց հասակին յատուկ ուսանողական ԵՐՁԱՆԻԿ ԿԵՍՆՔԷՆ զուրկ :

Դիւզս իւր անունն առած է իր հիմնադրի անունէն : Սենեքերիմ թագաւոր երբ առաջին անգամ 'ի Վասպուրական ('ի Վան) կը գայ , իւր դուստր Շուշանիկ կամ Շուշան տեսնելով սոյն տեղւոյ բնական դեղեցկութիւնն և սքանչելի տեսարանն , մանաւանդ Արեւմտակողմանն , կուղէ մի գիւղ հիմնել և ընել զայն իւրեան ամաւրանոց , որ քաղաքի ամբողջութիւնն իւր աչքի առջեւն ունի և կը նմանի անառիկ բերդի մը , սակայն ջուր չունենալով պահ մը կը վարանի ընելիքին վերայ : ուստի իւր Հայր Սենեքերիմէն կը խնդրէ ջուր , յայս վայրկենիս հօր աչքին կը զարնէ իւր դասեր երկու ձեռաց ապարանջաններն և կըսէ թէ « այդ ապարանջանից լայնութեան չափ քեզ ջուր տուի » և վերին Վարագայ լեռան ստորոտէն իւրեան ցոյց կը արուի տանելիք ջրոյ ակն , որոյ վերայ խօսեցայ արդէն երբ ներքին Վարագէն ի վերինն կ'ուղեւորէի : Այժմ գրեթէ այդ ջրով կը սնանի գիւղս , որ Շուշանի կամ Շուշանիկի անուամբ ըսուեցաւ « Շուշանց » , որոյ Արեւմտակողմն 2-3 քարընկէց հեռու կը գտնուի իւր Հիմնադրի՝ Արքայազուն գասեր վսեմ ԴԱՄԲԱՐԱՆՆ ողորմելի խրճիթի մը մէջ , քանի ցաւ և կսկիծ կրնայ պատճառել սոյն գերեզմանի անշուք վիճակն զգայուն ուղեւորաց սրտին և հոգւոյն , եթէ իրարու կից են : Շուշանից գարձեալ յԱրեւմտակողմն 10 վայրկենի չափ հեռաւոր կայ մի աննշան խառ-

չաքար, զոր տեղացիք «Փերուզ նահատակի գերեզման» կանուանեն, որպէս թէ յանուն կրօնի նահատակուած մի աղջիկ լինի այդ անկերպարան և անթուական քարի տակ թաղուածն :

* * *

Քարտա Շուշանցէն ճամբայ ելնելով ուղեւորիմք դէպ 'ի Հիւսիս և $\frac{1}{4}$ ժամէն կը հասնիմք ԿՍՐՄՐԻՈՐԱՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ կոչուած հընաշէն վանքն, որ շինուած է Թագէոս Սրբազան առաքեալէն և կառուցեալ բարձր բլրոյ վերայ և ունի սքանչելի տեսարան, շատ գերազանց քան զՇուշանիցն և մանաւանդ Արեւմտակուսէն, երբ Արեգակն ոսկի գնդոյ կերպարանք առած՝ ի մար մտնելոյ (աներեւոյթ լինելոյ) վերայ գլտնուի, հողերէն արարածն կզմայլի և կափշի յայս պահուս սոյն տեսարանէն :

Սոյն վանուց մէջ միաբանութիւն չկայ, իւր բոլոր բնակիչքն կը բաղկանան մի ողորմելի քահանայէ և 3-4 հոգի երկրագործ մշակներէ, որք ել և մուտ կընեն այդ նուիրական վայրն ամայի չ'մնալոյ համար : Վանքս ունի բաւական գերեզիկ շէնքեր, որոց մեծագոյն մասն լուսահոգի Իգնատիոս Եպիսկոպոսի և Ստեփան վարդապետ Տ. Սարգսեանի օրովն շինուած են, սակայն ինչօգուտ ապրանք մ'առանց ՏԻՐՈՋ, այժմ սկըսած են քայքայուիլ : Ունի նոյնպէս ոչ սակաւ հողեր, որք դժբաղդաբար երեսի վերայ մնացած են և մէջի 3-4 ողորմելիներն շատ անգամ

տաք ապուր մը (չօրպա) գանել կը դժուարին և այս ամենացաւալի պարագային մէջ կը պարտաւորին դիմել Շուշանիկի գիւղը :

Սոյն մենաստանն, յարմար վանահօր մ'իրաւասութեան ներքեւ, ամենապատուական տեղի մի է 10-12 հատ դիշերօթիկ ուսանող պահելոյս բայց ուր է պահողն, և ուր վանահայրն, ահա Ազգի որբերն աչքերնին արտասուոտ կեցած :

Գեր. Ղեւոնդ վարդապետ Փիրղալէմեան, որոյ վերայ անձնանուիրութեան հոգին կը փայլի, յարմարագոյնն է վանահայրութեան յիշեալ վանուց և առ այս նա արդէն ամենամեծ իրաւամբ փափաք կը տածէ, որպէս կը լեմք, միայն սա պայմանաւ որ ինքն ց'մահ վանահայր մընայ այդ վանուց, որոյ շինութեան և պայծառութեան համար կը խոստանայ նաև մեծ զոհողութիւնք իւր անձնականէն :

Ուստի Ազգային Վարչութեան խորին ՈւՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ կը հրաւիրեմ սոյն պատշաճութեան վերայ, զի այս կարգադրութեամբ Ազգն իւր մի'նուիրական տեղին, ըստ օրինի, բարեկարգած կը լինի, որով և սրբած՝ աղի արտօսը 10-12 անտէր որբերու, զորս այս և այն կողմերէն ժողովելոյ Ա.ՁՆԻԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴ 20 տարիէ 'ի վեր իւր սրտին մէջ կը տածէ այդ մեղուաջան վարդապետն, որ այժմ 'ի Պօլիս եկած է և ունի գրական երկեր 'ի լոյս ընծայելիք, որք են ճոխ

տարեգրութիւնք և յիշատակարանք :

Վանքէս մեկնելով 'ի Հիւսիս կէս ժամէն կարող եմք հասնիլ հետեւեալ գիւղն :

ԱՂԳԱ. — Ունի 60 տուն Հայ բնակիչք , որք ունին մի եկեղեցի և մի բաւական ծաղկեալ ծաղկոց : Տեղւոյս ամենէն աւելի մխիթարանքն իւրեանց համեստ և աշխոյժ քահանայն է : Տեղական կլիմային ազդեցութիւն մեծ է տեղացւոց վերայ , որոնցմէ , ցաւ է ըսել 40 ի մտապանդուխտներ կը գտնուին 'ի մայրաքաղաքիս : Գիւղ տափարակ դաշտի վերայ է :

Սղգայէն ճամբայ ելնելով վերադարձ ընեմք յԱյգեստան , ուր բնաւ կանգ չառած՝ ուղեւորիմք 'ի քաղաք Դուբե՛ դրան առ ընթեր , որոյ առջեւի ուղին բռնելով շարունակեմք դէպ 'ի Հիւսիսային Արեւմուտ և $\frac{3}{4}$ ժամու տեւողութեամբ տափարակ արտօրայք և մարդագետինք կտրելով կը ժամանեմք 'ի Բզնունեաց ծովն , ոյր վերայ յաջորդ գլխով խօսիմք :

Գ.Լ. ԼԸ.

ՎԱՆԱՅ ԿԱՄ ԲԶՆՈՒՆԵԱՅ ԾՈՎ

Վանայ յԱրեւմտակողմն կը գտնուի համանուն ծովն , որ կանուանի նաև «Բզնունեաց» ծով մերձակայ նոյն գաւառի անուամբ : Զուրն շատ աղի է և դառն (բորակային) , ծովն ձգուած է յԱրեւելէն յԱրեւմուտ , իւր մակերեւոյթն տա-

կաւին ճշգորէն չափուած չէ, միայն ըստ մեր Մովսէս Խորենացի հօր, 100 մղոն երկայնութիւն և 60 մղոն լայնութիւն ունի, սակայն այժմ այս հաս- չիւն բնականաբար իւր ստուգութիւնը կորսնցու- ցած պէտք է լինի, երբ 'ի նկատ առնումք այս- չափ դարերու մէջ ծովուն ըրած մակընթացու- թիւնն, որով իւր անհաւասար եզերաց վերայ շատ տեղեր, գիւղեր և գիւղաքաղաքներ կո- խած է, որոց նշաններն տակաւին սրատես ա- չաց նշմարելի են: Մենք վանայ ծովու ընդար- ձակութիւնն կը սահմանեմք հետեւեալ դործ- նական հաշուով, զոր առած եմք տեղւոյս նա- ւաւարներէն, այսինքն յՍրբեկէն յՍրբեմուտ 24 ժամ և Հարաւէն 'ի Հիւսիս 8 ժամ տեւողու- թիւն ունի կանոնաւոր հովերով երթացող առա- գաստաւոր նաւու մ'ընթացիւք: Իւր անմիջա- կան եզերքներն շատ ներս դուրս ինկած են, մանաւանդ Հարաւակողմն, եզերքներէն տեղ տեղ անտառային են և բնաւ չունին կանոնաւոր նաւահանգիստ մը:

Ծոփն, հակառակ իւր փոքրութեան, ժա- մանակ առ ժամանակ սոսկալի մրրիկներ կը յա- րուցանէ, որով կատաղի ալիքներ կունենայ, որք ծովու մէջ տեղերն ևս կը պայթին և պա- րունակած աղային նիւթի պատճառաւ պայթած միջոցին փրփրալով կը դաշտանայ ծովուն երեօք, որոյ յատակն գիտես թէ կրակ կը վառուի և ջու- րըն եռացմամբ կը յուզուի, Այս առ երեւոյթ

տեսարանն ամենէն ճարտար նաւալարին անդամ մեծ երկիրը կը պատճառէ շատ անգամ :

Մովուն մէջ 4 կղզիներ կան , յորոց մին ԱՌՏԷՐ կանուանի , որ անմարդաբնակ է և միւսներն են Ա. Աղթամար (Կաթուղիկոսանիստ) , Բ. Լիմ (*) (Ս. Գէորգ) և Գ. Կտուց (Ս. Կարապետ) , որք Յսլիսկոպոսանիստ են : Սոյն անապատներն ունին իւրեանց յատուկ ասպատներ , բաւական թուով միաբանական ուխտ և նիւթական բարւոք վիճակ , որով կրնան լինել լուսաւորութեան մէկ մէկ կեդրոններ , եթէ ունին :

Մովու Արեւելեան Հիւսիսակողման մասն , որ նման ըլլաու պարանոցի , կերկարի , ունեցած է իւր վերայ երբեմն հսկայ կամուրջ մը կապուած , որոյ մի ծայրն Արճու կողմն Քարաէշէշ կոչուած գիւղին մերձ է եղած և միւսն անոր դիմաց « Ամկու բերդ » կոչուած գիւղին մօտ , որպէս կաւանդեն տարեւոր անձինք : Նոյն աւերեալ և անյայտացեալ կամուրջի երկայնութիւնն Պօլսոյ կամուրջի 15 անգամէն չ'պէտք է պակաս լինի : Ուղեւորաց ճանապարհն այժմ 2 օրուան չափ երկարած է , վասն զի փոխանակ ուղիղ գծով՝ այժմ խոտոր գծի ուղղութեամբ գնալոյ պարտաւորեալ են . այժմ երբ Քարաքէշիչէն դիմաց անցա-

---

(*) Սոյն անապատաց մէջ ծովու եզերքի հին գերեզմանոցը կայ մի գերեզման , որոյ պատանաքարի վերայ գրուած է « Չվարդան փիլիսոփայն յիշեցէք 'ի Քրիստոս . թվական Պ Հ Թ » (1430) :

ներոյ պէտք մի լինի , հետեւեալ կերպով հընարք գտած են իրարու իմաց տալոյ համար :

Երեկոյ ժամ 12 ին կամ անկէ յետոյ գիշերուան մէջ ծովու եզերաց վերայ մէկ կողմէն կըրակ կը վառեն , որոյ բոցն հանդիսոյ կողմանէ նաւավարք տեսնելով անմիջապէս նաւակնին առած՝ էրերին ըսուած գիւղի մօտէն ՚ի ծով կը մտնեն ճանապարհորդել . մի նաւակ և երկու նաւավարներ յատկացեալ են սոյն երթեւեկութեան : Մեր պարզ գիւղացւոց հեղինակած յիշեալ բնական կոչոյ հնարքն ցերեկ ատեն անգործածելի է , վասն զի կրակին բոց արեգականն ճառագայթից ներքև անտեսանելի կը լինի և այս արդէն բնական մի պարզ երեւոյթ է :

Վանայ ծովու բերքերն են գործի անուանեալ փոքր ձկունք և բորակ (սալիէթը) , որոց վերայ տակաւին առիթ կուներնամ խօսելոյ թէ ինչ եղանակաւ ձեռք կը բերուին ծովային այգբերքերն : Ծովու Արեւելակողմն 10 վայրկեան հեռու կը գտնուի հետեւեալ նշանաւոր գիւղաքաղաք :

ԳԼ. ԼԹ.

ԱԻՄՆՅ (քերեսս ԱԻԱՆ)

Սոյն գիւղաքաղաք Վան — Տոսս գաւառի համայն գիւղօրէից մէջ առաջինն է և քաղաքէն հազիւ $\frac{3}{4}$ ժամ հեռու որ : Ունի տափարակ դիրք , սիրուն տեսարան , բաւական թուով այ-

գի.ք և պտղատու ծառաստանք . սակայն օղն
և ջուրն չեն գովանի : Տեղւոյս բնական այս կեն-
սատու տարերց անառողջապահիկ վիճակն ար-
դիւնք է եղերաց վերայ գտնուող ճահճային
տեղերուն , թէև բնակիչք քաջառողջ , աշխոյժ
և վարժ լինին իւրեանց գիւղաքաղաքի կլիմա-
յին , որ ամեն մարդոյ չ'կրնար յարմարիլ :

Աւանց ունի 280-300 տուն Հայ բնակիչ , որք
ունին Ս. Յովհաննէս անուն պայծառ եկեղեցի
մը համեմատաբար խաւար վարժարանի մը քով ,
ուսանողաց թիւ ամառն և ձմեռն միջին հա-
շուով 60-70 կը լինին , որոնք մեծագոյն մասամբ
են կապտագոյն աչօք , կռուզ ու շէկ մազերով
նման իւրեանց հարց : Այժմ 'ի շնորհս Ամեն.
Սրբազան Հայրիկի յորդորանաց սկսած են իրենց
բարոյական ողբալի վիճակն օր ըստ օրէ կանո-
նաւորել : Սոյն գիւղաքաղաքն Վարագայ վա-
նուց թեմն է :

Փոքրիկ բացառութիւն մ'ընդունելով գիւ-
ղաքաղաքիս բնակչաց առ հասարակ ունեցած
ուսական դէմքն ուղղակի տեղւոյ կլիմային և
մանաւանդ ծովու հետ ունեցած յաճախակի յա-
րաբերութեանց ներգործութեան վերագրել շատ
բանաւոր է : Տեղւոյս բնակիչք խիստ ճարտար են
և կ'ղբաղին ընդհանրապէս նաւավարութեամբ ,
երկրագործութեամբ ու մասամբ մ'այդեգործու-
թեամբ , ինչպէս նաև ըորակ հանելոյ արհեստո-
վըն , զոր 'ի գործ կը գնեն հետևեալ եղանակաւ :

Նախ ծովու մակերեւութէն աւելի ցած ածուներ կը փորեն 10-30 մեթր հեռաւորութեամբ կամ որչափ որ ուզեն . այդ ածուները նեղ ջրանցքներով (փոքր առու) ծովու հետ հաղորդակցութեան մէջ կը դնեն և այս եղանակաւ ամեն օր ջուր կօտով կը նետեն ածուէ յածու , մինչև վերջի ածուները , որոց մէջ պիտի լինի բորակն , որոյ բուն ածուին և իրեն նախորդի մէջ եղած սահմանին վերայ ալ մի և նոյնն հաստատած են , այսինքն եռոտանի վայտ մը , որմէ կախած են Բիւսկ անուամբ փոս և քառակուսի կօտ մը , որոյ մէկ կողմն բռնելոյ տեղ շինուած լինելով՝ դիւրութեամբ և շարունակ ջուր կը նետեն վերջի բորակնոցի ածուներուն մէջ : Այդ թիակն չափ մի է , որ 20 օխա ջուր կառնու , սակայն ճղօրի (սալընճաղ) նման չուանով կախուած լինելուն պատճառաւ , որպէս յիշեցի , մարդ մ'ամենայն դիւրութեամբ կարող է այդ քանակութեամբ ջուր փոխադրել : Իւրաքանչիւր օր 1500 կօտ կը նետեն և չորս ամիս այսպէս շարունակ ամառ եղանակին սոյն ջրոյ փոխադրութեան գործողութիւնն կը կատարեն : Բորակնոցի վերջի ածուներուն մէջ ջուրն միշտ լճի նրման կեցած է՝ ի շոգիանալ , որ Արեւու տաքութեան առջև միշտ տեղի ունենալով աղի ջուրն կը թանձրանայ և այսպէս սկսած օրէն մինչև 120 օր . յետոյ վերջի ածուներու մէջ բիւրեղացեալ բորակն յատակը նստած կը լինի 3-5 մատ թան-

ճրութեամբ (*). և ապա սղոցով քառակուսի քառակուսի (կէս մեթր երեսով) կը կտրեն ու կը վաճառեն շատ աժան (օխան 5-6 փարայի) : Այս եղանակաւ միլիոնաւոր օխաներ կը գոյանան և կը խրկուին 'ի Վան, 'ի Բաղէշ, 'ի Սղերդ և 'ի Պարսկաստան :

Բորակն կը գործածեն օճառ երկերոյ, աղտոտութիւնք մաքրելոյ (ճերմակեղէնի) և արդէն վառօդի մէկ տարերքն է :

Վանայ ծովն աւազանն է բազմաթիւ առուներու, գետակներու և մի քանի գետերու, յորս նշանակելի են Առեստ (Պէնտիմահու) Սեւ կամ Մարմուռ, Խօշապայ կամ Անգղայ գետերն, յորոց վերջնոյն վերայ արդէն խօսուած է և առաջնոց վերայ ևս 'ի կարգին պիտի խօսիմ :

Ծովու ձկունքն տարին երկու ամսոյ չափ կը խաղան ամենամեծ քանակութեամբ յիշեալ գետերուն մէջ և զայնս կորսան հետևեալ եղանակաւ : Ձկունք կը խաղան 'ի գետս ապրիլ 15 էն մինչև յուլիսի 15 ի ատենները, այս ժամանակամիջոցը ծախու կառնուն կառավարութենէն և առնողներն գետոց վերայ յարմար տեղեր Գոռն քնտրելով թումք կը շինեն վանդակաւոր վայ-

(*) Վանայ կամ Բղնունեաց ծովն 300 էն մէկ բորակ կը պարունակէ եւ բորակ շինելոյ արհեստն Մեծն Ներսէս՝ Սահակ Պարթևի հայրն սորվեցուցած է տեղւոյս բնակչաց, որք « Աստուած ողորմի Ներսէսի հօգուոյն » կըսեն աշխատութիւննին երբ կը վերջանայ :

տերէ , որոց մէջ շրջանակի ձեւով ծակեր կը
 թողուն , յորս կը հաստատեն կողովներ , բերան-
 ներն դարձուցած դէպ 'ի ծովն , այսինքն ջրոյ
 ընթացքի կողմն : Ձկունքն ծովէն ելնելով , գե-
 տոյ ընթացքին հակառակ , կը խաղան դէպ 'ի
 վեր և այսպէս երբ անցնիլ ուղեն , վանդակնե-
 րէն կը բռնուին կողովներուն մէջ : Ձկունքն ա-
 ւելի մեծ քանակութեամբ կը գան , երբ որո-
 շեալ ժամանակին ամպ լինի և երբեմն ալ եր-
 կինք որոտայ , որոյ ձայնէն իրարանցում կը տի-
 րէ այդ կենդանեաց մէջ , զորս ազած՝ կը տա-
 նին այն ամեն կողմերն , ուր կը խրկուէր բորակը :

Աւանուց նաւավարներն , առանց կողմնա-
 ցոյցի , ճամբայ կելնեն և իւրեանց ծովային ա-
 մեն ուղեւորութիւնք և երթեւեկութիւնք բը-
 նական երեւութից վերայ նայելով կընեն , որ
 թերեւս զարմանալի մի բան թուի Եւրոպացոց
 աչքին , որոնցմէ թերեւս աւելի քիչ սխալին ,
 մանաւանդ օգային դուշակութեանց մէջ : Յի-
 րաւի ծովու սզտիկութիւնն ալ 'ի նկատ առնու-
 պէտք է , սակայն չմտնամ ըսել որ սոքա
 ճամբորդութիւն կընեն ծովուն վերայ գիշեր-
 ուան ամենախաւար ատեններն իսկ :

Ծովն զՎան յարաբերութեան մէջ դրած է
 Քաղիշոյ և շրջակայ գիւղօրէից հետ , որպէս
 ըսուեցաւ վերև , կանոնաւոր նաւահանգիստ չու-
 նի : Հիւսիսական , այն է Արճշու և Արճաւազու
 (որոց վերայ տեղադրութեանցս վերջի Գ. մասին

մէջ տեղեկութիւնք տրուած են) կողմերէն կը փոխադրուին անսպառ ցորեաններ և Հարաւային կողմերէն ևս մեծ քանակութեամբ ածուխ և փայտ, որք յառաջ կը դան այն տեղերու անտառներէն, յորոց իւրաքանչիւրն տէր ունի:

Ներկայ թուականէս 9-10 տարի յառաջ խնդիր եղաւ այս ծովու վերայ շոգենաւ մը բանեցնել, բայց եկան «բռն» պատճառներն, որովք սոյն օգտակար գաղափարն մեռաւ իւր խանձարուրին մէջ:

* * *

Վանայ ծովու մակընթացութեան (շատնալով ցամաք կոխելն) նկատմամբ ականատեսներէն կը պատմուի թէ «ասկէ 30 տարի յառաջ Աւանուց այժմեան Ս. Յովհաննէս եկեղեցւոյն նախորդ 60-70 մեթր հեռաւորութեամբ ամայացեալ վիճակաւ կը կենայր կանգուն ծովուն եզերքը, կառուցեալ կոփածոյ պատուական քարերէ պայծառ և զարմանալի տաճարով մը, եկեղեցւոյ շրջապատի բնակութիւնքն երկիւղէն փոխադրուած էին դէպ 'ի վեր' ծովէն աւելի հեռու (այժմեան տեղին), պարպուած տեղերն «այգեստան» կանուանէին, զի առաջի ժամանակն երբ ծովն փոքր եղած էր, այս տեղերն լի էին սյգիներով»: Ուղեւորն մինչ ունկնդիր կը լինէր այս խօսքերուն, ականատեսներէն ուրիշ մը յարեց. «Ես իմ հօրս հետ և մի քանի ընկերներուս՝ գնացինք այդ գեղեցիկ, այլ ան»

մարդի Ս. Յովհաննէս եկեղեցին իւր փոշոտած վիճակէն մաքրել, որպէս զի յաջորդ օրն քահանայն պատարագ ընէր, ըստ որում տարին 3-4 անգամ պատարագ ընելու սովորութիւնն կը պահէին մեր Դեբեդեբե այդ եկեղեցոյն մէջ:

« Իմ ընկերներովս (յարեց) կենդանի աւանդաբանն գիւղիս տուները պտոյտ ընելով 5-600 հատ հաւկիթներ հաւաքեցինք ծերունի քահանային հրամանաւ. էտա հաւկիթներն բերինք մեծ ամանի մը մէջ կոտրեցինք և անոնցմով սրբեցինք մեր Գրեգոր Ս. Օհաննէսի խաչկալներն, հին ոսկեզօծեալ և ներկուած Սասուամօր պատկերն ու տեղերն փայլեցուցինք. այս միջոցին մեր բարի քահանայն ներս մտնելով մեր աշխատութիւնն օրհնեց, յայս պահուն ես տղայական աշխուժիւս եկեղեցոյ պահարաններէն միոյն մէջ ելայ սրտիս ուրախէն և նայիլ հոն թէ ինչպէս բան է կամ ինչ կայ: Անոնց մէջ (պահարաններէն միոյն յատակը) իմ երկու աչքովս տեսայ կէս մեթր քառակուսի թղթի մեծութեամբ և երեք մատ թանձրութեամբ խօրօտիկ և լաւ կերպով կոկուած փայտեր շարուած, չեմ գիտեր չմ էին ինչ էին և անոնց վերայ շատ մը ձեռագիր նիշուն կէ-չաւճ գիրքեր շարուած էին ճաստ ճաստ (խումբ խումբ), անոնցմէ կարմիր պատկերով մէկ հատ ձեռքս առի և մինչ վրան կը նայէի առանց հասկնալու, մեր տէր պապան վրաս բարկացաւ ըսելով թէ « գիրքերն իրենց

տեղերը դիր , դու վար իջիր » այս խօսքին վեր-
բայ գիրքն հոն ձգեցի վար իջայ . տարիէ
մ'եաքը դնացի Ստամպօլ , 23 տարիէն յետոյ
վերադարձայ , տեսայ որ մեր ազոտ ծովն յիշ-
եալ եկեղեցին կոխած և աւրած էր և յիմ ման-
կութեան « այգեստան » ըսուած տեղերն ծո-
վաստան եղած լմնցած էին , այլ եւս չեմ գի-
տեր և ոչ իսկ , մէկն ինձ ասաց թէ ինչպէս ե-
ղան և ինչպէս դնացին այդ եկեղեցին և իւր
գրեանքն » :

Բարի և զգայուն պատմիչն զայս ասաց և
դարձեալ յարեց «մեր խէրեր (հայրեր կամ պա-
պեր) մեզ կ'աւանդէին թէ ծովառած Ս. Յով-
հաննէս եկեղեցին շինուած էր մեծն Ներսիսի
Ժամանակն , երբ այդ ազգասէր եկեղեցական
հովիւն այցելութեան կուգայ այս կողմերը , մեր
Սւանուց Հայերն կերթան անոր ոտքին և ձեռ-
քին կկնան , կաղաչեն և կը պաղատեն , նա ալ
շինել կուտայ այն եկեղեցին , զոր քեզ պատմեցի
սրախ ցաւէն , և Մեծն Ներսէս գիւղէս հեռա-
ցած պահուն կը խաչակնքէ ասելով թէ « բա-
րութիւն 'ի ձէնջ մի պակասեցի » :

*
*
*

Ազնիւ ՀԱՅ, տեղագրութեանցս ուշիմ վեր-
ծանող , քեզ և ինձ համար քիչ ցաւ չէ Ս. Յով-
հաննէսին կորուսան , սակայն երբ բնութեան ան-
դիմադրելի օրինօք եղած է կրնամք 'ի միասին

միխիթարուիլ : Եթէ Ս.գգն ըրած է մի թանկագին
և ամենատղրալի կորուստ , այն եւս եկեղեցւոյ
պահարանի ձեռագիրներն են , զորս նոյն ժա-
մանակի մանուկն՝ այժմեան չափահաս անձն ՚ի
ձեռին բռնած և տգէտ քահանային հրամանա-
դարձեալ պահարանի մէջ ձգած է զայնս , որք
ծովամոյն եղած են եկեղեցեաւն հանդերձ :

Վերոյիշեալ պատմութեան վերայ այն պատ-
կերազարդ ձեռագրեանց կորստեան վերաբե-
րութեամբ արդարև քաշուածս Ս.Խ մի էր , սա-
կայն զգացի յիս թէ այդ Ս.Խն վարելի կեան-
քէս մի քանի տարիներ կորզեց :

* * *

Ս.յս պահուս կը ներշնչուիմ շատ բան դը-
րելոյ , բայց լռութեամբ կանցնիմ , վասն զի ու-
նիմ զօրաւոր պատճառներ , որք երկնային չեն
և կանխահաս համարիլ կը տան ինձ կուրծքիս
տակի և մտքիս մէջի ԲՍՆԵՐՈՒ արտայայտումն
կամ արտատպումն , զոր մոռնալոյ երբէք չու-
նիմ զուշ , աներկմիտ հաւատալով թէ յայս ան-
հաւատ աշխարհումս վաղ կամ անարդան ԲՍՆՆ
կը մարմնանայ և ես կը տանիմ կենաց յաղթա-
նակն , ոյր վերայ կարգ մ'ուշակորոյս ողորմելիք
կամ ծռամիտ խղճալիք կը նային իբրև պար-
տութեան վերայ . կը կարեկցիմ դոցա վերայ
հոգւովս և միանգամայն կը փութամ սրբել իւր-
եանց աչքերու բիժն ու միժն , յայնժամ պիտի
նշմարեն ՚ի հեռուստ , զոր ինչ Տեղագիր-Ուղե-

և որս այժմ քաջ կը տեսնէ 'ի մօտուտս :

Իմ սոյն տողերն , ստուգիւ դիտեմ որ բազմաց պիտի թուին մեկնութեան կարօտ , սակայն ես ներկայիս մէջ ԳՐԻՉ միայն ըլլալ կուզեմ և ոչ ՄԵԿՆԻՉ , որ լինելոյ չիք «մահ» , դի օրն ձըմեռն է , տարին 1883 և ամիսն յունուար , որոյ մէջ ազգային լրագիրներն զգայուն սիրաբերն արամութեամբ կը լեցնեն՝ հրատարակելով նոր սահած տարւոյն հաշուեկէսն , որ կենդանի պատկեր մի է ու երբ և լինի նկատողութեան առնելի դաւառացւոյ իմաստուն մասէն , որ հանդիսատես կը լինի այժմ և կը լռէ պահ մը յանուն ազգային խաղաղութեան և միութեան :

Ս. ւանուց մէջ 'ի հնուց անտի , մասունքի նըման կը պահուին երեք հատ ձեռագիր Ս. ւետարանք , որք են Ս. Մերեւ յարոյղ , Բ. Խաւս և Գ. Ուրբաթ անուններով : Ս. սկէ 43-30 տարի յառաջ Սամաթիոյ քարոզիչ Յարութիւն Եպիսկոպոս Սարայլեան երբ 'ի վան կը գայ Ս. աջնորդութեան պաշտօնով , յիշեալ Ս. ւետարաններն բերել տալով ժամանակ մ'իւր քով կը պահէ և յետոյ առաջի երկուքն կը վերադարձնէ հրամայելով որ « հասարակ Ս. ւետարանի նման սեղանին վրայ դնեն և պէտք եղած ատեն դորձածեն զայն » , որք ցարդ կը կենան , իսկ երբորդն՝ այն է Ուրբաթ Ս. ւետարան « այրած է » ըսելով այլ ևս ետ չ'դարձներ :

Բաւ է այժմ այսչափ խօսիլ այդ ալեկոծեալ ծովուն վերայ, որոյ Հարաւային ալիքներն շատ անգամ մխիթարական են, ուստի անցնիմք Աւանուց բնակութիւններէն և դնամք յիւր անմիջական հիւսիսակողմն երկայն ու բարձր սարըսպի մը ներքև յեզր ընդարձակ արտի մը, զոր Վայ Վայ Բաւաւ կ'անուանեն, որ արտասուաց անթիւ կաթիլներ ընդունած է և կ'ընդունի:

Աստ կը հաւաքուին Վանցիք, երբ 'ի Պօլիս պանդխտութեան մարդ խրկեն, աստ կընեն բաժանման հացկերոյթն, աստ կը պարպեն բարեմադթութեան գաւաթներն, և աստ յանուն Աստուծոյ կուխտեն զիրեար չ'մոռանալ: Ի վերջոյ կարաւանապետն իմաց կը տայ մեկնումն ու կը հնջէ վերջին հրաժեշտի տխուր ժամն և ահա յատրնկայս կ'սկսին ցաւագին, այլ կաթողին համբոյրք և գրկախառնութիւնք փոխադարձք, ընդորս նաև Վայն և Վայն ու վերջապէս կը տեսնուին, ողբումն, լալումն և աշարումն յոյժ. Հռաքել զիւր որդիներ կուլայ և չուղեր մխիթարուիլ, վասն զի այլ ևս չ'կան: Այս պահուս ասկէ աւելին գրել չեմ կարող, ըստ որում իմ աչկունքն լեցուած են և իմ սիրտ զգացմանց ծանրութենէն փլած է, երբ կը յիշեմ որ մի օր ես ալ աստ յիմ բարեկամաց շրջապատեալ, հակառակ անսովորութեանս, մի վերջնական դաւաթ պարպեցի, զոր աղի գտնելով անմիջապէս զգացի թէ ՄՕԲ ՄԸ արտասուօք խառնեալ էր:

Սհա այսպէս ամենացաւալի տեսարան մը կը ներկայանայ մարդկային սրտերուն, որք կը բաժնուին իրարմէ : Սյուսհեռե ճանապարհորդըն կ'ուղեւորի յԱրեւմուտս վիզ ծռած արտասուք սրբելով և երբեմն երբեմն վերջնական ակնարկներ նետելով իւր ետեւէն :

Սյժմ՝ քեզ ասեմ՝ ազնիւ և ուշիմ ընթերցող, Երկնքի ու Երկրի մէջէն ո՞ւր կը դիմէ այդ ողորմելի Հայ մարդն ստիպեալ իւր անողորք բաղդէն, — դէպ 'ի Սե- ծո՞՛՛, զոր յիշեցի սիրտս կուրած, որով և կարմրած :

Վերոյիշեալ արան սոյն տխուր երեւութէն առած է իւր անունը, զոր ընդարձակել չեմ ուզեր, վասն զի արդէն արգաւանդ չէ ու չ'տար որ և է սերման ծնունդ, և այս իսկ է արդարութիւն, ըստ որում ինչպէս կարելի է բարիք մ'արտադրել, երբ այսչափ ազի արտասուք ծրծած է և կը ծծէ ընդ միշտ :

Վան-Տոսսլ գաւառի՝ Սրեւմտեան կողման վերայ մեր ըսելիքն աւարտած՝ դառնամք այժմ մեր ընտրած կեդրոնի (Վանայ) Հարաւա կողմն ու շարունակեմք մեր ՈՃՆ :

ՎԱՆԱՅ ՀԱՐԱՒԱԿՈՂՄՆ

Մեկնիմք Վանայ « Սյգեստան » մասի հարաւակողմն 'ի կենդանանց (կենդանեաց) դիւղը : Տեղագրեմք նախ ճանապարհի վիճակն : Մեր չուման կէտէն 20 վայրկեան ուղինիս շարունակե-

լով կը հասնդիպիմք ընտիր քարահասնքի մը , որմէ քաղաքացիք քարեր բերել տալով սալայատակ հնձաններ կը շինեն խաղող քամելոյ համար , նոյնպէս այլ շինութեանց դորձածելի : Ս.յս տեղէն մեր ընթացքը յառաջ վարելով քիչ մ'եաքը մեր դիմաց կենէ հանքային ջրոյ աղբերակ մը , որոյ համն հոտած հաւկթի կը նմանի և դանէն դուրս կը տայ : Ս.յս ջուրն գիւղացիք « կռտախ (բորտախ) աղբուր » կ'անուանեն , վասն զի բորտութիւն և եռքոր ունեցողներն այսու լողանալով շատ անգամ կատարեալ առողջութիւն դատած են : Ս.յսպէս ահա կէս ժամէն կը հասնիմք յիշեալ գիւղը կտրելով նուազ բուսաւոր և նմանօրինակ արգասաւոր դաշտօրայք և արտօրայք :

ԳԼ. Խ.

ԿԵՆԴԱՆԱՆՅ (ԿԵՆԴԱՆԵԱՅ)

Սոյն գիւղն շինուած է ընդարձակ բլուրի մը կողին վերայ . ունի 22 տուն Հայ և 2 տուն Քուրդ : Հայք ունին յանուն Ս. Աստուածածնայ կառուցեալ մի բաւական կոկիկ եկեղեցի , որոյ տաճարն կը թուի լինիլ Ա.ա.քելաշէն , որոյ թրւականն « ներքին երեսի նորոգութեան տակն ծածկեալ է » : Տաճարի երկու կողմերը մէկ մէկ խորաններ կայ , յորոց աջակողմեանն շինուած է 'ի յիշատակ Թագէտ Սրբազան Ա.ա.քելոյն . իսկ ձախակողմեանն 'ի յիշատակ Մուշեղայ' Հայոց

ընտիր, կրօնասէր և հայրենասէր վարդապետին :

Ս. Ղազարի մեջ տեղը բեւեռ մի կը տեսնուի դամուած : Ս. Լանդու թիւնն կըսէ թէ « Թագէոս և Բարթուղիմէոս Ս. ա. քեալքն երբ իւրեանց ձեռամբ խաչաքար օծէին, խաչի կեդրոնատեղին կը դամէին մի բեւեռ 'ի նշան առաքելած և անոնց ժամանակակից լինելուն » : Սոյն քարինը շանաւոր թուականն 1880 տարիներու ձեռամբ ջնջուած էր : Գալով տաճարի ձախակողմեան խաչաքարին տակը ննջող Մուշեղ հայրենասէր վարդապետին, սորա նկատմամբ 90 տարեկան մտաց կարողութեան տէր մի լուրջ ծերունի իւր պապերէն լսած լինելով ինձ պատմեց նստած իրմէ շատ ալեւոր քարի մը շուքին ներքև « այս Մուշեղ վարդապետն Վարդանանց արեւապաշտ Պարսից դէմն մղած պատերազմէն ետ դարձած ժամանակ՝ աստ կը հանդիպի և ինքն հիւանդացած լինելով կը վախճանի մեր այս գիւղի մէջ, որոյ նոյն ատենուան բարեպաշտ բնակիչք զայս քար օծել տալով յիւր վերայ կը դնեն 3 հատ աստիկներ մատողելով և գիւղաժողով մ'ընելով » :

Գիւղիս եկեղեցւոյ մէջ խնամօք կը պահպանուի « Եօշիտ » անուանեալ մի ձեռագիր Ս. Լ. տարան, որում շատ հեռաւոր տեղերէ ակտաւորք կը գիմեն հետերնին առած գառնուկ մը կամ ոչխար մը 'ի մատաղ : Ըստ նախնի սովորութեան՝ քահանայի իրաւունքն է մատաղի մի

ճուռն , 4 ոտքեր , լեարդն և կաշին :

Կենդանանուց Հարաւակողմն 20 վայրկեան հեռու կան երկու բլրակներ , որք կը կոչուին « Ճխտակ ժամուռն » , զոր մահմետականք ևս կ'անուանեն չէճէ +էնէ , որոց վերաբերմամբ կաւանդեն թէ « այդ եկեղեցեաց շէն եղած ժամանակն այս տեղերը այնչափ տուներ և ծառեր եղած են մեր խէրերուն , որ չեմ կրնար սպատմել , Վան քաղաք երթացողներուն վերայ ծառերու շատութենէն Արեւն չէր կրնար զարնել » :

Գիւղիս յԱրեւմտակողմն 2 քարքնկէց հեռու կայ ընտիր և սպտուական քարահանք՝ երկանաքարի համար յատուկ , զոր մեր անթուղթ և անգիր դիւղացիք կը սպատրաստեն հետեւեալ եղանակաւ :

Նախ հողին երեսը կը բանան տեսնել թէ քարն միակտօւր է և երբ այնպէս է , իւրեանց ուղած մեծութեամբ շրջանակի ձեւով կը դժեն և կսկիւն այդ դժերէն դրսի մասերն մուրճով ջրնջել մինչև որ հասնին որոշեալ թանձրութեան մը , յետոյ տակի շրջապատը դէպ 'ի ներս կը խորուկցնեն միշտ հորիզոնական դրիւք , ապա բռնութենէն փրցնելի այդ քարի կեդրոնը քարի խորնկութեամբ ծակ մի կը բանան և ասկէ ետքը երկաթեայ շէնէ կամ քնէ (ցից) միջոցաւ , եթէ չը կարողանան քարը իւր հօր գրկէն անջատել , յայնժամ քարի կեդրոնի խորնկութեան մէջ կը լեցնեն որոշեալ քանակութեամբ վառօդ , ՈՐՈՎ կը հասնին իրենց ՆՊԱՏԱԿԻՆ :

Վերոյիշեալ քարէն տանելոյ համար 1-2 օրուան հեռու տեղերէ կը դիմեն աստ : Միջին հաշուով քարն ունի $1\frac{1}{2}$ մետր տրամագիծ և կէս մետր բարձրութիւն կամ թանձրութիւն : Ծատ հետաքրքիր է մեր Հայ դիւղացւոց այս օրինակ քարանց փոխադրութեան կերպն , որով ահա գին քարի ծանրութիւնը կը թեթեւցնեն իւրեանց փորձառական ճարտարութեամբն շինելով մի պարզ գլան , զոր կանցունեն քարի կեդրոնէն , ուր հաւասարակշռութեամբ կը հաստատեն . քարն արդէն շրջականաձև իւր լայնութեան վերայ կեցած է . գլանի երկու ծայրերն երկու բաւական հաստ և 4-5 մետր երկայն թեղի փայտերու բունին կողմը ծակած մէջեր կանցունեն . զայս ընելէն յետոյ այդ երկու փայտերն մի և նոյն ուղղութեամբ դէպ 'ի քարի առնելիք ճանապարհ երկարելէն ետքը՝ միջին ուղղութեան կը բերեն և մէկ կէտի վերայ կը կապեն : Ահա այս կերպով կը ձեւանայ ճիշտ երկկողմնազոյգ եռանկիւն մը , որոյ խարխախ այն հաստատեալ գլանն է , որ անցած է քարի կեդրոնէն և հաւասար հեռաւորութեամբ երկու կողմերէն դուրս եկած . եռանկեան կողմերն այն երկու փայտերն են , որոց բունի մերձ ծայրերու մէջ անցուած են խարխախ երկու ծայրերն , իսկ գագաթն այն կէտն է , որոյ վերայ կողմերն զիրեար կարած են մէկ կէտով . չուանն այժմ կապուած է գագաթնակէտին . չուանի ուղ-

զութեան վերայ (տանող դէպ ի քարին գնալիք տեղը) 6-10-12 զոյգ եղ կամ դոմէշ կը լծեն, որք քաշած ատենը քարն կըսկսի կանոնաւոր շրջանակի պէս կամ նման կառքի անխի դառնալ և կլոր ու մլոր յառաջ դնալ. եռանկեան երկու կողմերն հաստատուն են և խարխիսի երկու ծայրերն իւրեանց անցած տեղերուն մէջ կը դառնան որչափ որ քարն դառնայ: Մեր Հայ գիւղացիք այսպիսի գիւրութեամբ սոյն օրինակ վիթխարի քարինք ուղած տեղեր զփխադրելոյ կարող կը լինին, բաւական է միայն որ ճանապարհներն, որչափ կարելի է, դաշտային լինին և անքարոտ ու անդետ:

Գիւղիս խեղճ բնակիչքն այդ քարահանքն ունին իւրեանց մխիթարանք, նոյնպէս և տեղւոյս բնութեան տեսարանն:

ՄՆԿՆՈՒՄՆ

Կենդանանց գիւղէն մեկնելով դէպ ի Հարաւային Սրբեւելը և մէկ ժամու տեւողութեամբ բազմաթիւ անջրդի արտօրայք կտրելով կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը:

ԲԵՐԳՍԿ (Վոքր բերդ). — Այս գիւղն շինուած է երկայն ձորակի մը մէկ կողին վերայ, քիչ ծառաստան, նուազ ջրաստան, օգաւէտ և սիրուն տեսարանաւ: Ունի մի քանի խաղողի այգիներ: Բնակիչք 60 տուն Հայ, որ ունին Ս. Յովհաննէս անուամբ տաճարաւոր եկեղեցի մը, ոյր տաճարն 730 տարուան թուական կը կրէ:

կայ երկայարկ փոքրիկ ծաղկոց մը՝ բաւական
յարմար շինուած քովն և դիրքովն իւր գեղջկական
տեսակին մէջ, ուր կ'աշակերտեն 25-30 ուսա-
նողներ, որք ունին զարմանալի կայտառութիւն
և աշխուժութիւն, ձիրք, բարետիպ դէմք և
կազմուածք: Սորա յանձնուած են մի փութա-
ջան և բաւական զարգացեալ ուսուցչի, որ տա-
կաւին երկտասարդ գոլով ունէր նորանոր յա-
ռաջագիմական ձգտումներ, զորս կը սիրեմ
տեսնել ամեն ուսուցչի քով:

Տեղւոյս դասատուն զիս հրաւիրեց գիւղա-
պետին տունը, ուր 2-3 ժամ կենալէ յետոյ ի-
րենց խօսեցայ ԼՈՒՍՈՅ և ՅՈՒՍՈՅ վերայ երկա-
րօրէն յորոց վերջնոյն աւելի պէտք ունէին. իւր-
եանց յիրաւի չ'զլացայ Հայօրէն տալ ԿենՍՏ օգ-
տակար խրատներ, զորս մտքիս մէջ հաւաքած
էի ԳՐԷՆ և միայն ԳՐԷՆ:

Տեղւոյս վերայ կ'ընէի տանգրութիւն ճշ

«Մեր Բերդակ նախապէս 7 գիւղ եղած է
և իրարու դրացի, սակայն էն ժամանակի Հա-
յերն չ'գէտ լինելով չ'կրցան ապրիլ իրենց խե-
րանական զօլին մէջ և ասոր համար թողուցին
իրենց տուն և տեղին, արտ և այգին, քակե-
ցին իւրեանց ՇէՆ ՕՃՍԻ և որ աւելի սրտի մը ո-
մուռն է (կսկիծ) թող տունն անտէր ու ան-
տիրական եկեղեցիներ և գերեզմանաց սուրբ
խաչեր, որոց քով պէտք է մեռնիլ ու չ'զատ-
ուիլ. այսպէս ահա անխելքներն դնացին, կո-

րան և չ'գիտեմ յոր աշխարհ ։ Սոյն աւանդու-
թեան վերայ մի Բերդակցւոյ հետ կրցայ ման
գալ դաշտերու մէջ , ուր հին սահմաններ ցոյց
կը տրուին և տակաւին նշմարելի հետքերէ չեն
զուրկ ։ Յիշեալ աւանդութիւնը ինձ աւանդողն
օժտեալ էր բնականէն ազնիւ յատկութեամբ ,
որմէ գոհ լինելու համար իւրեան տուի , իբրև
դուղնաքեայ նուէր , գըքոյկ մը , որ ծայրէ ի
ծայր լի էր ԳՐՆՐՈՎ , և անուն կը կրէր « Հա-
ւատալ և Ապրիլ » ։

* * *

Տեղւոյս Հայոց նիւթական վիճակն շատ ու-
ղորմելի է , հողերնին մեծագոյն մասամբ ան-
ջըրդի և հետեւաբար այս գիւղի բաղդն ալ
Նրկնից կամարէն կախեալ է ։ Տեղւոյս իգական
սեռն աւելի ժիր և յանդուգն է արանցմէ , ու-
նին սէր ԱՇԽՍՏՈՒԹԵԱՆ վերայ ։ Ուսման և գի-
տութեան կարօտ են ամենեքեան . ահա գործ ,
այլ ուր է գործող ։

Բերդակէն ելնելով կէս ժամէն կը հասնիմք
հետեւեալ կարեւոր գիւղը ։

ԳԼ. ԽԱ.

ԾՎԱՍՏԱՆ ԵՒ ԻԻՐ ՀՆՈՒԹԻԻՆՔ

Սոյն գիւղն կը գտնուի Վանէն գրեթէ 2
ժամ հեռու ՚ի Հարաւակողմն , շինուած տափա-
րակ դաշտի մը վերայ , ունի լաւ տեսարան ,
սլտղատու և անսլտղատու ծառաստան , օդն և
ջուրը սլատուական ։

Գիւղս կը բաժնուի երկու գլխաւոր մասերու . Ս. Հայ , և Բ. Քուրդ , որոնք իրարմէ 4 քարընկեց հեռու կապրին : Տեղւոյս Քուրդերն եւս , նման Հայոց , երկրագործութեամբ կը սլարապին և շատ երջանիկ կեանք կը վարեն :

Հայք են 80 տուն , ունին նորաշէն և գեղեցիկ ճաշակաւ կառուցեալ մի նոր եկեղեցի , որոյ առընթեր Հիւսիսակողմն կայ 700 տարուան տաճար մը հաստատուն շինուածքով թէպէտեայժմ լինի անգործածելի : Երկու սլարդ քահանայ՝ բաւական սիրող իմաստութեան և մի երկայարկ դպրոց լաւ տեսարանաւ , զոր գտայ դրօքն վիակելօք , զի չունէին ուսուցիչ :

Ս.յս տխուր առթիւ 40 էն աւելի ուսանող մանուկներ 'ի փողոցս օր 'ի բուն կը թափառին իւրեանց կարճամիտ ծնողաց աչքին առջև , խեղճ տղեկներ չունին գոնէ Սեփաստական լրճակ մը , ուր ինքզինքնին նետելով խղզուէին , որով մտատանջութենէ ազատուէին , հոգ չէ թէ չ'նդունին հրեշտակի ձեռքէն պսակ մը գոնէ ապագայի դառնութեանց բաժակն խմելոյ դըժբաղդութեան չեն հանդիպիր : Ես պատմեմ հետեւեալն յուզելոյ նպատակաւ ճշմարիտ ուսումնասէր սրտեր և հոգիներ :

Միւստանայ ընկուզենի ծառերէն միոյն հովանեաց ներքև մտահոգ նստած՝ երեսս 'ի Հիւսիս և միտքս յԱրևել կը նայէր , աչքիս հանդէպ

'ի հեռուստ տեսնուեցան երկու պատանիներ ,
 որք գերեզմանատան մէջ անհոգ պառկած մեծ
 խաչաքարի մը քով կը գանուէին . հեռադիտակս
 ինձ ցոյց տուաւ , որ նոքա այդ քարին վերայ
 կամ կը գրէին և կամ կընթեռնուին զայն ինք-
 նաբերաբար : Աստ մի քահանայ և Յ աշխարհա-
 կան ունէի ինձ խօսակից , իմ թախանձանաց
 վերայ քահանայն կոչեց զոյդ աղեկներն , որք
 եկին կայտառ և բոկոտն մինչև 'ի ծունկ մերկ և
 կեցան մի կողմ լուռ և մունչ : Պատանիներն
 իւրեանց բնական ամօթխածութենէն գլուխնին
 խորնարհած կը նայէին յերկիր , գիտեցի զիրենք
 խիստ լըջօրէն , որպէս ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹՄԵՆՍ նը-
 սպատակներէն մին էր , տեսայ որ ձեռքերնին
 մրտուած էին , առ այս հետաքրքրուեցայ հար-
 ցանելով թէ տղայք , ձեռքերնիդ ինչո՞ւ այդպէս
 ածուխի մեղանով սեւեցած են , նախապէս շրփո-
 թեցան , և կարմրեցան , նման արեան , առանց
 տակաւին պատասխան մը տալոյ , ինձ այնպէս
 թուեցաւ թէ ըսածս չ'հասկցան , քոյս նստող-
 ներէն մին կրկին հարցուց մի և նոյն բան , վեր-
 ջապէս այդ պարկեշտ և դեղձուկ տղայոց լուռ-
 թեան կապն խղեցաւ և փութացին ինձ ասել
 թէ « մեզ հա՛ւէ » կայ գրել կարդալու , մենք եր-
 կուքս էինք մէկ դասընկեր , երբ մեր վարժա-
 պետ դնաց գիւղէն , մեր խերերու (հայրերու)
 կռիւներէն մեր վարժատան դուռն գոցուեցաւ ,
 մենք էլ երկուքս խելք խելքի տուինք , ամեն

օր կերթանք դերեղմանոցի մէջ մեր պապերու գրուած խաչաքարեր կարդալով կը վարժուինք և մեր ԿՍՂՍՄԱՐԻ ՄԵԼՍՆ չորցած է ու թուղթ էլ չկայ որ դրենք, ասոր համար կտորիկ մը ածուխ կը տանեմք հետերնիս, ձե՛րՄԱԿ քարի տակ կը մշրեմք այդ «- +եօփ-ը» և վրան պուտ մը (կաթիլ) ջուր լեցնելով կէշնի մեզ համար թանաք, յետոյ կառնուեմք խօրօտ փայտի մը կտոր և ինտրով կը դրենք և մէկ կողմէն էլ խաչաքարերը կը կարդամք, որ չմոռնամք մեր դիտցած ԲՄՆՅԲ (սորված ուսմունք) . պալէ (բայց) ինչ անեմք շատ տեղեր սխալ կը կարդանք, մէկ չկայ մեզ հետ որ արուստ (ուղիղ) նշանց տայ (ցոյց տալ) որ դիտնանք :

Այս երկու գեղջուկ, այլ սրամիտ ուսանողաց Տեղագիր-Ուղեւորիս տուած սոյն բնական բացատրութիւնն իմ արդէն փլած սիրտը աղագային սուրբ զգացումներով օծեց և աչքերս ցասկոտ արտասուօք լեցուց, մանաւանդ երբ տեսայ թէ դիւղիս ուսումնակարօտ մանուկներն իւրեանց դպրոցական կամ ուսումնական փափաքը դերեղմանոցին մէջ մեռեալ պապերու տապանաքարանց տառերովն կը ընուն և կը մըխիթարուին, այն ինչ մխիթարութիւն մը չեն գտներ իւրեանց կենդանի հայրերէն :

Բաւական շատ ուսումնասիրեցի տեղւոյս հանդամանքները և գտայ որ նիւթական աղքատութիւնն չէ զիրենք այս օրինակ դժբաղ-

դուժեանց ենթարկողն , այլ տեղական կենաց
ՀՄՈՒՏ գործիչներու սովէն է , որ կը տիրէ
Հայաբնակի ամեն կողմը :

Ծվատանայ բնակութեանց հիմնաքարե-
րէն ոմանք բեւեռագրեր կրող են , ոմանք ան-
նեղծ և ոմանք եղծեալ : Գիւղիս սահմանին մէջ
կը տեսնուին հնութեանց բաւական այլ բեկոր-
ներ , յորոց նշանաւորներն են յՍրբեւեռահիւսիս
բերդի մը հիմունք , երկու աւերեալ գիւղատե-
ղիք , որոց վիթխարի խաչաքարինք աստ և անդ-
կան ցիր ու ցան 'ի ցաւ դդայուն ուղեւորաց ,
որոց աչքին պէտք է նշանակութիւն ունենան այդ-
քարինքն , ոչ թէ միայն կրօնական տեսակիտով ,
զի օձեալ են , այլ նա մանաւանդ Ս.գգ. տեսա-
գծով , որ դարձեալ նուիրական են , եթէ ոչ տ-
ւելի գոնէ առաջնոյն չափ :

Գիւղէս ԅ-Յ քարընկէց հեռու ձորակ մի-
կայ , զոր գիւղացիք « խաչերու ձոր » կանուա-
նեն , որոյ վերայ որ և է տեղեկութիւն չ'գտայ :
Դարձեալ մի և նոյն կողմն 3-4 քարընկէց հե-
ռաւորութեամբ կան հին շէնքերու հետքեր ,
որոց նկատմամբ հետեւեալ աւանդութիւնն կը
տեսնուի ժողովրդեան մէջ , այդ աւերակներու
տեղն ժամանակաւ գիւղաքաղաք եղած է , ուր
կապրին եղեր 7 եղբայրներ՝ հարուստ և առա-
տասեղան , որոնք իւրեանց ճանապարհ առիթներ
ունենալով տեղէս քակուելոյ (գաղթելոյ) դի-
տաւորութիւն ունեցած են , առ այս 'ի նոցանէ

կրտսերն կը ջանայ զիւր եղբայրներ ետ կեցնել սոյն անհեռատես մտքէն , անոնց կ'առաջարկէ մի փորձ , որ եթէ իւրեանց նպաստաւոր չը լինի , նորէն թող ճամբայ ելնեն . ուստի շինել կը տան մի լճակ , որոյ վերայ զիւրեանց բաղդն պիտի որոշեն : Սոյն լճակին վերայ կը ձգեն երկու նաւակներ թղթերէ շինուած , յորոց մին 'ի Հիւսիս և միւսն 'ի Հարաւ դէմ առ դէմ' կը կեցնեն , նաւակներէն առաջնոյն վերայ կը կապեն մի մերկացեալ սուր , և երկրորդն առանց սուրի : Եօթն եղբարքն իրենց մէջ խորհուրդ և միանգամայն ուխտ կընեն ըսելով թէ «նաւակներն լճակին վերայ թող տանք , եթէ զինաւորն եկաւ ու զարնուեցաւ անդէնին , մեզ կը մնայ թողուլ տուն և տեղիք ու գնալ 'ի տար աշխարհ . իսկ եթէ անդէնն գայ ու զարնուի զինաւորին , յայնժամ մեզ կը մնայ անխախտ կենալ և համբերել որ մեզ բարի և լաւ է : Կրտսեր եղբօր բուռն վառքն էր , որ սոյն վերջինն լինի , որով իւր հայրենասէր նպատակին պիտի հասնէր . կը թողուն վերջապէս նաւակները , յորոց զինաւորն Հիւսիսային հովերէն մղուելով կը գայ և սաստկապէս կը զարնուի անդէնին ու կը ծռէ զայն . ահա այս երեւութին առջև կրտսեր եղբայրն ևս կը համակերպի միւսներուն և 7 եղբարքն 'ի միասին անմիջապէս ինչքերնին առած՝ յիմարբար կը գաղթեն 'ի Ռուսաստան , ուր ամեն տեսակ նե-

ըութեանց մէջ իյնալով կորսուեցան » :

Ծվատանայ գերեզմանատան մէջ կայ Ս. Յովհաննէս անուն մի տաղաւարիկ , որ գիւղիս «բազմահայութեան ատեն եկեղեցի եղած է » , ուր այժմ շարաթ երեկոյները սլառաւ կանայք ջերմեռանդօրէն ճրագ կը վառեն ճՐՄԳ ՄԸ տեսնելոյ համար սրբոյն ՏԻՐՈՋՄԷՆ , նոյնպէս խունկ կը ծխեն 'ի ցիշատակ ննջեցելոց : Գիւղիս Հիւսիսակողմն կէս ժամ հեռաւոր « Փաշի աղբււր » կոչուած ջուր մի կայ , ոյր քով սուր աչաց նըշմարեղի են եկեղեցւոյ հիմնատեղին , որոյ հողէն պտղունց մը (ցուցամատի և բթամատի երկու ծայրերն 'ի միասին դալով «^Գրդն» կ'անուանի) կը կերցնեն մայրերն իրենց այն մանուկներուն , որք հող ուտելոյ վարժութիւն ունին : Տղէտ մայրեր , որ խեղճ և անլեզու մանուկնին հող ուտելոյ վնասակար սովորութենէն ազատելոյ բարեմտութեամբ ուղղակի զայնս կը վարժեցնեն յանգէտս և այս ևս գործնական օրինակաւ : Սոյն տեղերէն երբեմն խաչաքարինք կերեւին հողի տակէն , երբ զհողն վարելով կը շրջեն :

Ծվատանցիք 33 հողիէն աւելի մարդ ունին 'ի Պօլիս պանդխտող :

Տխուր տպաւորութեան մը տակ տեղէս մեկնելով զիմ ուղին կը շարունակեմ դէպ 'ի Հարաւային Արեւմուտ և 20 վայրկեան արտօրէից միջնաճամբէն յառաջ երթալով կը ժամանեմք հետեւեալ վանքը :

ԳԼ. ԽԲ.

ԿՈՌԻՆԿ ՎԱՆՈՒՅ Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ

Սոյն վանքն կառուցեալ է մի բարձր և բա-
 ւական ընդարձակ բլրոյ վերայ, առանց դմբե-
 թի « իւր նախորդն առաքելաշէն եղած է որ
 300 տարուան մօտ աւերակ մնալէն ետքը Սը-
 տամետոյի Դաւիթ Եպիսկոպոս Նուրօեան և Պաղ-
 տասար վարդապետ Զիրիֆեան՝ երկու ջանասէր
 կղերներն իրարու հետ միացած կը վերանորո-
 գեն զվանս ասկէ 150-160 տարի առաջ (սոյն թը-
 ւականն արդէն անտեսանելի չէ) » . ահա այս-
 պէս կ'աւանդեն ծերունիք :

Վանքս ունի հաստատուն շինուածք, շր-
 ջապատը մի քանի սենեակներ, օդն և ջուր պատ-
 ուական, հիանալի տեսարանովն, որ կը նայի
 Հիւսիսէն 'ի Վան քաղաք և Սրեւմուտքէն նորա
 ծովուն վերայ . աստ՝ Վան և իւր ծովն դիտողի
 մը զգալի և իմանալի հորիզոններ կը կազմեն և
 յերաւի հողածին մարդն կ'զմայլի և կը յափըշ-
 տակուի տեղւոյս բնութեան այս գեղեցիկ տե-
 սարանին վերայ, որոյ մէջ ապրող միտքեր հը-
 րաշքներ կրնան դործել, սակայն ո՛ւր են միտ-
 քերն և ո՛ւր հրաշք, որոյ դարն չէ անցած, երբ
 մեր խօսքն բարոյական տեսակէտով է : Վանքն
 ունի բաւական ընդարձակ հողեր (200 Վանայ
 չափի սերմամուտի տեղ) և 100 ոսկւոյ արժո-
 ղութեամբ պտղաբեր այգի մը :

Սոյն մենաստանն կը դանուի Աղթամարայ Աթոռի գերիշխանութեան տակ և 2-3 Արտամետցուց իրաւասութեան ներքև, որոնք վանուց մէջ ընտանեօք մի գիւղացի դրած են, որ վանուց պարագայից վերայ կը հօկէ, կը վարէ և կը ցանէ, ինքն է վանահայր, ինքն է կառավար, մէկ խօսքով ինքն է ամեն բան, այլ ևս աւելորդ իսկ է յիշել սաղմոսաց և ժամասացութեանց ընթացիւն, հակառակ իւր նախնի ճոխ և բարգաւաճ վիճակին: Ներկայիս մէջ տարին երկու անգամ պատարագ կը լինի Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ տօներուն, ուր այլ և այլ գիւղերէն, ինչպէս նաև վանէն բազմաթիւ ուխտաւորք կը գիմեն, կուտեն, կը խմեն և կուրախանան այս . . . Աստուածածնայ առջև զանի պաշտելոյ համար:

Վանքս այժմ ունի բաւական տուար, ոչխար, ել և մուտ, որոց հաշիւն և կշիւր յիշեալ աշխարհականն և զինք վանահայր կարգողներն միայն գիտեն, որ համարակալ և միանգամայն համարառու պէտք է եղած լինին: Այժմ Աղթամարայ Սրբազան գահակալն սկսած է հոգտանիլ վանուցս մարած կանգեղ վառելոյ:

Սոյն մենաստանն լաւ գիշերօթիկ վարժարանի մը տեղ է և ամեն գիւրբութիւն ունի 12-13 տղայ մեր գիւղացի որբերէն կրթելոյ, որ պակաս չեն դժբաղդարար. սակայն ուր վարժարան, ուր կամք և ուր անշահասէր հմուտ գործիչ: Հետեւեալ աւանդութիւնը պատմելով

հեռանամ աստի, ըստ որում՝ Աբելն 'ի մար մըտ-
նեըյ մօտ է, Երկինք պղնձացած և ծովն ծի-
րանի կապած կը ծիծաղի անխռով այդ պղնձէ
կամարին տակ, որ չ'գիտեմ զգացմանց թէ աս-
տեղց բնակարան է, որոյ չիք սահման :

Վանիս անուան ծագումն

« Մի օր երբ քահանայն պատարագ կը մա-
տուցանէ, Ս. Խորհրդեան գլինին կը պակսի,
կռուկ մի յանկարծ եկեղեցւոց պատուհանէն
ներս կը մտնէ և կիջնէ սեղանին վերայ քահա-
նային առջև՝ յիւր բերան բռնած հասուն մի ող-
կոյզ խաղողի. պատարագիչ քահանայն մեծ եր-
կիւղածութեամբ կառնու զայն (ողկոյզ) և վա-
րագուրի ետեւը քամելով՝ Ս. Խորհուրդն կը կա-
տարէ » . այս առթիւ յիշեալ անունն առած է .
զանց կընեմ նաև նմանօրինակ մի այլ աւանդու-
թիւն :

ԳԼ. ԽԳ.

ԱՐՏԱՄԵՏ ՀԻՆ ԲՍՂԱԲ

Յ'ուշ ածելով զԱրտաշէս և զՍաթենիկ՝
դուստր Ալանաց, առաջնոյն փախուսան 'ի Պարս-
կաստան յերեսաց Երուանդայ և յիշելով ամա-
րանոցիս ԴԻՐԲ անցնիմք շարունակել մեր ՏԵ-
ՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ :

Արտամետ այժմեան գիւղաքաղաք կը գըտ-
նուի Վանայ ուղղակի Հարաւակողմն և անկէ
2 1/2 ժամ հեռու, շինուած Բզնունեաց ծովու Ա-

ըւելեան Հարաւային անմիջական եղերքը եւ
 ռանկիւնածե ապառաժ դարափի մը վերայ :
 Ունի 480 տուն բնակիչք : յորոց 120 տուն Հայ
 են և մնացեալ 360 տուն մահմետական : Գիւ-
 ղաքաղաքիս բնական վիճակն ամենայն կողմա-
 նէ գովելի է (ծառաստանաց վերայ իւր կարգին
 կը խօսուի) : Հայերն ունին Ս. Ստտուածածին
 անուամբ պարզ եկեղեցի մը և երկու պարզա-
 գոյն քահանայ հին մտաց և հին հոգւոյ տէր ,
 նոյնպէս երկայարկ ու գեղեցիկ տեսարան ու-
 նցող դպրոց մը , սւր ձմեռատուն 60-80 ուսա-
 նողներ կ'աշակերտին , իսկ ամառը 25-30 հոգի
 հաղիւ կը մնան , որք յանձնուած են Վարազայ
 վանուց ժառանգաւոր աշակերտներէն մի անձ-
 նանուէր երիտասարդի , որ կարող ուսուցչու-
 թեան հետ ունի նաև ազնիւ և բարի տրամադ-
 րութիւնք , զորս անշուշտ ընդունած պէտք է լի-
 նի յիշեալ վանուց մէջ իւր դաստիարակութեան
 օրերումը , այս առթիւ պարտ կը համարիմ գո-
 վել Սրտամետցի Հայոց ճանաչողութիւնը :

Վանէն յիստան գաւառի կողմեր տանող
 պողոտայն գիւղաքաղաքիս երկու ազգաց բնա-
 կութիւնք որոշակի իրարմէ կը զատէ : Հայոց
 բնակութիւնքն ամիտի իրարու վրայ սեղմուած
 են յիշեալ եռանկիւն ապառաժին վերայ . իսկ
 տաճկայն եղերքը կը գտնուին ընդարձակ այ-
 գեստանեայց մէջ սիւռուած են :

Տարուան չորս եղանակին մէջ , մանաւանդ

ամառնային ժամանակը , մեծանուն Շամիրամայ պատուական ջուրն (*) հարիւրաւոր ճիւղերու բաժնուած՝ Թուրք բնակութեանց իւրաքանչիւրի թաղէն , դրան առջեւէն ու այգիներու մէջէն կարկաջասահ կընթանան և սաղարթագեղ ծառոց սքանչելի տեսարանին հետ միացած՝ մարդս կըզմայլեցնեն կազմելով մի դրախտ , հոգ չէ թէ լինի երկրային , որոյ շրջապատը մի մարդ 3 ժամէն հազիւ կրնայ պտտիլ : Սոյն այգեաց մէջ Հայերն ևս իւրեանց թուոյն համաձայն բաժին ունին , այսինքն դրախտ ունին . սակայն պտուղն կը վայելեն թէ ոչ այդ տարրեր խնդիր է :

ԱՐՏԱՄԵՏՈՒ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

Որպէս վերև յիշեցի , Հայոց բնակութիւնք այդ եռանկիւն ապառաժին վերայ հաստատուած են :

Առաջին անկիւնն «Բերդ» կը կոչուի , ոյր վերայ յանուն Ս. ՍԱՐԳԻՍ զօրավարին կայ շինուած անզօր մի մատուռ փոքրիկ . երկրորդն «Տէր Յուսկան որդւոյ պառեկ» կ'անուանեն , որոյ վերայ կայ նոյնին անուամբ կառուցեալ դարձեալ փոքրիկ մատուռ մը , ուր տարին մի անգամ պատարագ կը մատուցուի և տեղւոյ անձկութեան պատճառաւ քահանայն և երկու սպասարկուք միայն ներս կը մտնեն , իսկ դպիրք ընդ որս և

(*) Սոյն գետոյ վերայ արդէն խօսուած է ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԵԱՆՅՍ Ա. մասի 122 եւ 178-179 երեսներուն մէջ :

աղօթող ժողովուրդը կը կենան արտաքոյ դրան :

Այս մատրան շուրջը 2 քարքնկէց հեռու տարածուած են գիւղաքաղաքիս հնոց և նորոց գերեզմաններն , յորս կը գտնուին մի քանի վիթխարի խաչաքարինք 300-350 տարուան հնութեամբ , թէպէտև շատ են աւելի հին տապանաքարինքն , սակայն ժամանակն անընթեռնի ըրած է նոցա յիշատակագրեանքն հանդերձ թուականներովս :

Երբորդ անկիւնն բարձրահայեաց կը նայի 'ի Հարաւային Արեւմուտս Բիւնունեաց ծովու երբեմն ծիծաղուն և երբեմն կատաղի ալեաց վերայ , ինչպէս նաև նորա հրաշալի և ընդարձակ հորիզոնին : Ահա սոյն անկեան վերայ կառուցեալ է այժմեան եկեղեցին , որ ՀԺԱ. թուականն կը կրէ և է մութ , ցած ու նեղիկ պատուհաններով : Եկեղեցին տաճարաւոր է և անձանօթ թուականաւ տաճարն շատ հին լինել կը թուի , որ ունի ճարտարարուեստ խաչկալմբ , որոյ տեսքն և վիճակը ցոյց կը տան թէ ժամանակակից է տաճարին : Եկեղեցւոյն կից և շինութեամբ 3A տարուան կայ մի այլ եկեղեցի աւելի պարզ և կիսաբաց , ուր ամառ եղանակին մէջ ժամասացութիւնք կը լինին և որոյ հանդէպ կախուած է մի սիրուն դանգակ (գամբանայ) Տփխիսէն յատկապէս բերուած . սոյն ձայնատու գործիքն ճաթած լինելով այժմ գրեթէ լւծ է . սակայն չեմ գիտեր , թէ իւր լուծութիւնն մշտական է ,

ՏՃԿ

Թէ մի օր իւր լուծեան կասն պիտի խզէ վր-
նասուած տեղին նորոգուելու :

Ազնիւ ընթերցող , վերոյիշեալ եռանկեան
մատուռներէն զատ քեզ պիտի թուեմ տակա-
ւին գիւղաքաղաքիս և իւր այդեատանի մէջ
գտնուած բազմաթիւ սրբալայրեր , յորոց իւրա-
քանչիւրն ունեցած է անշուշտ իւր ԱՆՅՅԱԼ :

Գիւղի մէջիներն են . Ա. Ս. Շահաճ , Բ. Թո-
ճանակ , Գ. Ս. Զօր (զօրաւոր) և Դ. Ս. Յակոբ Կո-
ղարիկներ :

Անցնիմք յԱրեւմտակողմս յԱյգեատան , ուր
նախ կը տեսնեմք Ս. ՍՏՅՓԱՆՆՈՍ կիսաւեր ե-
կեղեցին , որոյ քարաշէն պարսպաց Հիւսիսային
և Արեւելեան մասերն տակաւին կանգուն կը
կենան , որ Տեղագիր-Ուղեւորիս զարմանք շար-
ժեցին իւրեանց ճարտար շինուածքովն :

Ըստ աւանդութեան « Եկեղեցւոյս շէն ե-
ղած ատեն իւր մէջ պահուած է եղեր Կիլիկիոյ
Տարսճն քաղաքի Լեւոն թագաւորի քեռորդի
Վասիլ սպարապետի ժամանակը Զ Ճ Հ Դ (674)
Հայ թուականին գրուած Կեռ Կեռ անուամբ
Աւետարան մը , որ երբեմն հրաշք գործած է :
Սյժմ սոյն ձեռագիր Աւետարանն Կռունկ վա-
նուց մէջ տարին կամ երկու տարին մի անգամ
հանդիսապէս գուրս կը հանեն , ինչ ատեն ուխ-
տաւորք բազմաթիւ եղած լինին : Ականատեսք
կը պատմեն թէ բաւական կտակադրութիւնք

կը պարունակէ իւր կողերուն վերայ այդ Աւետարանն , զոր չ'տեսնելոյ դժբաղդութիւն ունեցայ Վանուց մէջ վանահայր մը կամ կրօնաւոր մը չ'գտնուելուն համար : Աւետարանիս վերայ այսչափ բաւ համարելով վերսկսիմք թուումս կամ նշանակումս մեր պապկնական հնութեանց :

Այդեստանեայց մէջ կան դարձեալ հետեւեալ գետնատարած եկեղեցիք , որք են Ա. ՊՈՒՏԱԽ ՊԼԿ . Բ. ԿՍՐՄԻՐ ԽՍՁ . Գ. ԿՍԹԱՇԱՂԱԽ , որոց պարսպաց մի մասն դեռ չեն անտեսանելի : Այս այդեաց եզրքը կայ մի այլ աստուծոյ , որ կանուանի « Ս. Թալալոս » . թալցնել տեղական իմաստով կը նշանակէ այսահարիլ . իսկ գիտական առմամբ ճշային տկարութիւն , որմէ երբ մարդս բռնուի երբեմն կիյնայ յերկիր ուշակորոյս : Այս տեսակ հիւանդութիւն ունեցողներն հոս կը դիմեն ամենայն ջերմեռանդութեամբ և իւրեանց ուխտ և խնդրուածք , ինչ որ ունին , ընելէն ետքը կը վառեն մում , կը ծխեն խունկ , ու քով դնելով մի քանի հատ հաւկիթներ կը հեռանան : Ասոնց մեկնելէն յետոյ ո՛վ որ առաջին անգամ տեղս հանդիպի թէ՛ Հայ լինի այն և թէ՛ այլ ազգ , նորա իրաւունքն է տանել յիւր տուն սրբոյն առջև արուած նուէրներն (թէ՛ մում լինի թէ՛ հաւկիթ) այս է ահա իւրեանց ուխտագնացութեան կերպն , զոր ես համառօտակի նշանակեցի :

Այլ եւս չ'պէտք է դեգերիլ այս վայրերուն

մէջ , ուր տխուր երեւոյթներն կրնան մեր սիրտ ճմլել , նման ողկոյզի , և մեր կորովն մենէ խըլել . անյնիմք ուրեմն յուրիշ կողմեր տեսնել ուրիշ բան և նոր տեսարան , թերեւս հոգեկան աւելի քան թէ նիւթական , որովք աշխուժնիս վերանորոգել և կրկնադրոշմել հետեւեալ գլխով :

ԳԼ . ԽԳ .

Կ Ա Տ Ե Պ Ա Ն Յ

Արտամեախ այգեստանի յԱրեւմտակողմն $\frac{3}{4}$ ժամ հեռաւորութեամբ կայ Կարեպանց կոչուած գրեթէ ծովեզերեայ տեղի մը , ուր կը տեսնուի դարձեալ հին շէնքերու հին աւերակներ և նշմարելի բեկորք նուիրականք . աստ փոքրիկ անտառակի մը նման ծառոց մէջ տաղաւարիկ մի կայ , ուր կը բնակի Ս. Յովհաննէս , որում երբեմն կը գան յուխտ :

Մեծահռչակ Շամիրամայ գետն ասկէ կանցանէ սիգածեմ ընթացիւք այգիներու վրայէն , Հայոց բնակութեանց Արեւմտեան Հիւսիսային անմիջական ստորոտը պատելով՝ կերթայ ի Վան քաղաք : Սոյն ջրոյ առուակի երեսէն ՚ի յատակ նայողն խորունկութենէն կրնայ զարհուրիլ ու ետ քաշուիլ : Հսկայ գետոյս հսկայ առուններու աջ ու ձախ կողմերն հիանալի ամբութեամբ շարուած են քարերով և հաստատուած ամրապէս :

Կարեպանց կոչուած տեղւոյն մերձ Շամիրամայ առուի երկու եզերքը կան երկու մեծա-

մեծ և տաշուած քարեր , որոնց վերայ կը տե-
նուին բեւեռագիր յիշատակագրեանք , որք
գրուած են հաւանօրէն Շամիրամ թագուհւոյն
օրովն և թերեւս նորա հրահանգովն : Տեղէն
մէկ քարընկէց հեռու կայ ահագին լեռնակար-
կառ մի փորուած , զոր տեղացիք Բահրէ հեք
կանուանեն : Այս քարի դուռն որովհետև քարի
կողին վերայ բարձրէն բացուած է , բաւական
դժուարութեամբ ներս կը մտնուի , նախ մուր-
ճով յատկապէս փորուած սենեակ մը կը բացուի
և հետ դհետէ մի քանի սենեակներ իրարու մէջ
փորուած : Աստ քիչ մը վարօք կը տեսնուի վիթ-
խարի քարամբք շարուած տեղի մը , զոր կան-
ուանեն շարօտն , որ ունի 2 կանգուն լայնու-
թիւն , 2¹/₂ բարձրութիւն և 15 կանգնոյ չափ
երկայնութիւն , որոյ վրայէն կանցանէ Շամիրա-
մայ դետն , զոր շատ անգամ կը կոչեն «Շամիրամ» :

Թէ նախորդ քարափոր տանց և թէ ըզտա-
տան վերաբերմամբ աւանդութիւն մը չ'կրցայ
ձեռք բերել , որ միտքս կարենայ գոնէ փոքր
ինչ գոհանալ և գոհացնել :

ԱՐՏԱՄԵՏԻ կամ Արտամատի հին բարդա-
ւած վիճակն և որմէ շինուած լինելը թովմայ
Արժրունին քաջ կը պատմէ , հետեւաբար աստ
կրկնել աւելորդ է և մանաւանդ որ թովմայ
Արժրունիէն աւելի կենդանի , այլ անբառբառ-
վկայներն կը տեսնուին ամեն կողմն : Այգես-
տանեայց մէջ ընտիր և ոչ ընտիր բազմաթիւ քա-

ըրբու կոյտեր կան, որք Տաճկաց 360 բնակու-
թիւնք շինեւէն յետոյ մէկ մարդաչափ բարձրու-
թեամբ ցանկեր կազմած են, իբրև պարխապ հար-
իւրաւոր այգիներու, որոց մէջ փորուած ատեն
երբեմն կահ կարասիք կը դանուին թէպէտև լի-
նին փատած, որով և անարժէք. նոյնպէս երկա-
թի և սղնձի կտորուանք: Ո՛վ երկիր, վրադ
անցքերով և տակդ դանձերով լի են:

* * *

Տեղւոյս մերայնոց մէջ հետևեալ աւան-
դութիւնն կը պատմուի « մեր ԱՐՏԱՄԵՏՈՒ թա-
գաւոր (առանց անուն մը տալոյ) երեք եղբայր
ունեցած է և իւրաքանչիւրն ունէր մէկ պալատ
շինուած յիշեալ եռանկեան անկիւններուն վե-
րոյ, դաղանի հեռագիրներ ունէին, և ի պա-
հանջեւ հարկին, այդ թելերու միջոցաւ իրա-
րու դաղանի լուրեր կամ խորհուրդներ կը հա-
ղորդէին » . իսկ ինձ գալով՝ կերեւի թէ այդ պա-
լատներն (պալատներու տեղիք) որ ծովահայեաց
բարձր գիրք մը և հիանալի հորիզոն մի ունին թա-
գաւորական արքունիք եղած լինին երբեմն, ըստ
որում ԱՐՏԱՄԵՏՈՒ ամենէն լաւ տեղին լինելով
հանդերձ համայն գիւղաքաղաքն տներովն և
ընդարձակ ծառաստաններովը իւր տեսութեան
տակն կիյնան:

Գիւղաքաղաքս ունի դրեթէ մի ջրաղաց
բանեցնելոյ չափ անուշահամ և արտասուքի նը-
ման լաւ ջուր մը, որ քարի տակէ կը բղխի և

որմէ առ հասարակ թէ՛ Հայք և թէ՛ Մահմե-
տականք կը գործածեն ու գիւղիս մերձ խմելոյ
ջուրն այս է արդէն : Սոյն աղբիւրն տեղւոյս Ա-
րեւելահողման զարդն է , մանաւանդ Հայ բնա-
կութեանց նկատմամբ , որոց առ երի կը գըտ-
նուի : Աղբիւրն ճանապարհի ճիշտ այն կէտին
վերայ է , ուր Հայոց և Տաճկաց թաղերն իրար-
մէ կը բաժնուին :

Արտամետու Հայ ժողովուրդն երկրագործ
և միանգամայն այգեգործ է . իսկ մահմետա-
կանաց գալով՝ նոքա քիչ թուով երկրագործ են,
կապրին այգեաց պտուղներովն : Այգեաց մէջ
2-3 հատ հազիւ խաղողի են և մնացեալ 3-350
այգիներն , բացի խաղողէն , ամեն տեսակ պը-
տուղներ յառաջ կը բերեն , յորս նշանաւոր և
առատ խնձորն է , որ պտղաբերած տարին նա-
ւերն ծովով , Հայ և Քուրդ գիւղացւոց հարիւ-
րաւոր կարաւաններ ցամաքով կը տանին ու կը
տանին և չեն կարող վերջ տալ : Վանայ այգեստա-
նի պտուղներէն զատ ունին աւելի և Բհրայի
կոչուած տարբեր տանձեր : Կեռաս և բալ (Քիշ-
նէ) առատ են :

Տեղւոյս խնձորի նման շատ առատ է նոյն-
պէս ընկոյզ , որոյ մէջ նշանաւոր է շարձ անուա-
նեալն , որ կը լինի հաւկթի մեծութեամբ , ա-
նօսք կեղեւով , այնպէս որ երբ ծառէն վար իյ-
նայ երկուքի կը տապկուի (կը բաժնուի) և զուտ
ընկոյզն , ճենճի նման , դուրս կը գայ , զոր թելի

վերայ անցունելով կը շարեն , որ յետոյ շտապ անուն կը կրէ :

Գիւղաքաղաքիս 120 տուն Հայերէն 80 հոգի պանդուխտ կը գտնուի 'ի Պօլիս : Աստ անշափահաս ամուսնութիւնք երբեմն տեղի կունենան և իրենց մէջ նշանաւոր առակախօսներ ժամանակ առ ժամանակ կը տեսնուին , թէ և չունենան Գողթան գաւառի գիւնին : Տեղւոյս մերայնոց դժբաղդութիւններէն մին է գիւղին ճանապարհի վերայ դանուիլն : Աստ չկայ քիչ նիւթ գրեւիք , բայց ինչ ընեմ երբ գրիչս հաճութիւն չունի : Արտամետցիք վեհանձն ձիրքերէ դուրի չեն : 1870 թուականին կազմած են իւրեանց մէջ միութիւն մը , զոր կ'անուանեն « Արշակունեան Ընկերութիւն » , որոյ բուն նպատակն է դպրոցի ասպագայն նիւթապէս ասպահովել , դասատուի վարձ հոգալ և դպրոցական պիտոյք մաստակարարել . այժմ դո՛հ եմ ըսելոյ որ մեծապէս յաջողած են իրենց բարի նպատակի մէջ , ըստ որում ամեն ջանքերնին 'ի գործ դնելով 'ի Պօլիս գնած են մի խան , որ ամիս 3 ոսկի հաստատուն եկամուտ կը բերէ , մինչդեռ դպրոցի տարեկան ծախքն 23 ոսկիէն դեռ պակաս է և ընկերութիւնն տակաւին կանոնաւորապէս կը շարունակի : Արշակունեան Ընկերութիւնն իւր գործունէութեամբ կարժէ օրինակելի լինիլ այն ընկերութեանց , որք միշտ գեղեցիկ խորհուրդներով կը յղանան , ծնանելով յաշ-

խարհ կը գան , այնու ամենայնիւ տակաւին փոքրր ժամանակ մը կեանք չ'վարած՝ կը մեռնին իւրեանց խանձարրոյ մէջ , ուր մարդկային Է.Ս.ԿՆ խորհուրդներով լեցուի :

ԱՐՏԱՄԵՏՈՒ վերջի մխիթարական կողմէն ընդունած ուրախ տպաւորութեամբ տեղէս մեկնիմք 'ի Ս. Խաչ , որոյ վերայ գրեմք յաջորդ գլխով :

ԳԼ. ԽԵ.

ՍՈՒՐԲ ԽԱՉԻ ՎԱՆԲ

ԱՐՏԱՄԵՏԷՆ յուղի իյնալով շարունակեմք այս անգամին Հիւսիսային Արեւելեան գծովն , բլրոց կողերուն վերայ ճանապարհորդելով կը հասնիմք յիշեալ վանքը , որ Վանայ Ս. յգեատանի Հարաւակողմն է և անկէ 2 $\frac{1}{2}$ ժամ հեռու կ'իյնայ :

Ս. Խաչի վանքն կը գտնուի մի լայնածաւալ և բարձր բլրոց կողերուն հողի վերայ , կառուցեալ կովածոյ քարերէ , շէնքն է շատ հին , բաւական հսկայ տաճարաւոր և ճաշակաւոր : Ունի սքանչելի տեսարան , մանաւանդ Հիւսիսային կողմէն , որ ամբողջ Վան քաղաք յԱրեւելէն յԱրեւմուտ կը տեսնէ իբրև 'ի բարձր գահէ բերդի : Վանքն շրջապատեալ է ահագին պարիսպներէ , օդն և ջուրն պատուական , բայց մեզք որ սոյն վերջի կենսական տարր շատնուաղ է , ծառաստան գրեթէ չունի :

Վանուց հնաշէն վիճակն կրնայ ուղեւորաց

յիշեցնել Սուաքելական և թերևս կուսպաշտական դարերն իսկ, տեղ տեղ անորոշ ատեններու մէջ վերանորոգուած են: Բարոյական կամ դրական կեանքէ զուրկ է: Ունի 10-15 հատ ողորմելի սենեակներ, որք կը ծառայեն մի քանի ոչխարներու, տուարներու և զայնս պահպանող մշակաց բնակութեան տեղոյ: Հողերն ընդարձակ են թէպէտև մեծագոյն սասամբ անջրդի: Արեւակէզ մշակի քրտինքն պէտք եղածին պէս վարձատրելոյ համար հմուտ երկրագործի ՉեՌԲ կը պակսի: Երբ վանքիս յատկապէս այցելութեան եկայ, վանահայր վարդապետին հետ ջերմաբար խօսեցայ խաւարէն աւելի ԼՈՅՍ սիրելուն վերայ, մեր հայր սուրբ յիրաւի շեշտելով կը խոստանայր թէ « 5-6 ամիսէն յետոյ նորէն մտադիր եմ երկու հատ որբ մանկտիներ ժողովել գիւղերէն և բերել աստ 'ի պայծառութիւն և 'ի բարեկարգութիւն վանուցս, որոյ վիճակն շո աղքատ է:

Մենաստանէս 5-10 վայրկեան տարակայ մի քարայր կայ, զոր կ'անուանեն «կուսանաց այր», որոյ նկատմամբ կ'աւանդեն թէ « երբ 40 կուսանք Արեւմտեան աշխարհէն՝ Դիոկղետիանոսի վախէն 'ի Հայս փախան, եկան այս վանուց մէջ ահով և դողով կրօնաւորեցան ժամանակ մը և իւրեանց մասնաւոր աղօթարան կամ ճգնութեան տեղի ընտրած էին յիշեալ քարայրն,

ուրկէ 'ի Պարսկաստան փախած միջոցին Հռիփ-
սիմէի կուրծքէն կախեալ կենաց փայտի մասն ,
որպէս զի անվնաս մնայ , կը տանեն և կը դնեն
Վարազայ լեռան մի բարձր դադաթի վերայ՝ 'ի
Գալիլիա , ուր խաչաձև կ'ամփոփուի հրաշիւք և
ապա Թօղիկ ճգնաւորին կ'երեւնայ երկոտասան
լուսեղէն սիւներով : Սոյն կէտի ստուգութիւնն
պատմութեան կը թողում :

* * *

Ս. Խաչ վանուց Հիւսիսակողման առջև մի
տափարակ տեղի կայ , ուր տարին մի անգամ ,
Տեառն ընդ առաջի երեկոյ , Սրբուն 'ի մար մըտ-
նեղէն անմիջապէս ետք չոր ցախեր (խախ) դէզ
ըբած՝ կը փռնկցնեն , որով կը լինի մի ահագին
բոց , զոր քաղաքացիք տեսնելով կ'սկսին , նախ-
նի սովորութեան համաձայն , տանեաց վերայ
կամ բակերու մէջ իրենց արդէն պատրաստած
խալուները փռնկցնելով վրայէն ցատկել կամ բո-
լորտիքը պարել , 'ե յէշտակ թերեւս կռապաշտա-
կան դարուն , զոր յանդէտս յիշեցնել կը տան
մեզ : Ս. յժմ այս հետաքրքիր սովորութիւնն եր-
թալով վերջանալոյ վերայ կը դառնուի :

* * *

Ս. Խաչի մենաստանն վանեցւոց համար
տարւոյ մէջ մի քանի անգամ ուխտատեղի է ,
(ինչպէս նաև դարնան եղանակի կիւրակէ օ-
րերն) որում կը գիմեն խուռն բաղմութեամբ
երկու սեռերէ անխտիր , վանուցս մերձ ընտիր

քարերու հանքեր կան, յորոց քաղաքացիք կ'օգտին և ոչ մենաստանն, որ ցաւ է ըսել, նըման ԿՍՐՄՐՈՒՈՐԱՅ, ամայաստան լինելոյ դըժբաղդութեան կը հպի օր ըստ օրէ :

Ս. Խաչ վանայ Առաջնորդարանի գերիշխանութեան տակը կը գտնուի և երկու գիւղ միայն թեմական ժողովուրդ ունի :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Ս. Խաչի տխուր մենաստանէն մեր վերջի հրաժեշտ ուրախ վանահօր տալով մեկնիմք և վանուց Արեւելեան ուղղութեամբ յառաջ երթալով $\frac{3}{4}$ ժամէն մի քանի քարոտ ձորամէջերէ և բլուրներէ անցնելով կ'իջնեմք ընդարձակ դաշտալայր մը, որմէ կրկին 'ի վեր ելնելով կը ժամանեմք հետեւեալ գիւղը :

ԳԼ. ԽԶ.

ԿՈՒՌՈՒՊԱՇ ԵՒ ԻՒՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՅՔ

Սոյն գիւղն շինուած է ընդարձակ բլրագաշտի մը վերայ, սովորական գիւղերէ աւելի ընդարձակ նստուածքով. կը գտնուի վանայ Ս. յդեատանի յԱրեւելահարաւ և անկէ $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու : Ունի 75 տուն Հայ բնակիչ, յորմէ մեծագոյն մասն նիւթականի միջակ կարողութեան տէր է, իսկ մնացեալն աղքատ և միանգամայն շատ սպարտուց ներքև ընկճեալ է : Ունին Ս. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ անուն մի եկեղեցի՝ շինուած անճաշակ և հնութենէն փոշոտած, (որոյ կառուց

ման թուական տեղ մը դրուած չ'տեսի) և մի քահանայ՝ մատակարար իրենց կրօնական պիտոյից : Գիւղիս նախակրթարանն եկեղեցւոյս կից է, որ գիտես թէ, առանց անոր, չ'ապրիր, և ուրոյ վերայ իրաւամբ պէտք է ԿՌԹՆԻԼ, ըստ ուրում ԵԿԵՂԵՑԻՆ Գպրոցին ԿԵՍՆՔ կը տայ և Գպրոցն եկեղեցւոյն ԼՈՅՍ. ահա Յաւիտենականնէն սահմանեալ առեւտրական օրէնք մը : Եւ միթէ աշխարհային գործերն ևս նոյն ԱՐԴԱՐ օրինաց վերայ չե՞ն կայանար, ուրիշ խնդիր է թէ Ժուդէ կը յանդգնի այդ օրինաց ուղղութիւնն խանգարել : Գիւղիս նախակրթարանն և իւր ազնիւ ուսուցիչն արտաքին խնամոց, եթէ ոչ նիւթապէս, գոնէ բարոյապէս պէտք ունին :

Տեղւոյս Ժողովուրդն առ հասարակ ուսումնասէր և ջերմեռանդ է, յար և նման քահանայն, նոր տարիքով և հին մտօք : Կգբաղին երկրագործութեամբ, ջրաղացպանութեամբ և այլ գեղգործութեամբ, զի կան մի քանի այգիք :

* * *

Գիւղիս հնութեանց գալով՝ իւր մերձակայ Հիւսիսակողմն կը տեսնուի Ս. ՅՈՎՀՍՆՆԻՍ անուամբ գետնատարած եկեղեցւոյ մը հիմունք, որ տեղւոյս հին բազմահայութեան ժամանակ ունեցած է իւր փառաւորութիւն : Սոյն աւերեալ եկեղեցին ներկայիս մէջ ուխտատեղի դարձած է, ուր տարին մի անգամ Ս. Յովհաննու տօնին գիւղացիք խուռն բազմութեամբ կը գի-

մեն , ցատկերէլոյ , սրինք ածերէլոյ , նաղարա (որոշ
ճշմարտ) զարներէլոյ և օրն 'ի բուն պարերէլոյ . . . :

Կուռուպաշայ յԱրեւելակողմն փոքր ինչ
հեռու կը տեսնուի Եգիպտոս (եկ մ'ալ կամ ուրիշ ի-
մաստով մէկ տուն) անուամբ մի աւերեալ Հայ
դիւղ, ուր են եկեղեցւոյ հիմքերու նշաններ: Աստ
կը տեսնուին ընտիր ջրոյ 3 հատ աղբերակներ ,
որք երբեմն ծարաւն անցուցած պէտք է լինին
տեղւոյս նախնի Հայ բնակչաց և անոնց երկրա-
գործող եղանց և կաթնատու ոչխարաց : Դար-
ձեալ Հարաւակողմն մի քանի վայրկեան հեռու
մի աղբուր կայ , զոր տեղացիք կ'անուանեն Ա-
ԻԱԶՄՆԻ ԽԱՅԻ (աւազան խաչի) , որոյ վերա-
բերմամբ կ'աւանդուի « լինիլ հին դարուց մէջ
կուոց տեղի և յետոյ Գրիստոնէութեան յաղթա-
նակաւն խաչ տնկուած » . այժմ ջերմ ունեցող-
ներն սոյն աւազանի խաչի ջրովն կը լուացուին
յառողջութիւն , զոր շատեր կը գտնեն :

Գիւղիս « Կուռուպաշ » անուան վերաբե-
րութեամբ աստ կը նշանակեմ 'ի ծերոց եկած 2
աւանդութիւնք , որք են Ա. 'ի հնումն Մեհե-
նաց կամ կուապաշտից տեղի եղած է , ասոր հա-
մար ժամանակին կոչուած է « կուապաշտ , » որ
աղաւաղեալն է այժմեան անունն : Մինչ տակա-
ւին հետաքրքիր լինելոյ վերայ էի յանկարծ
ներս մտաւ մի ծերունի դաւածդան մը հաստ 'ի
ձեռին և ինքն էր գողգոջուն . այդ խեղճ մար-
դըն մի շատ յարգանք բարե տուաւ Ուղեւո-

րիս և իւր պատկառելի ու խորին ծերութեամբ հանդերձ չ'կամէր առանց հրամանի նստիլ . սոյն տեսարանն անբնական չէր , որ ինձ համար լինէր սրտաճմլիկ և տխուր , վասն զի ինչ աւելի հասակաւոր թուանց տէր եղող ակնածելի մի անձ էր՝ իմ կրօնէն , իմ Ազգէն և իմ արիւնէն , որ ինձ կը կենայր ճիշտ հանդէպ՝ գեղջուկ և աղքատ : Այս պահուս զգացումներս կը յորդէին և զիս գտայ մի տարբեր Կեանք մէջ , վերջապէս սթափելով վեր ելայ տեղէս , այդ ալեւորի կամ տարեւորի ձեռքէն բռնեցի , որ կաշի կըտրած՝ սիրտս յուղեց և քովս բերի , ուր նստաւ թէ չէ բերան բանալով ուղեց ինձ պատմել գիւղիս անուան նկատմամբ հետեւեալ Բ. աւանդութիւն և շարունակեց մեր ծերունին այսպէս « էյ աղա , քու ծառէն (ծառայ) կամ 4 քսան տասն էլ աւելի տարեկան (90 տարու եմ ըսելոյ փոխան) . ունիմ Աստուծով քեզմէ ճոշ (մեծ , տարեւոր) թոռներ , մկա (հիմա) դու մեղաւորիս ականջ տուր , ես քեյ (քեզ) պատմեմ շատ ըզորդ (ճիշտ) , որ իմ պապիկէն լրած եմ » : Յարեց « հին ժամանակ չեմ գիտեր Աճէմըստանի որ կուալ (կայսր) կուուի կիւգայ (կուգայ) մեր Օսմանցիին վերայ , երբ էսա տեղէն կանցնի մէկ գիշեր գիւղիս մէջ կը կենայ իւր ճաղամաթով (բազմութեամբ) ձիերու համար գարի կուզեն , երբ էլ չ'մնայ , կը խլանի , գեղիս Ռէսին շատ չարչարանք կը տան , քիչ պակաս Ս. Գրիգորի շար-

չարանքէն : Ռէս կը պօռայ թէ « էլ չ'մնաց , չոր
 գլուխս մնաց , ետոր վերէն Օսմանցին յաղթեց և
 անոր լեզուաւ մնաց « գուռուպաշ կամ կուռու-
 պաշ » :

Գիւղէս մեկնելոյ պահուն բնակչաց խօսե-
 ցայ թէ շատ բնական է՝ որ մարդս սիրէ այն բան,
 որ իւրեան վերկարարն է կամ կրնայ լինիլ :

*
*
*

Վան-Տոսպ գաւառի Հարաւակողմն տեղա-
 գրած և աւարտած լինելով՝ այժմ կուռուպաշ
 կամ գուռուպաշ գիւղէն բռնելով Սրեւմտեան
 Հիւսիսային գիծն իյնամք յուղի և 5 վայրկենի
 տեւողութեամբ ճանապարհնիս շարունակելով
 կը հասնիմք Հիւսիսէն 'ի Հարաւ երկարող կարճ
 և նեղ ձորակի մ'ափունքը , յորմէ մեր ուղին քիչ
 մը հեռու կը գտնուի : Յիշեալ ձորակի մէջ 3-4
 հատ փոքրիկ , այլ պատուական ջրոյ աղբերակ-
 ներ կան , զորս տեղացիք կանուանեն « հաց ու
 պանրի աղբիւրք » , որք իւրեանց անունն առակ
 են ջրոց անուշահամութենէն կամ մարսեցուցիչ
 յատկութենէն :

Մեր Ուղին կամ Ոճճ շարունակելով կանց-
 նիմք ընդարձակ բլրոց կողերու ստորոտէն և
 « կուռուպաշայ գետ » կոչուած ջրէն , որ գար-
 նան եղանակին բաւական յորդ է և զայրացկոտ .
 յետոյ մի քանի արտօրայք կտրելով կը հաս-
 նիմք « ճղակ (երկճղի) գար » ըսուած բլրային
 տեղ մը , որմէ յառաջ գնալով մեզ կը պատա-

հին ձախէն « ըռպի (մէքմէզ) հողեր » անուանեալ անբեր դաշտերը և աջէն գեղեցիկ և արգասաւոր արտօրայք են, ինչպէս նաև հոճի պէտքէրէ կոչուած աղբիւրն, որ իւր անունն առած է հանողի անունէն և որ վանայ ամենանշանաւոր Թուրքերէն մէկն է և իւր առաքինութեամբ հռչակաւոր : Այսպէս ահա յառաջ երթալով կը հանդիպիմք « տէր Սահակու » ջրաղացին, որ կուռուպաշէն ¹/₄ ժամ հեռու կը գտնուի, ասկէ ետք կը հասնիմք յԱյգեւստանի « Արարք » թաղը ¹/₃ վայրկեան ճամբայ առնելով :

*

Մեր Տեղագրութեանց սոյն Բ. Մասն կամ բողջանայ վան-Տոսպ գաւառի Հիւսիսակողման Թիւր անուանեալ մասն լրացնելով, ուստի ուղեւորիմք յայդ կողմն, որ ընդարձակագոյն տեղին կը գրաւէ գաւառիս :

ԳԼ. ԽԷ.

ԱՅԳԵՍՏԱՆԻ ԽԱՉ-ՓՈՂՈՅԷՆ ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Վանայ Այգեւստանի կեդրոնական տեղի՝ Խաչ-փողոցէն մեկնելով ի Հիւսիսակողմն 1 ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ գիւղը՝ անցանելով « Կոճի կոչուած մեծ լեռնակի Արեւմտեան ստորոտէն և տեսնելով « Ակուփու Աստուածածին » անուն աննշան մատուռն, որ մասնաւոր ուխտատեղի է Հայ կանանց և այլոց համար :

ՇԱՀՊԱՂԻ. — Սոյն գիւղն շինուած է բնա-

կանէն լաւ տեսարան ունեցող տեղւոյ մը վերայ , որ մասամբ մը բլրային և մասամբ մը դաշտային է . ունի գեղեցիկ օդ և առողջարար ջուր : Բնակիչ 120-130 տունն է այ . ունին 240 տարուան եկեղեցի մը բաւական կանոնաւոր , կառուցեալ յանուն Ս. Ստեփաննոսի , կայ 2 քահանայ և 1 նախակրթարան , ուր ձմեռ 60 , իսկ ամառ 30 աշակերտներ կուսանին և են անորոշ ուղղութեան մ'ենթարկեալ :

Տեղւոյս ժողովուրդն առ հասարակ կգրադի երկրագործութեամբ և այգեգործութեամբ . քայգիներու թիւն 60 էն աւելի է , որ լաւ խաղող հասցնելով յառաջ կը բերեն ամենապատուական դինի , որ համբաւ ունի 'ի Վան-Տոսպ , որպէս Պօրտոյինն՝ 'ի Ֆրանսա : Ունին երկու լճակներ , յորս մասնաւոր ջրեր ժողովելով կոռոզանեն իւրեանց արտօրայս :

Շահապաղին ունի իւր անցեալ կենաց հետաքրքիր աւանդութիւնք , յորոց ինչ որ գտայ աստ խնամօք կը նշանակեմ , որպէս առի 'ի ծերոց , և որք գիւղիս անուան սկզբնապատճառն կը շօշափեն : Աւանդութիւնն կըսէ « ասկէ 400-450 տարի յառաջ Պարսից Շահերէն մին զօրանալով կուգայ և կը յարձակի Վան քաղաքի վերայ . բայց երբ յաղթուելով ետ կը քաշուի , կուգայ գիւղիս մերձակայ բլուրներուն վերայ կապաստանի և կըսպասէ իրեններէն օգնութիւնք , երբ Պասկաստանէն օգնութիւնքն կը հասնին , ինքն

վերստին կը զօրանայ և աստ (ի Շահապաղի) կը պատրաստէ արհեստական բերդ մը, որով բաւական յաջողութիւն կը գտնէ : Այս ատենը գիւղս բազմահայ կը լինի, որոնց Շահն արտօնութիւն կուտայ և միանգամայն նիւթական ձեռքնաուռութիւն կընէ, որ փառաւոր եկեղեցի մը շինեն յորդորելով զՀայս, որ երբ հարկ լինի իւրեան օգնութիւն չ'զլանան, սակայն Հայք, որոց արեան հետ խառնեալէ հաւատարմութեան ոգին, առանց երկիւղ մը կրելու կը պատասխանեն թէ « Մենք Օսմանցիէն բնաւ ձեռք չենք քաշեր » . ինչ գեղեցիկ պատասխան :

Պասից Շահն բերդ շինելէն յետոյ կրկին կը յարձակի Վանայ վերայ և դարձեալ կը յաղթըուի . այս անգամին կապաստանի տեղոյս յիւր բերդ, 'ի մտի ունենալով Հայոցմէ վրէժ մի առնուլ իրեն չօգնելուն համար : Աստ այդի կը տնկէ և 7 տարի կապասէ մինչև որ դորա պըտուղն՝ խաղողն կը վայելէ :

Շահն իւր այս վերջի բաղձանաց հասնելէն ետքն, երբոր կը վերադառնայ 'ի Պարսկաստան, գիւղիս մէջ իւր ունեցած բերդին հետ Հայոց բընակութեանց մեծագոյն մասն քար ու քանդ ընել կը տայ և ապա 3-6 տարիէն աստ հաստատեալ Պարսիկներն իւրեանց ընտանիքներն առած՝ կը դաղթեն 'ի Պարսկաստան . իսկ Հայք կը մնան ծառայել Օսմանեան Պետութեան տակը : Շահի այդետունկի պատճառաւ գիւղիս անուոնն մնաց

«Շահ պաղը», որոյ հին տեղին այժմ ցոյց կը տրուի և ուր նոր այգիներ տնկուած են:

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Շահպաղիէն ելնելով յառաջ երթամք Արեւելեան Հիւսիսային ուղղութեամբ և 1 ժամէն կը հասնիմք հետեւալ գիւղը:

ԼԷԶՔ. (Սրալէզ.) — Սոյն պատմական և աւանդական կեանք ունեցող գիւղն կը գտնուի Միակտուր լեռնակի մը ստորոտը, ոյր գագաթան վերայ շինուած է ԱՄԵՆՍՓՐԿԻՉ անուամբ մատուռ մը, որոյ շինութեան չիք թուական: Գիւղս Հարաւային կողմանէ ունի պատուական տեսարան հանդերձ լաւ օդովն, այլ դժբաղդաբար նուազ ջրով: Ունին բաւական թուով այգիներ, որոց գինիներն շուտով սպառելոյ համար գիւղացիք իրարու հետ կը մրցին:

Բնակութեանց թիւն է 130 տուն, որք ունին Աստուածածին անուամբ փոքր ինչ կոկիկ, այլ մութ եկեղեցի մ'անթուական շինութեամբըն: Եկեղեցոյն կից է ծաղկոցնին, ուր ձմեռատեն 60-70, իսկ ամառ եղանակին 20-25 աշակերտք կուսանին, որք կարեկցող սիրտերու այնպէս պէտք ունին, որպէս սովեալն հացի: Ժողովուրդն վերջին աստիճան աղքատ է և 40 հոգիէ աւելի պանդուխտ ունի 'ի Պօլիս: Մի գիւղեր գիւղիս մէջ հիւր կեցայ և այս առթիւ ընդունած տխուր տպաւորութիւնս 13 օրուան զըուարճութեամբ հաղիւ կարող եղայ ջնջել:

Տեղւոյս Ամենափրկիչ մատրան ողորմելի կանթեղն շարաթ մի անգամ կիրակմտի երեկոյ ծերուկ ժամկոչն կը դայ փառաւորապէս վառել և փառք տալ Աստուծոյ, որ դիւղիս միակ ԱՊԱ-ԻԷՆՆ է. տարին մի անգամ ևս Աշխարհամատրան կիւրակէ, որ կը կոչուի «կարմիր» կիւրակէ, աստ պատարադ կը լինի և այն օրը ամեն կողմերէ ուխտաւորներ կը դան, մանաւանդ դիւղացի դասն, օրն ողջոյն ուրախութիւն ընելէն ետքը ջերմագին կը համբուրեն մատրան մամոտ ու խնկոտ քարեր և կը վերադառնան վերստին լի թախծութեամբ :

Գիւղիս անուան վերաբերութեամբ կ'աւանդեն թէ « հին ժամանակ սոյն լերան վերայ (Ամենափրկիչի տեղ) կռատուն եղած է և քրմապետք կը բերէին հիւանդներ և մեռեալներ ու կը դնէին կուռքերու առջև, որպէս զի լիղեն և ողջացնեն զանոնք : Շամիրամն՝ կին թագաւոր, իւր շաստուածներ սոյն լեռնակի վերայ կարգաւ կը շարէր և հրաման կընէր, որ իւր շինած Վանայ բերդի վրայէն երկրպագութիւն ընեն այդ շաստուածներուն, որոց առջեւն դրուած է եղեր նաև Արայ Գեղեցիկի մարմինն՝ լիղել տալով ողջացներու նպատակաւ » :

Արալէղ կամ Լէզք գիւղի կեդրոնը կը բարձրանայ 5-6 գրկաչափ շրջապատ ունեցող միակտուր քար մը, որոյ գագաթան վերայ կան կանաչ բոյսեր, որք, ըստ բանի տեղացւոց, ձը-

մեռ. ատենն ևս մի և նոյն կանաչութիւնն կը պահեն : Այս քարի նկատմամբ կ'աւանդեն թէ «մի օր տեսնելով՝ որ ամեն մարդ յարդանք տալու համար դեռնէն կը բարձրանան մինչև Ամենափրկչի ահարը (լերան այն դագաթնակէտը, ուր շինուած է մատուռն), անոր վերայ աղօթք և փառաբանութիւնք կընեն, ինքն (յիշեալ կանաչագլուխ քարն) զինքն անկէ աւելի ծանր դըռնելով, կը նախանձի անոր փառաց և կ'սկսի բարձրանալ և ըսել իրմէն բարձր լերան թէ «ասա ես օր ըստ օրէ պիտի բարձրանամ մինչև որ քեզ հաւասարիմ և քիչ մ'ալ անցնիմ», ասոր վերայ կը բարձրանայ ընդդէմ Ամենափրկչի (լերան) և երբ անոր կը հաւասարի ու կ'սկսէ դերադանցիլ, յայնժամ Ամենափրկիչ լեռն անմիջապէս կը բարձրանայ և ձեռքովն կը զարնէ իւր հակառակօրդի գլխին, որ կը ցածրանայ և իւր առաջուան խոնարհութեան կ'իջնայ . ահա Ամենափրկչի ձեռաց տեղն է, որ այժմ ամառ և ձըմեռ միշտ կանաչ կը մնայ» :

Աստ ևս ցաւ ՚ի սիրտ պարտաւորեալ եմ շեշտելով կրկնել թէ «գործ կայ գործող չ'կայ» :

ԳԼ. ԽԸ.

ԱԻՅՐ ԱՏՆԱԿԱՆՅ

Արալէզ գիւղէն մեկնելով մեր ՈՃՆ յառաջ վարեմք, կէս ժամէն կարող եմք հասնիլ, յԱւեր Ատնականց՝ Հայ գիւղը, ուր չիք

մարդ և անասուն, խաչն և արջառ :

Սոյն աւերակն մի ընդարձակ դիւղատեղի է, որոյ կեդրոնը եկեղեցին կը բարձրանայ կիսակործան, որոյ երբեմն շէն դրան վերաբերեալ բաւական արհեստաւոր քանդակներով խաչաքարն երեսի վերայ պառկած էր ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ դրան առջև . . . : Սատ կտրիճ կարապետիս հետ ուժերնիս միացուցած, այլ անջատ զգացումներով փոյձ փորձեցինք սոյն քարն իւր կոնակին վերայ դարձնել դէմքն տեսնելոյ բաղձանօք, բայց չ'յաջողելով՝ լի թախձութեամբ պահ մը նստանք ՚ի հանդիստ եկեղեցւոյ փլատակաց ըստուերի տակը սպասել՝ որ մի անցորդ հեռուանց անցանէ և աստ առ մեզ կոչեմք յօգնութիւն. դժբաղդարար ճանապարհէն ոչ ոք անցաւ ու մեր համբերութիւն հասնելով կրկին վեր ելանք, նոր ուժով և նորոգեալ կորովով ձեռք զարկինք նոյն քարին, որ անմիջապէս տեղի տուաւ այս անգամին մեր աւելի նոր եռանդին քան թէ ուժին առջև, որով քարն դարձաւ կոնակին վերայ, մենք տեսանք զիւր դէմքն, որոյ ճաշակաւոր նկարներու միջավայրը կային բաւական հին դրեանք, սակայն ցաւ է ինձ աստանօր ասել թէ նոքա անընթեռնելի մնացին ԳՐԱՍԻՍԻ և ՀՆԱՍԻՐ Ուղեւորիս, վասն զի ժամանակի հընութենէն եղծեալ էին, վերջապէս այդ անկապ քարն սիրտս կապեց մէկ ժամէն աւելի իրեն հետ, որ զլացաւ ինձ մի լոյս :

Եկեղեցւոյ Արեւելահարաւը կը գտնուի ամայացեալ գիւղիս ընդարձակ գերեզմանատուն, որոյ խաչաքարին ք կամ սրբաքարին ք սիւռուած են դաշտի երես՝ ոտքի վերայ կանգուն կեցած, յորոց միոյն ընթեռնելի յիշատագիրն աստ կը նշանակեմ, 'ի կրկին յիշատակ իւր անյայտացեալ տիրոջ, « Տէր Յիսուս Քրիստոս յիշեա զզարիպջան խալիֆան թվին 2ի », որ ըսել է 414 տարուան :

Գիւղիս յԱրեւելահիւսիս 2 քարընկէց հեռու բաւական երկայն լեռնագօտի մի կայ, որոյ ստորոտէն կը բղխի մի քանի անուշահամ աղբերակներ, որոնցմով թերեւս տեղւոյս բնակիչներն իւրեանց անասուններովն և ասուններով երբեմն ծարաւնին անցուցած են : Սոյն լեռան կողին վերայ շինուած կը տեսնուի մկրտութեան աւազան մը օծեալ խաչքարիւ, որ 280 տարուան որոշ թուականն կը կրէ, ասկէ զատ լեռան կողերուն վերայ դարձեալ կը տեսնուի բազմաթիւ խաչեր, որք թէպէտև լինին շատ աննշտն, բայց « իւրաքանչիւրն մի անյայտացեալ ընտանիքի կը վերաբերի :

*
*
*

Աւեր Ստնականից տակաւին չ'մեկնած՝ վերոյիշեալ բարեհամ աղբերակներու քով նստած էի Հայ կարապետիս հետ, առջեւնիս դրուած էր հաց և սլանիր, տեսայ մի գիւղացի իւր ընտանեօք, երկու կայտառ և սլարարտ մանկիկ :

ներ մի նիհար եղան կոնկլին վերայ կապած և այրն ու կինն Արեւու կիզիչ տաքութենէն թըխցած էին, իսկ եզն բնականէն արդէն կարմիր գոյն ունէր. եկան աստ ջրին եզերքը փոքր ինչ հանգչելոյ. եղան շնչաւոր բռուն (մանկիկներ) վար առաւ գեղջկուհին համեստ և պատկառոտ շարժմունքով մը: Մեր գիւղացին ծանօթ եղաւ կարապետիս. բնութեան զաւակն այդ գիւղացին յափշտակուած տեղոյ գեղեցիկ տեսարանէն՝ ինքնաբերաբար այս խօսքերն արտասանեց. « ազն տահա աղէկ չէ՞ր, որ էսա մեծ գեղ Շէն մնար չուր մկա (մինչև հիմա), որ դու փոխանակ հացի հետ պանիր ուտելու, ուտէիր անուշ անուշ ոչխարի սեր և կարագ »:

ԳԼ. ԽԹ.

ԹԵՄԱՐԱՅ ԵՐԵՒ ԳԼԽԱՒՈՐ ԳՄԵՐ

Աստ յարմար դատած եմ ընտրել երեք ուղղութիւններ, կարելի եղածին չափ որոշ ընելոյ համար մեր տեղագրելիք և նկարագրելիք տեղերը վերաբերութեամբ աշխարհագրական դրբից Բեմբ կոչուած այս մասին, զոր ես իբրև հորիզոնական ընդունած եմ, չ'նայելով թէ դորա Արեւելակողմն և իւրեան հարեւանները բաւական լեռներ կան՝ թէև լինին ոչնչանաւոր: Մեր ընտրած երեք գիծերն են Ա. Արեւելեան գիծ. Բ. Միջնագիծ և Գ. Արեւմտեան գիծ: Սոյն երեք ուղղութեանց և անոնց մերձակայից վերայ

գանուած գիւղորէից ՆԿՍՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ և ՏՆՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆ ընելոյ համար մեզ չուման սկզբնակէտ բռնած եմք միշտ զհարաւակողմն , յորմէ շարունակել գէտ 'ի Հիւսիս : Ուղեւորիմք ուրեմն Թիմարայ մեր ընտրած գծի (Ս. Արեւելեան) հարաւային ծայրէն , ուր են Զրուանդանց , Զորոյ-վանց (ձորոյ վանք թերևս) կարգաւ Տարման գիւղ , Լսամզկեր , Փառուխ և Պախէզիկ գիւղերն , որք երբեմն էին զուտ հայաբնակ և բազմատուն . իսկ այժմ են խառնաբնակ (քրդաց հետ) և նուազատուն : Սոյն չորս գիւղերէն վերջինն ունի համանուն երկրորդ մը , իրեն մօտակայ , ուր առաջինէն փոխադրուած են և այժմ կը բնակին 13 տուն հայեր , որոց 'ի Քրիստոս ննջեցեալներն առաջնոյն գերեզմանատան մէջ կը թաղուին :

ՄԻԿՆՆԵՐ . — Պախէզիկէն 11/2 ժամ հեռու է , ունի 30 տուն հայ , Ս. ՅՍՐՈՒԹՈՒՆ անուամբ եկեղեցի մը , առանց քահանայի և առանց դըպրոցի : Գիւղիս մերձ է Կասալալու ձման անուանեալ հռչակաւոր մարգադետին , խիստ ընդարձակ և խոտաւէտ : Սատ Արեւմտակողմն հին աւերակ մի կայ , զոր «բերդ» կ'անուանեն , որոյ հիմնաքարանց վերայ կը տեսնուին շատ հին խաչեր փորուած աննշան արուեստիւ , չ'կրցայ գիտնալ թէ ինչ յիշատակութիւնք արթնցնողներ էին այդ դարաւոր շէնքի մնացած վերջի բեկորներն , ինչ

որ է, նոքա Ուղեւորիս անձանօթ՝ ես մեկնեցայ հետեւեալ գիւղը, ուր մէկ ժամէն կարելի էր հասնիլ, թէպէտեւ ես դեռ ոչ մ'ուշացայ :

ՆԱՊԱԹ. — Կը բաղկանայ 20 տունն Հայերէ, որք ունին պարզ եկեղեցի մը և պարզագոյն քահանայ մը, իսկ դպրոց «Սատուած տայ» : Գիւղս շինուած է լեռնադաշտի մը վերայ բլրոց ստորտը, ունի պատուական տեսարան : Տեղէս մեկնելով կ'անցանեմք սիրուն վայրերէ և 1 ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ տեղին :

ԽՍՈՍՇԻԿ. — Բնակուած 20 տուն Ստորիներէ և 3-4 տուն Հայերէ : Գիւղս շատ զուարճալի է ընդարձակ արօտատեղիներովն :

ԿԻՒՄՆԵՆՅ ԵՒ ԻԻՐ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

Թիմարայ Արեւելեան գծին վերաբերող սոյն նշանաւոր գիւղն նախորդէն $1\frac{1}{2}$ ժամ հեռու՝ շինուած «Սեւ» կամ «Մարմետ» կոչուած գետոյն ձախակողմն(*) տափարակ դաշտի վերայ : Տեղւոյս օդն և ջուրն լաւ են, բնութեան տեսարանն նմանապէս . իւր ընդարձակ նստուածքի համեմատութեամբ քիչ է ծառաստան և ընդհանրապէս անպտղատու :

Կիւսնենց ունի 110 տունն Հայ բնակիչ, յանուն Ս. Ստեփաննոսի կառուցեալ մի եկեղեցի

(*) Գետոյ մը կամ ջրոյ մ'աջ ու ձախ կողմ ըսելով պէտք է հասկնալ մարդոյ աջ ու ձախ կողմերն : Երբ մարդն ջրոյ վազած կողմն դարձուցած է իւր երեսը :

գիւղական պարզութեամբ և շատ հին է, սակայն չունի թուական: Ասա կայ Միացեալ Ընկերութեանց վերաբերեալ նախակրթարան մը, ուր ձմեռ 40, իսկ ամառ 10-12 աշակերտներ կուսանին: Ժողովուրդն առ հասարակ երկրագործ է, որոց ձեռքը կը գտնուին ընդարձակ հողեր՝ արգաւանդ և ջրարբի մեծագոյն մասամբ, նիւթական վիճակինն, բաղդատմամբ այլ գիւղացւոց, բարւոք է: Գիւղս Ս.ՆՅԵՍ.ԼԷ չէ զուրկ:

Կիւսնենից Հայերն այժմ՝ օրինակելի ջանիւք սկսած են որթատունկեր և պտղատու ծառեր տնկել, որով այլ ևս դրսէն բերուած անպիտան պտղոց փոխան ՅՈՐԵՍՆԻ հատիկներ տալոյ չեն պարտաւորուիր, որպէս սովոր են այն ամեն գիւղերն, որք իրենց անմտութեամբ կամովին զըրկուած են բնութեան այդ օրինակ բարիքներէն: Տեղւոյս թէ մխիթարական և թէ անմխիթարական սրբալայրեր հետեւեալներն են Ս. ՏԻՐՍ.ՄԱՅՐ. Բ. ՊԱՐՈՆ Ս. ԳԷՈՐԳ. Գ. ՇԷՆ Ս. Ա. ՏՈՄ. Գ. ԱՐԾՈՒԱԲԵՐ ԱՍՏՈՒԱԾՄԱԾԻՆ. Ե. ԹՈՒԽՄԱՆՈՒԿ: Արծուաբերի նկատմամբ ՚ի տարեւորաց կը պատմուի աւանդօրէն թէ « ՚ի հնուքս իւր շէն Ժամանակին՝ տարին մի անգամ վէրու ոչխար (կէյիկ) մ'ինքնին գալով կը պառկէր տաճարի դրան առջև երբ նոյն իսկ տակաւին մատուռ էր, բազմութիւն մը հոն կը գիմէր, և կը տեսնէին, որ յիշեալ ոչխարն անմուռնչ ինքզինքը մարդոց կը յանձնէր, յորոց մին (լուսարար

կամ ժամակոչ) զոչխարն կը մատղէր և կը բա-
 ժանէր չ'քաւորաց , այս պատճառաւ « արծուա-
 բեր » կոչուած է , թէև իւր բերածն չ'լինէր ար-
 ծիւ » :

Վերոյիշեալ նուիրական վայրերէն այժմ ու-
 մանք վոքրիկ տաղաւարիկի ցած վիճակի մը
 մտած են և ոմանց ևս տեղիք միայն նշմարելի
 են տեսանելի խաչաքարերովն : Շարաթ երե-
 կոյները ճրագ կը վառեն նոյն տեղերէն ոմանց
 մէջ , որոնք շարուած են մոլորներով (անկեր-
 պարան քար) ճրագի լոյս չ'մարելոյ համար և ո-
 րոց մէջ կը ծխեն նաև խունկ , որոյ բուրման
 ԽՈՐՀՐԴՍԻՈՐ պահուն , ըստ Հայաստանեայց
 մեր ժողովրդեան հնաւանդ սովորութեան , բո-
 լոր ննջեցելոց հոգիները կը յիշատակեն թէ նո-
 քա լինին յայտիցն և թէ լինին անյայտիցն : Ծը-
 խող բարեպաշտուհին , եթէ 'ի մտի պահած է
 իւր ննջեցելոց անուանքն կամ ազգականացն ,
 արդէն յանուանէ կը յիշատակէ , իսկ եթէ ոչ ,
 ընդհանուր առմամբ կը վերջացնէ « Աստուած
 հոգիք լուսաւորէ » ներ մրմնջելով և այնպէս կը
 վերադառնայ յիւր տնակն գիւղական :

Կիւսներնց գիւղէն 23 հոգի պանդուխտ կայ
 'ի Պօլիս , ուր շարաշար կ'աշխատին և շատ ան-
 գամ ականատես եղած եմ , որ կուշտ փորով
 հաց մը չեն կրնար ուտել նոյն իսկ այն պահուն ,
 յորում այլք իւրեանց հայրենական տան մէջ
 հաւով և հաւկթով , սերով ու կարագով պար-

«ԷԼԷՒ» կիրակին կը տօնեն , այսպէս Շարայի որ-
կորով պէտք չունին Շիրակայ ամբարներն յիշե-
լոյ , զի նորովն գոհ կը լինին :

Գիւղիս յԱրեւելակողմն «աւեր վանք» ըս-
ուած տեղի մի կայ , որոյ սուրբ նշխարներ չեն
երեւիր գեանի երեսը . իսկ տակն լի են և եր-
բեմն իսկ եկեղեցական անօթներ դուրս կը դան
տակաւին գործածելի . ո՞վ գանձարան երկիր :

Գ. Լ. Ծ.

ԱՏԻԿԻԻՁԷԼ ԵՒ ԻՒՐ ՀՌՉԱԿԱՒՈՐ ԱԻՆՏԱՐԱՆ

Գիւղս նախորդէն $\frac{3}{4}$ ժամ հեռու է շին-
ուած ընդարձակ բլրոյ մը ստորոտը , Սեւ գետն
գրեթէ իւր առջեւէն կընթանայ , որ կը գեղեց-
կացնէ տեղոյ բնութեան վիճակն : Ունի 20 տուն
բնիկ և 2 տուն անբնիկ բնակիչ , առաջինքն , որ
Հայ են , ունին Աստուածածին անուամբ մի նո-
րաշէն եկեղեցի՝ կառուցեալ 1862 թուականին ,
տարիքոտ քահանայ մը , իսկ դպրոց նոր պիտի
ծնանի , որով այժմեան կանտ ու կըլուզ ճիւղն
դպրոցական փրկարար կեանք տեանելոյ բաղդին
կ'արժանանան : Ժողովուրդն աղքատ և խաղալիք
է «գէրու» ձեռքը : Գիւղիս մէջ կը պահուի
մի ձեռագիր Աւետարան հուշակոթ մականուա-
նեալ , և ժամանակ առ ժամանակ հանդիսով
դուրս կը հանեն , երբ ուխտաւորք լինին յանուն
իւր եկած : Ատիկիւղէլի Հիւսիսակողմն բլրոյ մը
գլուխը մատուռ մի կայ , զոր տեղացիք «Ս-

Սարգիս » կ'անուանեն , որոյ մերձակայ և տա-
րակայ շրջապատը առատօրէն քաղեր (կեալան)
կը բուսնին ամեն տարի , սակայն բնակիչք բնաւ
չեն քաղեր զայնս , վասն զի աւանդութիւնն կը-
սէ , « ո՛վ որ Ս. Սարգսի քաղեր վառէ , փուշ կը
բուսնի նորա աչաց մէջ » : Գիւղս ունի արգա-
ւանդ հողեր , որոյ համար ՀՈՂԱԳՈՐԾ կը պակսի :

ԿՈՃԵՐ . — Ունի 22-23 տուն Հայ , Աստ-
ուածածին եկեղեցի մը , իսկ քահանայ և դըպ-
րոց ունին ո՛չ կամ սրտի բացատրութեամբ «Աս-
տուած տայ» : Տեղւոյս ժողովրդեան կրօնական
պիտոյքն նախօրդ գիւղի քահանայն կը հոգայ
այցելութեամբ :

ՄԵԿՆՈՒՄՆ

Կոճերէն մեկնելով իյնամք յուղի , հոգ չէ
թէ ճանապարհն ինի փոքր ինչ կասկածոտ , բաւ
է որ մենք ունենամք ինքնապաշտպանութեան
ԲԱՏԱՐՁԱԿ իրաւունքն և 'ի դորժ դներոյ յար-
մարագոյն միջոցները , $\frac{3}{4}$ ժամէն դէ-բ-ւ-ն-ե-մ-ք կը
հասնիմք հետեւեալ գիւղը :

ԱՂՃԱՎԷՐԱՆ (ախչա վէրան) . — Շինուած
է մի լեռնային տեղւոյ մէջ և բնութեամբ հա-
րուտ : Ունի 15 տուն Արամական և 1 տուն Մա-
րական բնակիչ , Արամականք տէր են Ս. Ստե-
փաննոս կոչուած ողորմելի եկեղեցւոյն , որ ունի
մի քահանայ Գեօրգիւ ժողովրդեան . իսկ դըպրո-
ցի դալով ո՛չ ունին և ո՛չ ունենալոյ յոյս մ'այ-
ցելած է իւրեանց սրտի բնակավայրը . միտքեր-

նին ստրկացած և մեռած տղիտուլթեան տղմին մէջ : Երբեմն ԴՐԱՄ տուող և այժմ անկուտի քիւղէս 1½ ժամ հեռաւոր դէպ 'ի յՍրեւեբլա հիւսիս կը գտնուի հետեւեալն :

ԱՐՏԱԻԱԶ . — Մերձ է Սեի դետոյ աջակողման , 5-6 տնէ բաղկացեալ Հայ բնակիչ ունի , իսկ եկեղեցի , քահանայ , ժամ , պատարագ , դպրոց , վարժապետ , տիրացու և վերջապէս ԼՈՅՍ և ՅՈՅՍ «Աստուած տայ» : Նիւթական վիճակնին բաւական լաւ է :

ԿՈՄՍ . — Նախորդէն գրեթէ 2 ժամ հեռու ունի սիրուն տեսարան , այլ քիչ ծառասան . բնակիչք 35 տուն Հայ , որք ունին եկեղեցի և դպրոց , որոյ ուսուցիչն է քահանայն . տեղւոյս բնակիչքն բաւական հետաքրքիր կը լինէին աշխարհիս հին և նոր բնուցի կամ Բնուցի վերայ , գովելի է իւրեանց ուսումնասիրութիւնն :

ՓԻՐ-ԿԱՐԻՊ . — Ունի 27 տուն Հայ բնակիչ , հին եկեղեցի մը և նմանօրինակ միջօք քահանայ մը և նոր դպրոց մը , ուր ոչ դասատու կայ և ոչ դասառու :

ՍՈՍՐԱՏ . — Նախորդէն մեծ տարբերութիւն մը չունի : Այս կողմերը կը գտնուի հետեւեալ գիւղակներ , Բագնիս՝ բնակուած 15 տուն չէրքէզներէ : Զօրավար՝ 'ի հնումն բնակուած Հայերէ , իսկ այժմ մի քանի տուն տաճիկներէ : Մէյտանճիւղ , որ ունի 11 տուն քուրդ բնակիչ՝ տարասեռ եկովիք , սիրով կը պահէ

տակաւին 2 տուն բնիկ Հայ տուներ , որք Վն հակակրուած առաջիններէն : Վերոյիշեալ երեք գիւղերն՝ ինչպէս նաև հետեւեալ մի քանիքն կրնան դրեթէ Տոսպ դաւառի Թիմարայ Արեւելեան Հիւսիսային մասը կազմել և հետզհետէ ներքին Խօշապայ հետ ունեցած սահմանն :

ՀիՒՌԵԿ (հիւր եկ) . — Բնակուած 5-6 տուն հարուստ Գուրդերէ : Գիւղիս անցելոյն վերայ ոչ ասել կուզեմ և ոչ զրուցել . . . :

ՍԱԹԻՊԷԿ . — Ստորի 8-10 տուն և լաւ նիւթապէս, որք ունին ինքնապաշտպանութեան ոգի :

ԳՁԸԼ-ՊՈՒԼԱՔ (կարմիր աղբիւր) . — Բնակուած 10 տուն Մարական թոռներէ , որք այլոց հետ ունեցած կենցաղավարութեան մէջ չունին խոհեմութիւն : Իրենք թէև լինին անաշխատ , այլ կ'ապրին երջանիկ և ապահով :

ԵՍԼԿՈՒԶ ԱՂԱՃ . — « 80 տուն համազգի բնակչօք մէկ դար յառաջ » . կանգուն են խաչաքարինք և գեանատարած այժմ քանիներ , որոց առընթեր կը բնակին մի քանի տուն տարազգիք :

ՎԵՐԻ ԱՇՓՇԱՏ . — Մերձ Արճակու ծովակի Արեւմտակողմանն . ունի պատուական տեսարան , արգաւանդ հող , անուշահամ ջուր և ընտիր օդ : Բնակութեանց թիւն է 13 , յորմէ 5 տուն հազիւ Հայ են , որք կը պատմէին լինիլ 20 տարի յառաջ եղած 50 տուն զուտ Հայոց վերջնական մնացորդն . իսկ մնացեալ 10 տուն Գուրդ են :

ՎՍՐԻ ԱՇՓՇԱՏ . — Նախորդէն կէս ժամ տարակայ կը գտնուի և անոր ներկայ վիճակէն աւելի փայլուն վիճակ մը չունի . միայն թէ տեղւոյս Հայերն մօտ 20 տուն կը լինին և կը բնակին 30 տուն Քրդաց հետ ու տեղւոյ բնութեան կենսատու օդն կը շնչեն :

Աստի մեկնելով 'ի ճերմուկ և յՕփիկ' տարազգիներէ բաղկացեալ գիւղեր , որք 10 ական տուն հազիւ բնակիչ ունին , որոյ զբաղմունքն է երկրագործութիւն , որմէ աւելի խաշնարածութիւն՝ որ սոյն կողմերու քրդաբնակ գիւղօրէից հարստութեան մեծ աղբիւրն է , զոր պէտք է ըսել պարտական են ո՛չ թէ իւրեանց ճակտի քրտունքին , այլ պարգեւատու բնութեանն , յորմէ ամեն ոք դժբաղդաբար ազատ չէ օգուտ քաղել , թէպէտև ունենայ ապրելոյ և իւրայինքն ապրեցնելոյ բացարձակ և յերկնից նուիրագործեալ ԻՐԱՒՈՒՆՔ , զոր ես խղճիւս ճանաչելով կը մեկնիմ : Կօզլուճան և Չօպան օղլու գիւղերն կը գտնուին Արճակու ծովու Հիւսիսակողմն 30 ական տնէ բաղկացեալ , վերջնոյն մէջ մեծ մասն Քուրդ է :

Այս կողմերը տակաւին կան մի քանի մասնաւոր գիւղեր , որք չունին նշանակութեան արժանի բան մը , ուստի զայնս նշանակել աւելորդ կը համարիմ և կանցնիմ Թիմարայ Բ. գծին :

ԳԼ. ԾԱ.

ԹԻՄԱՐԱՅ Բ. ԳԻԾ ԿԱՄ ՄԻՋՆԱԳԻԾ

Տոսպ գաւառի սոյն մասի Արեւելեան և իւր հարեւան ուղղութիւնը նկարագրութեամբ ՏԵՂԱԳՐԱԾ և մեր ընտրած Բ. գծի սկզբնակէտին վերագարձ ըրած լինելով այժմ շարունակեմք վերստին մեր ՆԿՍՐԱԳՐԱԿԱՆ և ՏԵՂԱԳՐԱԿԱՆ ըսելիքներն իւր միջնագծի և նորա հարեւան ուղղութեանց վերայ՝ սկսեալ Հարաւային սկզբնակէտէն և այս անգամին հետեւեալէն :

ԱԻԵՐԱԿԻ (աւերակն) . — Սոյն գիւղն շինուած է ցած լեռան մը ստորոտը , օդն և ջուր գովելի հանգամանքէ զուրկ են , նոյնպէս և տեսարանն : Թեղնոցէ մը դատ ուրիշ ծառաստան չունի : Բնակիչք 140 տուն հայ , որք ունին Ս. ըմտեփաննոս անուանեալ եկեղեցի մը հանդերձ երեք քահանայիւք , մէկ ծաղկոց կամ որ նոյն է ըսել կատարեալ խամբոց մը : Ժողովուրդն վերջին աստիճան աղքատ է . 80 հոգւոյ մօտ պանդուխտ ունին ՚ի Պօլիս . Աստուած միայն դիտէ թէ գիւղիս Հայքն ինչ կը քաշեն ծանր վաշխառուաց անկարեկիր ձեռքէն , որոց սիրտերն քար են կապած մարմնեղէն կուրծքի տակ : Աւերակի յատուկ խնամօք կը պահպանէ մի ձեռագիր Աւետարան Բագար մականուանեալ , որում ամեն կողմերէ գիւղացի ուխտաւորք կը դիմեն , նոյնպէս և Վան քաղաքէն : Կը պատմուի թէ շատ

հիւանդներ և գիւահարներ առողջութիւն գը-
տած են շնորհիւ այդ Աւետարանին » : Գիւղս
հարուստ է գերեզմանատան տապանաքարնե-
րով և որոյ Հիւսիսային Արեւելակողման մերձակայ
բլրոյ վերայ հին մատուռ մի կայ Ս․ Եւթ
անուամբ , որոյ մէջ շարաթ իրիկունները , կի-
րակմտի ժամուն , կը վառեն զճրագ և կը ծխեն
զխունկ ընդ որս կողղեն նաև իրենց սրտագին
աղօթքներն առ Աստուած , որով կը մխիթար-
ուին 'ի սիրտ և 'ի հոգի . ահա իրենց ՅՈՅՍ :

Տեղւոյս մեր Հայ բնակիչներն տգիտու-
թեան մէկ մէկ զոհեր են . քանի բարիք պիտի
լինէր գիւղիս գոնէ նոր սերնդեան համար , ե-
թէ բարեկարգ նախակրթարանի մ'երես տես-
ներոյ բազուն ունենան : Աւերակցւոց հողերն ա-
մենամեծ մասամբ արջրդի են՝ այնպէս որ եր-
բեմս կաթիլ մի ջուր Երկնից ամպերէն վար բե-
րելոյ համար չորս կաթիլ արաստուք կը թափեն
ԹՄԳՍԻՈՐ ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ առջև : Այսչափ բաւ է ,
մեկնիմ տեղէս , ուր աւելի գեղերելով ես ալ
կրնամ ծարաւակէզ լինիլ իւրեանց արտերու
զլիսակոր հասկերու նման :

ՊՈՂԱՆՑ . — Նախորդէն գրեթէ 1½ ժամ
հեռաւոր , ունի 23 տուն Արմենական բնակիչ ,
մի եկեղեցի , մի քահանայ , իսկ դպրոց «Աստու-
ած հոգին լուսաւորէ» : Գիւղիս բոկոտն մանուկ-
ներ օրն ողջոյն կը թափառին Արեգական տակն
յուսպէտս վատներով թանկագին ժամերնին՝ 'ի

ցաւ ԳՐԱՍԷՐ Հայ Ուղեւորաց : Ասկէ զատ կան
Շէխ-քարա և Շէխ-Եէնի 15 տնական Քուրդ-
գիւղեր , յորս տակաւին կը բնակին 3-4 տուն
ԱՒԱՆԴԱՊԱՀ Հայեր :

ՊԱՅՐԱԿ . — Ունի 15 տուն Հայ և 2-3 տուն
Մահմետական : Հայք իւրեանց համաձայն ունին
Եկեղեցի մը և քահանայ մը :

ՏՈՒՍՇԷՆ . — Նախորդի Հիւսիսային Արեւ-
մուտ 1 Ժամէն աւելի հեռու , շինուած երկայն
բլրոյ մը ստորոտը . ունի 50 տուն Արամական Ժողո-
վուրդ , պարզ Եկեղեցի մը և պարզագոյն քահա-
նայ մը , իսկ դպրոց դարձեալ « Աստուած տայ » :
Խեղճերն արդէն Ժամանակէն ներշնչութիւն մը
չեն ընդունած . ինչ պէտք է ԳՐԻ լուսաւորու-
թիւն , բաւական է որ ցորեկուան համար ունե-
նան Արեւն և գիշերուան համար Լուսին , որոց
ներքև վարեն իւրեանց կեանք յայս անցաւոր
աշխարհիս : Տեղւոյս գիւղացիքն 1500 ոսկիէն
աւելի պարտուց տակը կը հեծեն , եթէ ամբողջ
հողերնին վաճառեն թերեւս դժուարաւ կարե-
նան ազատուիլ այդ բեռան տակէն . 25 հողւոյ
չափ պանդուխտ ունին 'ի Պօլիս :

ԳՐԱՍ ԳԷՕՓՐԻԻ . — Ունի 12-13 տուն բը-
նակիչ և 2-3 տուն Հայ տակաւին կապրին քըր-
դաց հետ , որոնցմէ այնչափ դժգոհութիւնք
չունին , միայն թէ աղքատ են և անճարակ :

ԿԷՕԼԼԻԻ . — Մէկ Ժամ նախորդէն հեռու ,
ունի 35-40 տուն բնակիչ , որոյ կէսն բնիկ են և կէսն

անբնիկ : Բնիկ Հայերն ունին եկեղեցի և քահանայ , իսկ դպրոցին գալով շինուելոյ վրայ կը գանուի . տայր երկինք՝ որ կիսաշէն չմնայր :

ԳԻՕԶ-ՍՆԻ . — Գիւղս ունի 60 տուն բնակիչ , եկեղեցի և քահանայ . տեղւոյս Հայք , բարերազգե եմ ասել , որ չեն մոռացած նաև դըպրոց , որով կըրցածնուն չափ կը կըթեն զաւակներն , որք պարտին չմոռնալ Գեր . Պօղոս եպիսկոպոս Մելիքեանի տարած ջանքերն :

Գիւղիս անուան վերաբերութեամբ եղած աւանդութիւնն , զոր 'ի տարեւորաց լսեցի , աստ կը նշանակեմ . « մեր գիւղի Հայանական Սղգ մեծ քաղաքէ մը (. .) եկած են և ժիւկ մը (ժամանակ մը) անտուն և անտեղ կը բնակրուին դաշտի մէջ վրաններու ներքեւ , որով ԳԵՕԶ-ՍՆԻ անունն առած է » , որ քրդական լեզուի առմամբ դաղթական կը նշանակէ :

ՇՍ.Հ-ԿԷԼՏԻ . — Նախորդէն գրեթէ մէկ ժամ հեռաւոր , կը բաղկանայ 23-25 տուն Հայ բնակիչներէ , որք ունին եկեղեցի մը քահանայ մը և մի ծաղկոց համաձայն իւրեանց գեղջկական վիճակին : Գիւղիս անուան մասին աւանդութիւնն կըսէ « երբ Պարսից Շահ (անուն չեն յիշեր) Վանայ վերայ կը գայ պատերազմիլ և երբ կը մօտենայ գիւղացիք 'ի հեռուստ զինքն կը տեսնեն և բարձրաձայն կը պօռան իրարու « Շահ կէլաի Շահ կէլաի » , այս առիթով ց'արդ նոյնպէս անուանեցաւ :

ՆՈՐՈՎԱՆՑ . — Բնակիչ 40 տուն , Ս. Ստեփաննոս անուն եկեղեցի և քահանայ . իսկ դըպրոց « պիտի ունենան » : Ժողովուրդն մեծագոյն մասամբ աղքատ է , այսու ամենայնիւ գովելի է իւրեանց ընտանեսիրութիւն , տնասիրութիւն , և հողասիրութիւն , որոց հեա սերտ սիրով կապուած են : Գեր. Պօղոս եպիսկոպոսի ծննդավայրն է այս գիւղն :

ԱՏԵՌ . — Գիւղիս ընդհանուր նկարագրն գրեթէ յար և նման է առաջնոյն , միայն թէ անկէ կը տարբերի ծագումն իւր անուան , զոր առած է « ակա տեղ » էն , ոյր վերայ կը լուծմ :

ՃԱՆԻՎ . — Հայ գիւղ 80 տուն բնակչօք , ունի եկեղեցի , քահանայ և գիւղական ճաշակաւ ծաղկոցի շէնք մը : Բնութեան տեսարանն շատ զուարճալի է տեղւոյս , ուր աղի պատուական հանք մի կայ , որ կը տայ կարմրագոյն աղ մը , զոր կը տանին Վասպուրականի ամեն կողմը : Թիմարայ գիւղերէն շատերն աղնոցիս աղբիւրներէն ջուր կը տանին և ամաններու մէջ լեցուցած՝ կը պահեն ՚ի գործածութիւն :

Սոյն աղնոցն , որոյ աղն գիւղիս անուամբ կը կոչուի , կառավարութեան կը պատկանի : Տեղւոյս բնակիչներն շատ հիւրասէր , տնասէր և ընտանեկան միաբանասէր են : Գերդաստանի մը մէջ եղբարց իրարմէ բաժանուիլն իւրեանց համար մահ է . կը դանուին այնպիսի տուներ , յորըս մի և նոյն յարկի տակ 10 էն աւելի մանկիկ-

ներ կորորուին 'ի քուն : Որպէս տեսի 'ի Փակահատուկ և 'ի Չուխ՝ Խօշապայ գաւառին պատկանող գիւղերուն մէջ : Ճանիկի յՍրեւեկահիւսիս կէս ժամ հեռաւոր բլրոյ մը ստորոտը շինուած է Կոստան ըսուած գիւղ մը , գրեթէ ծովերեայ , ուր 6-7 տուն Մարական որդիք կը բնակին : Աստ կայ աւերակ մը անուանեալ Խլայ լահ , որոյ բեկորներն այժմ կը ծառայեն ուխտատեղւոյ մերձակայ գիւղօրէից համար , որոց խուլերն և ականջի ցաւ ունեցողներն ջերմեռանդօրէն կը բերուին յայս տեղ և յանուն անորոշ սրբոյ մը լսողութիւն կը խնդրեն տեսանելի օժեալ քարերէն , և անշուշտ այս առթիւ « Խըլայ վանք » կոչուած պէտք է լինի և ունեցած՝ ԱՆՑԵԱԼ ՄԸ :

Ճանիկ գիւղի յՍրեւեկահողմն ուղինիս յառաջ վարելով ^{3/4} ժամէն կը հասնիմք հետեւեալ նշանաւոր տեղին :

ԳԼ. ԾԲ.

ԽԱԹՈՒՆ ՏԻՐԱՄԱՅՐ ԿԱՄ ԸՆԾԱՅԻՑ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ
ԵՒ ԻԻՐ ԱՆՈՒԱՄԻ ԳԻԻՂՆ

ՏԻՐԱՄԱՅՐ . — Այս գիւղն շինուած է լայնածաւալ դրիւք լեռնակի մը ստորոտը , հողն բարերեր , օդն և ջուր ընտիր ու բնութեան տեսարան շատ լաւ . սակայն ափսոս որ ծառաստան չէ , մի քանի աննշան ուռենիներ միայն ունի : Բնակիչք 80-85 տուն , որոց եկեղեցին յիշեալ

վանքն է հանդերձ երկու քահանայիւք . ունին նախակրթարան մը , ուր կը նախակրթուին 33-40 ուսանողներ , որք ունին բաւական զարգացեալ մի ուսուցիչ՝ երիտասարդ և աշխոյժ :

Ժողովուրդն ամենամեծ մասամբ չքաւոր է , որոյ իսկական պատճառն վանուցս տեղադրութեան մէջ պիտի տեսնուի : Տեղւոյս հայերէն ոմանք բնութենէն օժտեալ՝ ունին զարմանալի ձայն և ունակութիւն երաժշտական արհեստի մասին , բայց ինչ օգուտ , բնութեան տուած այդ հազուադիւտ ձիրքերն մնացած են և կը մնան անտաշ : Քանի երջանիկ կը լինէր Հայ Ուղեւորն , եթէ յայս յարմարագոյն տեղին տեսանէր գիշերօթիկ վարժարան մը , որ մի օր կարող պիտի լինէր Թիմարայ տգիտութեան շօշափելի խաւարն փարատել :

Վ Ա Ն Ք

Սոյն վանքն շինուած է դիւղէն 2-3 քարընկէց հեռու նորա յԱրեւելակողմն , կառուցեալ կովածոյ սև և ճերմակ քարերէ . վանքն Թագէոս Ս. Առաքելոյ օրովն շինուած է և ունի հռչակաւոր անցեալ մը , որոյ վերայ 'ի ծերոց և 'ի տեղական հանգամանաց անձամբ քաղած տեղեկութիւնքըն աստ ճշդօրէն կը նշանակեմ ՎՍԹՈՒՆ ՏԻՐԱՄԱՅՐ վանուցս տեղին յառաջ քան զՔրիստոս կւատուն եղած է և իւր մէջ յատուկ քրքրմնապետութիւն հաստատուած . երեք քրմնապետաց անուանքն տակաւին անաղաւաղ կը յիշ-

ուին , որք են Շիրակ , Զիրակ և Միրակ , երեքն
իրարու եղբայր՝ տէր և իշխան եղած մեր այս
երկրին , յետոյ Քրիստոնէութեան սկիզբներն ,
երբ Թադէոս Սրբազան Առաքեալն յայս կողմ կը
գայ և զՔրիստոս կը քարոզէ , բազմաթիւ ժողո-
վուրդներ առինքն կը ձգէ , որով կը պատրաս-
տուի քար ու քանդ ընել տալ կուռքերը և կը-
ռատուններն ու անոնց միջավայրը կառուցա-
նել մի վանք (այժմեանն) յանուն Ս . ԱՍՏ-
ՈՒԱԾԱԾՆԱՅ , յայնժամ յիշեալ երեք քրմա-
պետք , մահ և չարաչար գլխատումս կ'սպառ-
նան Առաքելոյն ասելով թէ « գու եկար քու
Նազովրացի (ուխտաւոր) Յիսուս վարդապետի
կրօնքն քարոզել և զնա պաշտել տալ մեր մար-
դոց , սակայն այդ ընթացքովն ուղղակի մեր ե-
կամտից աղբիւրն ցամքեցնելու պատճառ կը լի-
նիս . ուստի մեզ մի այլ կողմանէ շահու աղբիւր
պէտք է ցոյց տաս , ապա թէ ոչ չարաչար տան-
ջանօք պիտի մեռցնեմք զքեզ , եթէ կրկին շա-
րունակես քու անվեհեր և յեղափոխիչ քարո-
ղութիւնն » :

« Երանելի առաքեալն տեսնելով որ տակա-
ւին քրմապետաց ետեւէն երթացողներն բազ-
մաթիւ են և անոնց խօսքերն իբրև աստուա-
ծային պատգամներ կընդունին , զքրմապետս
շահել իմաստութիւն կը համարի և նոյն իսկ նո-
ցա (քրմապետաց) համախոհութեամբ կործանել

կուտայ զատրուշանս , որոց միջավայրը , որպէս վերե յիշուեցաւ , կը կանգնեն այժմեան վանքն , որոյ հիմնաքարանց աջակողմեան անկիւնաքարն Ս.Ռ.Քեալ խրեան ձեռամբ կ'օժէ . ահա այսպէս կը կանգնի սոյն մենաստանն , որոյ բարեպաշտ հաւատացեալներէն եկած բոլոր նուէրներ կամ եկամուտներ Ս.Ռ.Քեալն կը յատկացնէ յիշեալ երեք քրմապետ եղբարց 'ի ռոճիկ , որով կ'ապրին » :

Սոյն քրմապետաց ցեղէն յանուանէ կը յիշուի գիւղիս գերդաստաններէն մին , որ վանուց եկամտին երբեմն «էջ լինելոյ յաւակնութիւն ցոյց կը սար , որպէս աջապահեանքն երբեմն 'ի Սիւ » :

Տիրամայր գիւղի անունն արդէն մենաստանիս անունէն ծագումն առած է : Նախնի ժամանակաց մէջ վանքս նախանձելի վիճակ մը աւնեցած է մինչև «Ս. Ահարօն» անուանեալ վանահօր ժամանակը՝ որ Շէն կը թողու իր յաջորդաց և կը վախճանի :

* * *

Ներկայիս մէջ նշանակութեան արժանի եթէ բան մի կայ , այն ևս վանուցս գեղեցկաշէն փոքրիկ տաճարն է : Աստ ամեն տարի Աստուածածնայ տօնին խուռն բազմութեամբ ուխտաւորներ կը դիմեն հեռաւոր և մերձաւոր տեղերէ և երբեմն իսկ Պարսկաստանէն և Ռուսաստանէն : Կ'աւանդեն թէ « Աստուածամօր գօտին կը դանուի տաճարիս յաջակողմն » , զոր

սեղանի նման զարդարած են և արդէն բուն ուխտատեղին է այն :

Ի նախնեաց սկսեալ մինչև 1873 ի ատենները սոյն վանուց (*) բոլոր եկամուտներն գիւղացիք կ'առնէին իբրև հարազատ ժառանգ եռապետ-քրմապետ եղբարց . և ոչ ոք իրաւունք ունէր միջամտելոյ իւրեանց դորձերուն , ըստ սրում իրենք եղբայրքուր բաժին կընէին մէջերնին եկած ընծայներն :

Տիրամօր ժողովուրդը զերծ չէ ծուլութենէ , զոր ստացած է ուղղակի իւր կեանքէն , վասն զի միշտ վանուց նուէրներով և զժաշ ծոցերնին դրած՝ յանուն Տիրամօր գիւղէ 'ի գիւղ , քաղաքէ 'ի քաղաք մուրացկանութեամբ ապրած են : Տասն տարիէ 'ի վեր սոյն վանքն առնուած է Լիւմ Անապատայ գերիշխանութեան ներքև : Տարեկան եկամուտն այժմ 60 ոսկուց կը հասնի , իսկ կրթական ծախքն հազիւ 20 ոսկի կը լինի :

Գ. Լ. Ծ. Գ.

ՏԻՐԱՄՍՅՐ ՎԱՆՈՒՑ ՀՆՈՒԹԻՒՆՔ

Համանուն գիւղիս կեդրոնավայրը կան Ս. Յովհաննէս և Ս. Սիմոն անուամբ երկու աւերակներ , յորոց առաջնոյն մէջ ասկէ 5-6 տարի յառաջ տեղւոյ քահանայներէն մին վիմաքար

(*) Այլազգիք սոյն վանուց «Միրակ» անուն կը տան , վերոյիշեալ քրմապետաց միոյն անուամբն :

մը դարձուցած ատեն կը տեսնէ փառահեղ ծերունւոյ մը մարմին , որոյ կապերն անքակ և անայլայլ կեցած , յորմէ կը բուրէ անուշահոտութիւն մը յերեսս քահանային , որ կը զարհուրի , իբրև սրբոյ մարմինէ , ոյր վերայ երկիւղիւ վիմաքարն վերստին դարձնելոյ կ'ստիպուի :

Վանուց հարաւային կողմն 4 քարընկէց հեռու կը տեսնուին 2 հաւաքիչներ , յորոց մին ԿԱՐՄԻՐ ԽԱՉ և միւսն ԿԱՊՈՅՏ ԽԱՉ կ'անուանին ու բոլոր ուխտաւորք ջերմեռանդութեամբ 'ի սոյն նուիրական տեղիս կը դիմեն յուխտ :

Վանուց Հիւսիսակողմն կայ մի այլ ուխտատեղի , զոր կը կոչեն «ճարակ» դերեզման , որում կը դիմեն յուսահատ անձինք իբրև վերջնական յուսոյ :

Տիրամօր մենաստանիս յանմիջական Արեւելակողմն բլրածև երկայն լեռնակիին վերայ եղած լինել կ'աւանդուի քրմապետ եղբարց բնակութիւնն , որոյ տեղին այժմ «Բերդ» կ'անուանեն , վասն զի այդ բնակած քարածայռին վերայ շինած են երբեմն արհեստական բերդակ մը , յորմէ , իբրև ամենաբարձր տեղէ , կ'որոնէին զճանապարհորդս 'ի կողոպտել . այդ դրութիւնն կը շարունակի մինչև ց'դարձ 'ի Քրիստոնէական հաւատս , որով կեանքերնին կ'աղնուանայ և կը թողուն գէշ սովորութիւննին :

Յիշեալ բերդի Արեւմտեան ստորոտի ճո-

բակին մէջ կան 3 հատ ուրիշ սաղարեկներ :

* * *

Տիրամայր գիւղիս սահմանն չորս կողմանէ շրջապատեալ է Հաշէէ՛՛ կոչուած Բուրդ ցեղապետներէ , որոնց բնակութիւնք 40 էն վեր չեն անցնիր , սակայն ամենամեծ ազդեցութիւն ունին :

* * *

Տիրամայր վանուց յԱրեւելեան Հիւսիսակողմն , իբրև փոքրիկ թերակղզի , մտած է դէպ ՚ի Բնուենեաց ծովն ԲԱԶ(*) անուն մի գիւղ , որ ունի պատուական օդ , բնախր ջուր և զուարճալի դիրք : Բազն երբեմն նշանաւոր քաղաք եղած է , շինուած մեր Հայկ նահապետի թոռնիկ Մանաւազի որդի Բազ նահապետ-իշխանէն , որոյ անուամբ ց'արդ կը կոչուի և քանի մը տասնեակ դարերու աղճամուղճները ճեխքելով կը դայ և հարազատութեամբ առ մեզ կը հասնի այդ ԱՆՈՒՆՆ : Բազ գիւղի մէջ այժմ 10-12 տուն բնակութիւնք կան , յորոց 3-4 տուն միայն Հայ են ՚ի հնուց մնացած :

Թիմորայ միջնագծին և իւր հարեան կողմերու Տեղադրութեանց վերջ տուած լինելով այժմ վերադառնամք յիւր Արեւմտակողմն , որոյ Հարաւային ծայրէն շարունակեմք մեր ՈՃՆ կամ ՈՒՂԻՆ հետևեալ գլխովն :

(*) Սոյն անուամբ գիւղ մի եւս կայ Աղբակ գաւառին մէջ , ոյր վերայ արդէն խօսուած է :

Գ. Լ. Ծ. Գ.

ԹԻՄԱՐԱՅ Գ. ԳԻԾՆ (ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ)

ԿԻՐԱՇԷՆ. — Սոյն ծովեզերեայ գիւղն ունի 30 տուն Հայ բնակիչք, որք մեծագոյն մասամբ բրուտ են. կը շինեն հողէ այլ և այլ ամաններ, որոց հողն արդէն գիւղի սահմանին մէջ է. շինուած ամաններն 'ի Ձանս+գաւէ շինուածներէն շատ գերազանց են թէ դիմացկունութեամբ և թէ ջուրը պաղ պահելոյ յատկութեամբ, միայն թէ արհեստապէս չեն գեղեցիկ կամ ոսկեզօծեալ. Վաստորականի յամեն կողմեր կը տարուին 'ի վաճառ :

ՄԱՐՄԵՏ. — Նախորդի Արեւմտահիւսիս և անկէ $1\frac{1}{2}$ ժամու հեռաւորութեամբ : Ունի 120 տուն Հայ բնակիչք, որք այգեգործ և երկրագործ են : Գիւղն ունի լաւ տեսարան և Սեւ կամ իւր անուամբ «Մարմետ» կոչուած գետն իւր առջեւէն կ'ընթանայ : Ունին եկեղեցի, քահանայ և դպրոց, ու թուով 30 պանդուխտ :

ԱՄԵՆԱՇՄՏ. — Ունի 28-30 տուն Հայ, մեծաւ մասամբ չ'քաւոր. ունին եկեղեցի և քահանայ առանց դպրոցի : Տեղւոյս տեսարան շատ սիրուն է իւր խաղողի այգիներովն : Աստ բաւական նշանաւոր պրակ մի կայ պատկանող Կրտուց անապատայ, և որոյ մէջ 7-8000 հատ թեղի ծառեր կը դանուին :

ԱՆՆԱ-ՎԱՆՔ. — Բնակիչ 30 տուն նախոր-

գին գրեթէ յար և նման : Ունին գովելի կրօնասիրութիւն , ուսումնասիրութիւն և օրինակելի ընտանեօրութիւն : Պանդխտութեան գնալն բընաւ չեն սիրեր : ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ անուամբ հին եկեղեցի մ'ունին հաստատուն շինուած քով , զոր կառուցանել տուած է Աննա Շիրակացին , որոյ գերեզմանն եկեղեցւոյ մէջն է , ուր տարին մի անգամ պատարագ կընեն :

Ա.Լ.Ի.Ի.Ր. — Սոյն գիւղն թեմարայ Մայր-գիւղն է և կը գտնուի Վանայ Հիւսիսային Արեւմուտքը 4 ժամու հեռաւորութեամբ . շինուած է մի ընդարձակ և տափարակ դաշտի վերայ՝ շրջապատեալ պտղատու ծառաստաններէ և 100 էն աւելի խաղողի այգիներէ . Բնակութեանց թիւն է 230 զուտ Հայ , որոց նիւթական կողմն լաւ է : Եկեղեցին ճաշկաւոր և կոկիկ է : Աստ կայ Միացեալ Ընկերութեանց պատկանող անուանական նախակրթարան մը : Գիւղս ունի 60 հոգիէ աւելի պանդուխտ 'ի Կ. Պօլիս :

Կարէր Վան+

Այլերի յԱրեւմտակողմն յիշեալ անունով աւերակ մի կայ , որ դուն ուրեք ուխտատեղւոյ կը ծառայէ բարեպաշտ գիւղացւոց համար : Տեղւոյս անկորուստ խաչաքարինք բնական լեղուաւ մը կընան զանցելոց պատմել , բայց որովհետեւ ես մտիկ ընելոյ պատեհ չա՛մ չունիմ , կ'անցնիմք հետեւեալ շէն տեղին , ուր հարուստ ԺԱՄ կընամ ունենալ :

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՎԱՆՔ

Սոյն մենաստան գիւղէն 6-7 քարնկէց հեռու է և շինուած սրբատաշ քարերէ՝ կառուցման թուականն չ'գտի և տաճարն շատ աւելի հին է :

Վանահայր-Վարդապետին հետ խօսեցայ աշխարհիս չորս կողմերու ՀՍԹՅԵՐՈՒՆ վերայ, մի գիշերօթիկ վարժարանի վերայ, գիւղացի բոկոտն և թափառական մանկանց ասլազային վերայ, թուղթ և գրչի վերայ ու վերջապէս ԼՈՒՍՈՅ և ԳԻՏՈՒԹԵԱՆ վերայ, առ որս նա դժգոհութիւն մը զգաց, և սյս խօսքիս ճշմարտութեան համար, խիղճս ալ կը վկայէ, սիրտս ալ կը վկայէ և միտքս ալ լաւ կը յիշէ : Վանքս նիւթական վիճակի տէր է և կը պատկանի Լիմ Անապատայ (Ս. Գէորգ) :

Ժրջան վարդապետին իմ վերջի հրածեշտըս տալով մեկնեցայ և ինքն ուրախ լինելով շարունակեց իւր խոտաքաղութիւնն երկայն դերանդիովն, զոր քաշելոյ շատ յարմարութիւն ունէր և առաջուց արգէն վարժ :

ԷՐԷՐԻՆ . — Ունի 100 տուն Հայ բնակիչ, յանուն Ս. Սահակայ աննշան վանք մը, եկեղեցի և պարզ դպրոց մը : Գիւղիս մէջ կան խաղողի մի քանի այգիներ :

ԱՄԿՈՒ ԲԵՐԴ . — Ունի 25 տուն Հայկական և 20 տուն Մահմետական : Աստ կայ բնականէն բերդակ մ'աննշան, որ ժամանակին իւր նպատակին ծառայած է և այժմ անշքացեալ :

Գիւղիս մէջ կը պահուի « Ամկու Աւետարան » կոչուած ձեռագիր Աւետարան մը , « որոյ գրողն օր մէկ ոսփան հատ կերած է » :

Վան-Տոսպ դաւառի Հիւսիսակողման ԹԻՒՄՐ ըսուած սոյն մասի վերոյիշեալ գիւղերէն զատ կան նաև Խժիշկ , Էջմիածին , Նոր-շէն և այլ մի քանի աննշան գիւղակներ, զորոց խօսիլ չարժեք :

Ուստի այսչափովս լրումն կը տամ Տեղագրութեանցս Բ. Մասին , զոր նման առաջնոյն , հաւատարմութեան և անկեղծութեան դրոշմով կը կնքեմ և քանի որ ըստ Արարական առածին , « Ի հաւատարմութեան է փրկութիւն » , ուրեմն սոյն պատեհ առթիւս ջերմապէս կը յանձնարարեմ իմ համարիւն եզրարցս միշտ սիրել ՂՄ. զգն և զՆորա Տէր , սիրել Հայրենիք և Մայրենիք , սիրել իւր օգն կենսատու , սիրել հողն և ջուրը , սիրել առուք և կարկաջք առուակաց , սիրել լէրինք և բլուրք , յորս են ոչխարք և գաւինք Արմենական գիւղացւոյն , սիրել դաշտք և հովիտք , որք լի են խնկունի ծաղիկներով , սիրել բոյսք և անդաստանք , որոց մէջ յաճախ կը ըսուին քաղցրանուագ սոխակներու անուշ դայլայիկք , սիրել տունքն և տեղիքը , ուր կապրին Ա.Ի.Ա.Ն.Դ.Ա.ՊԱ.Հ Հայ գիւղացիք , սիրել շէնք և աւերակք , սիրել և միանգամայն խնկել համայն վանօրէից և ամայացեալ նուիրական վայրաց , յորոց առ հասարակ կը բուրեն ՍՐՔՈՒՆ .

ԹԻԻՆՔ և ԱՆՈՒՇԱՀՈՏՈՒԹԻԻՆՔ , Սիրել նոյն-
 պէս Արարատայ վճիտ Երկնից պայծառ կամա-
 րէն աննեցուկ կախեալ Արեւն և Լուսին , մարդ-
 կութեան այդ երկու լուսատու ՃՐԱԳՆԵՐ , որոց
 շնորհիւ միայն կարող են , այս ծուռ ու մուռ
 աշխարհին մէջ , անսխալ քայլել մեր Երկրի ան-
 ԳԻՐ Հայածինք , որոց կոյս արտօրէից վրայէն
 քաղցր ակամբ նայելով կանցանին ամեն օր Երկ-
 նային այդ երկու լուսեղէն դունտերն :

Հուսկ ուրեմն պարտիմք սերտօրէն ընդ-
 միշտ սիրել մեր Օսմանեան Օգոստափառ և Բա-
 րեխնամ Վեհապետն և որպէս վերեւ ակնարկե-
 ցի , վարել միանգամայն նորա հզօր դահուն ,
 որոց փառաւորութեամբ անտարակոյս կապրիմք
 յաւիտեան :

ՎԵՐՋ ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻ

ՅԱՆԿ ԳԼԽՈՑ

		Երես
Գ.Լ.	Ա. — Երուանդունիքէն իմ վերջի հրածեշտ.	17
Գ.Լ.	Բ. — Փակակատուկ վերին Խօշապայ . . .	22
Գ.Լ.	Գ. — Նոյայ տապան 'ի Փակակատուկ . . .	25
Գ.Լ.	Դ. — Վոէլ՝ պատմական գիւղ	29
Գ.Լ.	Ե. — Դէպ 'ի Ս. Աստուածածին Բուժայ	32
Գ.Լ.	Զ. — Բուժայ Աստուածածին կոչուած հը- նաշէն վանքն եւ իւր հարեւան լե- րինք	35
Գ.Լ.	Է. — Կար եւ իւր կիւղէլ Պապան	39
Գ.Լ.	Ը. — Սալախանայ՝ նշանաւոր գիւղ	44
Գ.Լ.	Թ. — Աշոտայ դուռն կամ բերդ եւ իւր հնութիւնքն	48
Գ.Լ.	Ժ. — Աշոտայ բերդէն մակնումն	54
Գ.Լ.	ԺԱ. — Աղրակ դաւառ	54
Գ.Լ.	ԺԲ. — Հնութիւնք Սօրատէրայ, Սիկալ իշ- խանի բերդ եւ հեաաքքիւր աւան- դութիւնք	58-64
Գ.Լ.	ԺԳ. — Բնութեան հրաշալիք	68
Գ.Լ.	ԺԴ. — Հռչակաւոր վանք Ս. Բարթոլղիմէ- ոս Սրբազան Առաքելոյն	73
Գ.Լ.	ԺԵ. — Վանուց Եկեղեցին (շար.)	77
Գ.Լ.	ԺԶ. — Սովեղոց խնամող յանձնաժողովոյ ջանքեր	84
Գ.Լ.	ԺԷ. — Յիշեալ վանուց նկատմամբ եղած ա- ւանդութիւնք իւր հիմնարկութե- նէն ստաջ	86
Գ.Լ.	ԺԸ. — Նախորդով յիշուած քարայրին վե- րայ առասպել	94
Գ.Լ.	ԺԹ. — Ս. Բարթոլղիմէոս Առաքելոյն ըս-	

պանման պարագայից եւ իւր վա-
նուց վերայ աւանդութիւնք . . . 94

ԳԼ. Ի. — Ս. Բարթոլղիմէոս Առաքելոյն վան-
քէն մեկնումն 'ի Պաշգալէ . . . 98

ԳԼ. ԻԱ. — Մալգաւա եւ իւր հեռաւոր շրջա-
պատ 102

ԳԼ. ԻԲ. — Պաշգալէ (հին բերդաքաղաք) . . . 106

ԳԼ. ԻԳ. — Ս. Բարթոլղիմէոսէն իմ վերջի հրա-
ժեշտ 110

ԳԼ. ԻԴ. — Պապկաշէն Հայ գիւղ եւ իւր սրբիկ . 114

ԳԼ. ԻԵ. — Անձրեւացեաց դաւառի մի ալ մասն
կամ դարձեալ վերին խօշապ . . . 124

ԳԼ. ԻԶ. — Ներքին խօշապ (դաւառակ) . . . 126

ԳԼ. ԻԷ. — Խառակոնիս եւ իւր Աղղ. հնութիւնք 130

ԳԼ. ԻԸ. — Վան-Տոսպ դաւառ 134

ԳԼ. ԻԹ. — Վան բերդաքաղաք 137

ԳԼ. Լ. — Վանայ բնակիչք եւ բնակութեանց
վիճակն 144

ԳԼ. ԼԱ. — Վանայ Բ. մասն՝ Այգեստան . . . 150

ԳԼ. ԼԲ. — Վանայ մեր դրացի Մահմետականաց
կրօնական, կրթական, արհեստա-
կան կողմերն եւ կացութիւնն . . . 163

ԳԼ. ԼԳ. — Վանայ Այգեստանի բնական վի-
ճակն 167

ԳԼ. ԼԴ. — Վանայ Արեւելակողմն 179

ԳԼ. ԼԵ. — Վարագայ հռչակաւոր վանք 184

ԳԼ. ԼԶ. — Գայիլիան 190

ԳԼ. ԼԷ. — Շուշանց՝ պատմական գիւղ 194

ԳԼ. ԼԸ. — Վանայ կամ Բզնունեաց ծով 199

ԳԼ. ԼԹ. — Աւանց (Թերեւս աւան) 202

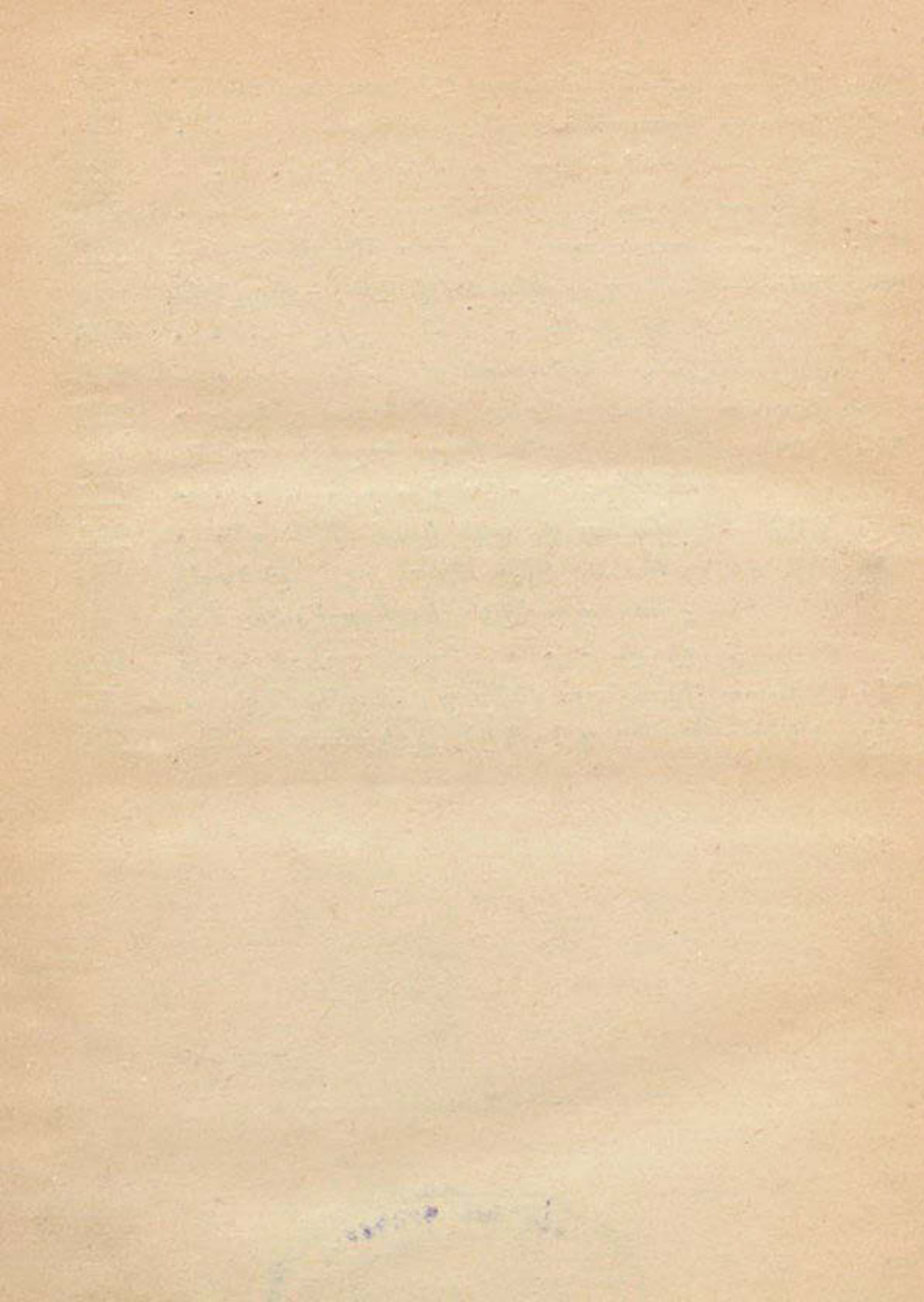
ԳԼ. Խ. — Կենդանանց (կենդանեաց) 214

ԳԼ. ԽԱ. — Միստան եւ իւր հնութիւնք 220

ԳԼ. ԽԲ.	— Կռունկ վանուց Ս. Աստուածածին .	227
ԳԼ. ԽԳ.	— Արամեա՛ հին քաղաք	229
ԳԼ. ԽԴ.	— Կատեղանց	235
ԳԼ. ԽԵ.	— Սուրբ Խաչի վանք	240
ԳԼ. ԽԶ.	— Կռռուպաշ և Խուր հնութիւնքն .	243
ԳԼ. ԽԷ.	— Վանայ Այդեատանի Խաչ - փողոցէն մեկնումն	248
ԳԼ. ԽԸ.	— Աւեր Ասնականց	253
ԳԼ. ԽԹ.	— Թիմարայ երեք գլխաւոր գծեր . .	256
ԳԼ. Ծ.	— Ատիկիւղէլ և Խուր հռչակաւոր Ա- ւետարան	261
ԳԼ. ԾԱ.	— Թիմարայ Բ. գիծ կամ միջնագիծ .	266
ԳԼ. ԾԲ.	— Խաթուն Տիրամայր կամ ընծայեց Աստուածածին և Խուր անուամբ գիւղն	271
ԳԼ. ԾԳ.	— Տիրամայր վանուց հնութիւնք . .	275
ԳԼ. ԾԴ.	— Թիմարայ Գ. Գիծ (Արեւմտակողմն) .	278

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ք

Երես	Տող	Սխալ	Ուղիղ
44	24	մաննաժողովը	յանձնաժողովը
73	27	մի օր	մի օր կերեւին
78	26	Փիղան	Փիղան
82	40	վարայ	վարադայ
98	9	կառուցի	կառուցուի
112	43	Մայայրսա	Մայայ սար
117	25	կըսեն	կըսեմ
120	18	կերթեւեկին	կերթեւեկեն ,
128	16	այլ ոչ	եւ
146	19	խօսիք	խօսիւք ,
151	28	ՕԳ	ՕԳ
155	22	ունէր	ունի
199	4	ԱՂԳԱ	ՍՂԳԱ
201	25	անապատայ	անապատայ
202	23	ԱԻՄՆՅ	ԱԻԱՆՅ
203	27	բարակ	բորակ
214	25	կայ	կան
232	15	ՀԺԱ	ՋԺԱ
255	1-2	ամայացեալ	ամայացեալ
256	16	ԹԵՄԱՐԱՅ	ԹԻՄԱՐԱՅ

4751
4752
4753

0003788
0003795
0003796
2944

2013

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003796

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003795

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0003788

